

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф.Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

САЛЕНКО ЯРОСЛАВ ЮРІЙОВИЧ

Прим № _____
УДК 347.4

ДИСЕРТАЦІЯ

ПОДАННЯ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

081 – право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____/Саленко Я. Ю./

Науковий керівник:
Бобрик Володимир Іванович
доктор юридичних наук, професор

КИЇВ – 2026

АНОТАЦІЯ

Саленко Я. Ю. Подання доказів у цивільному судочинстві України. –
Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, Київ, 2026.

Дисертація є самостійною і завершеною науковою працею, метою якої є виявлення і вирішення наукової проблеми, яка полягає у виявленні та визначенні закономірностей та особливостей правового регулювання подання доказів у цивільному судочинстві України.

Дисертація складається з двох розділів, що містять шість підрозділів.

У розділі першому «Теоретичні засади дослідження подання доказів» розкриваються методологічні засади дослідження порядку подання доказів у цивільному судочинстві. Розділ містить три підрозділи.

Підрозділ 1.1 «Доказування як основа суддівського пізнання» присвячено встановленню ролі доказування у формування об'єкта судового пізнання при розгляді і вирішенні цивільних справ. З'ясовано, що доказування як діяльність учасників цивільної справи спрямована на забезпечення суду об'єктами судового пізнання, які мають процесуальну форму засобів доказування. Основним об'єктом судового пізнання визнаються засоби доказування, отримані судом від учасників справи або від інших осіб за ініціативою учасників справи. Факультативним об'єктом судового пізнання є засоби доказування зібрані судом за власною ініціативою у виключних випадках, встановлених законом.

У підрозділі 1.2 «Подання доказів як складова доказування та з'ясування обставин справи в сучасному цивільному судочинстві України» з'ясовується структура діяльності учасників справи з доказування та суду зі з'ясування обставин справи. Доведено, що подання доказів може бути складовою діяльності учасників справи з підтвердження доказами власних вимог та заперечень або ж складовою з'ясування судом обставин справи, якщо воно здійснюється за

ініціативою інших учасників справи або суду (у виняткових випадках)

У підрозділі 1.3 «Поняття подання доказів в цивільному процесуальному праві України» на основі аналізу доктринальних підходів до розуміння поняття подання доказів у цивільному процесі формується авторське визначення поняття «подання доказів», яке відображає сутнісні ознаки відповідної процесуальної дії та використовується як методологічне у розділі другому дисертації.

Розділ другий «Порядок подання доказів» розкриває суб'єктний склад, особливості цивільної процесуальної форми подання доказів та правові наслідки порушення вимог цивільного процесуального законодавства до подання доказів.

У підрозділі 2.1 «Суб'єкти подання доказів» формується цілісне розуміння кола осіб, які нормами цивільного процесуального права наділені правом подавати докази, або на яких згідно з нормами цивільного процесуального права може покладатися обов'язок подання доказів. Обґрунтовується, свідок здійснює подання доказів суду у формі показань свідка під час допиту свідка. Додатково обґрунтовано, що до суб'єктів подання доказів відносяться не лише учасники справи чи деякі інші учасники судового процесу, але й особи, які не входять до названих категорій, проте у яких є засоби доказування, які витребовуються у них ухвалою суду.

Підрозділ 2.2 «Темпоральна й змістовна характеристика подання доказів» присвячений розкриттю цивільних процесуальних строків та змісту процесуальних дій із подання доказів. Робиться висновок про цивільну процесуальну форму як передумову встановлення чітких темпоральних та змістовних вимог до подання доказів. Зауважується на негативній практиці безпідставного продовження або поновлення судами строків подання доказів. Обґрунтовується, що прийняття судом до уваги доказів, поданих з пропуском процесуальних строків та термінів, без належного підтвердження поважності причин пропуску строків, має бути підставою для скасування рішення суду.

У підрозділі 2.3 «Правові наслідки порушення порядку подання доказів» розкривається відмінність між порушенням порядку подання доказів на реалізацію відповідного процесуального права в контексті доказування та порушенням

порядку подання доказів у контексті виконання процесуального обов'язку на виконання ухвали суду в контексті з'ясування судом обставин справи.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що дисертація є першим в Україні цілісним завершеним дослідженням правового регулювання та практики подання доказів у цивільному судочинстві України. За результатами дослідження сформульовано такі наукові положення, які мають ознаки новизни та виносяться на захист.

Вперше:

1) сформульовано визначення поняття «подання доказів» як дій учасників справи або інших осіб у передбачених процесуальним законом випадках, спрямованих на забезпечення доступу суду до інформації, що має значення для вирішення цивільної справи, шляхом безпосередньої (в судовому засіданні чи при огляді за місцем розташування) або опосередкованої (засобами поштового чи електронного зв'язку, Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи) передачі суду засобів доказування;

2) обґрунтовано трирівневий підхід до розуміння подання доказів у цивільному судочинстві. Запропоновано розрізняти: вузьке розуміння (ст. 83 ЦПК України), що зводиться виключно до процесуальних дій учасників справи з передачі наявних у них доказів суду; розширене розуміння, яке охоплює також процесуальні дії інших учасників судового процесу (зокрема, свідка та експерта) щодо надання суду зафіксованої ними фактичної інформації; широке розуміння, що додатково включає дії осіб, які не є учасниками судового процесу, проте надають до суду докази на виконання ухвал суду про витребування доказів (ст.ст. 84 і 84-1 ЦПК України) чи забезпечують огляд доказів за їх місцезнаходженням (ст. 85 ЦПК України);

3) запропоновано розширене бачення суб'єктного складу подання доказів у цивільному процесі. Аргументовано, що коло суб'єктів подання доказів не обмежується лише визначеним в ЦПК України переліком учасників судового процесу. Доведено, що самостійною групою цих суб'єктів є особи, які не володіють процесуальним статусом учасника справи, однак набувають

процесуального обов'язку з вчинення дій щодо надання чи пред'явлення доказів суду на підставі ухвали суду про витребування доказів;

4) обґрунтовано доцільність звуження значення загальновживаного терміну «збирання доказів» учасниками справи і введення в процесуальну термінологію замість нього в його нинішньому розумінні терміну «обґрунтування доказами вимог та заперечень» на позначення одного з етапів доказування, а також визначено його елементи: власне збирання доказів (накопичення доказів учасником справи); подання доказів (надання суду доступу до доказів, зібраних безпосередньо учасником справи); подання до суду заяв з процесуальних питань, спрямованих на отримання доказів від інших осіб (у разі негативного результату збирання доказів учасником справи або у зв'язку із законодавчим обмеженням можливості учасника справи безпосереднього отримати певну доказову інформацію);

5) розмежовано збирання доказів судом і учасниками справи. Доведено, що збирання доказів учасниками справи має пошуково-підготовчий характер та полягає у самостійному виявленні, отриманні й фіксації відомостей для подальшого подання суду. Натомість збирання доказів судом є проявом його владно-розпорядчої діяльності в межах з'ясування обставин справи, яка здійснюється за клопотанням учасників справи або з власної ініціативи суду у передбачених законом випадках і полягає у процесуальному залученні наданих матеріалів (приєднанні до справи) та застосуванні імперативних механізмів здобуття доказової інформації (витребуванні доказів, наданні судових доручень, призначенні експертизи, допиті свідка);

Удосконалено:

6) розуміння співвідношення між доказуванням та оцінкою доказів як кореспондуючих один одному видів процесуальної діяльності учасників справи та суду відповідно. Праву учасників справи подати докази або витребувати їх у інших осіб на обґрунтування своїх доводів та заперечень кореспондує обов'язок суду належним чином оцінити такі докази. Відповідно парними взаємокореспондуючими одне одному є поняття «доведення», складовою якого є

доказування, та «з'ясування обставин справи судом», елементом якого є оцінка доказів;

7) положення про структуру доказування, що включає низку етапів, кожен з яких має певне проміжне значення для формування фактологічного підґрунтя для ухвалення судом рішення за результатами з'ясування обставин справи, однак не має свого самостійного значення. Доведено, що складові доказування слід іменувати саме етапами, а не стадіями, оскільки їх процесуальне значення не відповідає загальноприйнятому в процесуальній науці розумінню стадій цивільного судочинства;

8) пропозицію застосовувати замість терміну «електронні докази» термін «електронні дані» та визначати їх як інформацію про обставини справи у формі, придатній для оброблення електронними засобами. Таке розуміння забезпечує коректне співвідношення між поняттями «дані» та «інформація» як формою та змістом, а також усуває некоректне застосування слова «доказ» в терміні, яким позначають саме засіб доказування, а не фактичні дані.

Дістало подальшого розвитку:

9) обґрунтування доцільності виключення суду (судді) з числа суб'єктів доказування та оцінки доказів з етапів доказування з огляду на доведення співвідношення між доказуванням як правом учасників справи і оцінкою доказів як обов'язком суду;

10) положення про включення дій особи, яка має намір подати позов, з отримання та збереження доказів для подальшого їх подання до суду, вчинених до подачі позовної заяви, до змісту поняття «доказування» як елементу збирання доказів позивачем;

11) обґрунтування того, що наділення сторін правом подавати докази є проявом принципу змагальності сторін. З огляду на це спростовано поширену в процесуальній доктрині думку про те, що вказане суб'єктивне процесуальне право є складовою принципу диспозитивності;

12) обґрунтування доктринального розмежування процесуальної природи права та обов'язку сторін щодо подання доказів у цивільному судочинстві.

Доведено, що подання доказів на підтвердження власних вимог і заперечень становить суб'єктивне процесуальне право, реалізація якого охоплюється змістом тягара доказування. Натомість подання особою, яка не є стороною, доказів на підтвердження доводів однієї зі сторін на виконання ухвали суду є імперативним процесуальним обов'язком, невиконання якого перетворює бездіяльність такої особи у правопорушення та передбачає комплексні (матеріально-правові та процесуальні) наслідки для учасників справи;

13) підхід до диференціації матеріально-правових і процесуальних наслідків неподання доказів стороною. Сформульовано висновок, що не здійснення стороною права на подання доказів обмежується матеріально-правовим ризиком програшу такою стороною справи (ухвалення судового рішення на користь іншої сторони), тоді як наслідки невиконання обов'язку з надання доказів, витребуваних судом, характеризується дуалістичною правовою природою – поєднанням заходів процесуального примусу із процесуальними (визнання обставин судом) і матеріально-правовими (ухвалення несприятливого рішення по суті спору) санкціями до недобросовісної сторони.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що на основі авторських розробок сформульовано й обґрунтовано теоретичні положення, які придатні для використання в:

- науково-дослідній роботі – при розробці науково-методичних рекомендацій та проведенні наукових досліджень проблем доведення, доказування, процесуального статусу учасників судового процесу, особливостей доказування в окремих категоріях цивільних справ та інших питань, дотичних до тематики цієї дисертації;

- законотворчій діяльності – для вдосконалення положень Цивільного процесуального кодексу України щодо подання доказів;

- правозастосовній практиці – під час вирішення судами процесуальних питань щодо подання доказів при здійсненні цивільного судочинства, застосування наслідків неподання доказів та інших аспектів доказування;

- освітньому процесі – при викладанні освітніх компонентів «Цивільний

процес», «Актуальні проблеми цивільного судочинства», «Докази і доказування у цивільному процесі» для студентів і аспірантів, підготовці силабусів та інших методичних матеріалів з цих дисциплін, а також при проведенні заходів з підвищення кваліфікації адвокатів і суддів.

Ключові слова: цивільне судочинство, суддівське пізнання, доказування, засоби доказування, докази, подання доказів, письмові докази, речові докази, електронні докази, показання свідка, висновок експерта, допит свідка, учасники справи, учасники судового процесу, цивільна процесуальна правоздатність, цивільна процесуальна дієздатність, цивільна процесуальна правосуб'єктність, цивільний процесуальний правовий статус, цивільні процесуальні правовідносини, цивільні процесуальні строки, цивільні процесуальні терміни, цивільна процесуальна відповідальність, заходи процесуального примусу.

SUMMARY

Salenko Y. Y. Presentation of evidence in civil proceedings in Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in specialty 081 – Law. The Academician F. H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

The dissertation is an independent and completed scientific work, the purpose of which is to identify and solve a scientific problem, which consists in identifying and determining the patterns and features of the legal regulation of the presentation of evidence in civil proceedings in Ukraine.

The dissertation consists of two sections, containing six subsections.

The first section, “Theoretical Principles of the Study of the Presentation of Evidence,” reveals the methodological principles of the study of the procedure for the presentation of evidence in civil proceedings. The section contains three subsections.

Subsection 1.1 “Evidence as the Basis of Judicial Knowledge” is devoted to establishing the role of evidence in the formation of the object of judicial knowledge in the

consideration and resolution of civil cases. It was found that evidence as an activity of participants in a civil case is aimed at providing the court with objects of judicial knowledge that have the procedural form of means of evidence. The main object of judicial knowledge is recognized as means of evidence received by the court from the participants in the case or from other persons at the initiative of the participants in the case. An optional object of judicial knowledge is evidence collected by the court on its own initiative in exceptional cases established by law.

In subsection 1.2 “Presentation of evidence as a component of proving and clarifying the circumstances of the case in modern civil proceedings of Ukraine”, the structure of the activity of the participants in the case on proving and the court on clarifying the circumstances of the case is clarified. It is proved that the presentation of evidence can be a component of the activity of the participants in the case on confirming their own claims and objections with evidence or a component of the court’s clarification of the circumstances of the case, if it is carried out on the initiative of other participants in the case or the court (in exceptional cases).

In subsection 1.3 “The concept of presenting evidence in the civil procedural law of Ukraine”, based on the analysis of doctrinal approaches to understanding the concept of presenting evidence in civil proceedings, the author’s definition of the concept of “presentation of evidence” is formed, which reflects the essential features of the relevant procedural action and is used as a methodological one in the second section of the dissertation.

The second section “Procedure for presenting evidence” reveals the subject composition, the features of the civil procedural form of presenting evidence and the legal consequences of violating the requirements of civil procedural legislation for presenting evidence.

Subsection 2.1 “Subjects of presenting evidence” forms a holistic understanding of the circle of persons who are entitled to present evidence by the norms of civil procedural law, or who may be required to present evidence by the norms of civil procedural law. It is substantiated that a witness presents evidence to the court in the form of witness testimony during the interrogation of a witness. It is additionally substantiated that the subjects of

presenting evidence include not only the participants in the case or some other participants in the trial, but also persons who do not fall into the aforementioned categories, but who have means of proof required of them by a court decision.

Subsection 2.2 “Temporal and substantive characteristics of presenting evidence” is devoted to the disclosure of civil procedural deadlines and the content of procedural actions for presenting evidence. The conclusion is made about the civil procedural form as a prerequisite for establishing clear temporal and substantive requirements for the submission of evidence. The negative practice of unjustified extension or renewal by courts of the deadlines for the submission of evidence is noted. It is substantiated that the court's acceptance of evidence submitted with the omission of procedural deadlines and terms, without proper confirmation of the validity of the reasons for the omission of the terms, should be grounds for annulling the court's decision.

Subsection 2.3 "Legal Consequences of Violating the Procedure for Submitting Evidence" reveals the difference between a violation of the procedure for submitting evidence for the implementation of the relevant procedural right in the context of evidence and a violation of the procedure for submitting evidence in the context of the performance of a procedural obligation to execute a court decision in the context of the court's clarification of the circumstances of the case.

The scientific novelty of the results obtained is determined by the fact that the dissertation is the first in Ukraine a holistic completed study of the legal regulation and practice of presenting evidence in civil proceedings in Ukraine. Based on the results of the study, the following scientific provisions have been formulated that have signs of novelty and are being defended.

For the first time:

1) the definition of the concept of “presentation of evidence” has been formulated as actions of the participants in the case or other persons in cases provided for by procedural law, aimed at ensuring the court’s access to information that is important for resolving a civil case, by means of direct (in a court session or during an inspection at the location) or indirect (by means of postal or electronic communication, the Unified Judicial Information and Telecommunications System) transfer of evidence to the court;

2) a three-level approach to understanding the presentation of evidence in civil proceedings has been substantiated. It is proposed to distinguish: a narrow understanding (Article 83 of the Code of Civil Procedure of Ukraine), which is reduced exclusively to the procedural actions of the participants in the case to transfer the evidence they have to the court; an expanded understanding, which also includes procedural actions of other participants in the trial (in particular, a witness and an expert) in providing the court with factual information recorded by them; a broad understanding, which additionally includes actions of persons who are not participants in the trial, but provide evidence to the court in compliance with court decisions on the request for evidence (Articles 84 and 84-1 of the CPC of Ukraine) or ensure the review of evidence by its location (Article 85 of the CPC of Ukraine);

3) an expanded concept of the subject composition of the submission of evidence in civil proceedings is proposed. It is argued that the range of subjects of the submission of evidence is not limited only to the list of participants in the trial specified in the CPC of Ukraine. It is proved that an independent group of these subjects are persons who do not have the procedural status of a participant in the case, but acquire a procedural obligation to perform actions to provide or present evidence to the court on the basis of a court decision on the request for evidence;

4) the expediency of narrowing the meaning of the commonly used term “collection of evidence” by the participants in the case and introducing into procedural terminology instead of it in its current understanding the term “substantiation of claims and objections with evidence” to denote one of the stages of proof is substantiated, and its elements are also defined: the actual collection of evidence (accumulation of evidence by the participant in the case); submission of evidence (providing the court with access to evidence collected directly by the participant in the case); submission to the court of applications on procedural issues aimed at obtaining evidence from other persons (in the event of a negative result of the collection of evidence by the participant in the case or in connection with a legislative restriction on the possibility of the participant in the case to directly obtain certain evidentiary information);

5) the collection of evidence by the court and the participants in the case is

distinguished. It is proven that the collection of evidence by the participants in the case is of a search and preparatory nature and consists in the independent identification, receipt and recording of information for subsequent submission to the court. Instead, the collection of evidence by the court is a manifestation of its administrative activity within the framework of clarifying the circumstances of the case, which is carried out at the request of the participants in the case or on the court's own initiative in cases provided for by law and consists in the procedural involvement of the provided materials (attachment to the case) and the application of imperative mechanisms for obtaining evidentiary information (requesting evidence, providing court orders, ordering an examination, questioning a witness);

Improved:

6) understanding the relationship between proving and evaluating evidence as corresponding to each other types of procedural activity of the participants in the case and the court, respectively. The right of the participants in the case to submit evidence or to demand it from other persons to substantiate their arguments and objections corresponds to the court's obligation to properly evaluate such evidence. Accordingly, the concepts of "proving", a component of which is proving, and "clarifying the circumstances of the case by the court", an element of which is the evaluation of evidence, are paired and mutually corresponding to each other;

7) the provision on the structure of evidence, which includes a number of stages, each of which has a certain intermediate value for the formation of a factual basis for the court to make a decision based on the results of clarifying the circumstances of the case, but does not have its own independent meaning. It is proved that the components of evidence should be called stages, not stages, since their procedural meaning does not correspond to the generally accepted in procedural science understanding of the stages of civil proceedings;

8) a proposal to use the term "electronic data" instead of the term "electronic evidence" and define it as information about the circumstances of the case in a form suitable for processing by electronic means. Such an understanding ensures the correct correlation between the concepts of "data" and "information" as form and content, and also eliminates the incorrect use of the word "evidence" in the term, which denotes the means of evidence,

and not the factual data.

Further development was made:

9) justification of the expediency of excluding the court (judge) from the number of subjects of proof and assessment of evidence from the stages of proof in view of proving the correlation between proof as the right of the participants in the case and the assessment of evidence as the duty of the court;

10) provision on the inclusion of actions of a person intending to file a claim, to obtain and preserve evidence for their subsequent submission to the court, committed before filing a statement of claim, in the content of the concept of “proof” as an element of the collection of evidence by the plaintiff;

11) justification of the fact that granting the parties the right to submit evidence is a manifestation of the principle of adversarial nature of the parties. In view of this, the widespread opinion in procedural doctrine that the specified subjective procedural right is a component of the principle of dispositivity was refuted;

12) justification of the doctrinal distinction between the procedural nature of the right and the duty of the parties to submit evidence in civil proceedings. It has been proven that the submission of evidence in support of one's own claims and objections constitutes a subjective procedural right, the implementation of which is covered by the content of the burden of proof. In contrast, the submission by a person who is not a party of evidence in support of the arguments of one of the parties in execution of a court decision is an imperative procedural obligation, the failure to comply with which turns the inaction of such a person into an offense and entails complex (substantive and procedural) consequences for the participants in the case;

13) an approach to the differentiation of the substantive and procedural consequences of the failure to submit evidence by a party. The conclusion is formulated that the failure of a party to exercise the right to present evidence is limited to the substantive risk of losing the case by such a party (the adoption of a court decision in favor of the other party), while the consequences of failure to fulfill the obligation to provide evidence requested by the court are characterized by a dualistic legal nature - a combination of procedural coercive measures with procedural (recognition of the circumstances by the court) and substantive

(adoption of an unfavorable decision on the merits of the dispute) sanctions against the unscrupulous party.

The practical significance of the results obtained is that, based on the author's developments, theoretical provisions have been formulated and substantiated, which are suitable for use in:

- scientific research work – when developing scientific and methodological recommendations and conducting scientific research on the problems of proof, substantiation, procedural status of participants in the trial, features of proof in certain categories of civil cases and other issues related to the topic of this dissertation;
- legislative activity – to improve the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine on the submission of evidence;
- law enforcement practice – when resolving procedural issues by courts regarding the submission of evidence in civil proceedings, the application of the consequences of failure to submit evidence and other aspects of proof;
- the educational process – when teaching the educational components “Civil Procedure”, “Current Problems of Civil Justice”, “Evidence and Proving in Civil Procedure” for students and postgraduates, preparing syllabi and other methodological materials on these disciplines, as well as when conducting activities to improve the skills of lawyers and judges.

Key words: civil proceedings, judicial knowledge, evidence, means of proof, evidence, presentation of evidence, written evidence, physical evidence, electronic evidence, witness testimony, expert opinion, witness interrogation, participants in the case, participants in the trial, civil procedural legal capacity, civil procedural legal capacity, civil procedural legal personality, civil procedural legal status, civil procedural legal relations, civil procedural terms, civil procedural deadlines, civil procedural liability, measures of procedural coercion.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

*Статті у наукових виданнях, включених на дату опублікування
до переліку наукових фахових видань України*

1. Саленко Я. Ю. Доказування як основа суддівського пізнання в цивільному судочинстві. Галицькі студії: Юридичні науки. 2025. № 12. С. 102–108. DOI: https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2025-12-15.
2. Саленко Я. Ю. Подання доказів у структурі доказування та з'ясування обставин справи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2026. Вип. 2. С. 260–266. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2026.2.39>.
3. Саленко Я. Ю. Суб'єкти подання доказів у цивільному судочинстві. *Приватне право і підприємництво*. 2026. Вип. 26. С. 78–88. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2026.26.8>.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Саленко Я. Ю. Впровадження категорії вірогідності доказів у цивільне судочинство України. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* [Електронний ресурс]: збірник матеріалів Шостого науково-практичного круглого столу (м. Київ, 15 червня 2023 р.) / упорядник В. М. Короленко. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2023. С. 90–95. 1 електрон. опт. диск (CD-R). URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1007>.
5. Саленко Я. Ю. Подання доказів у цивільних справах за практикою Європейського суду з прав людини. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* [Електронний ресурс]: збірник матеріалів VIII науково-практичного круглого столу (м. Київ, 12 червня 2025 р.) / упорядник В. М. Короленко. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2025. С. 130–131. 1 електрон. опт. диск (CD-R). URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1165>.
6. Саленко Я. Ю. Взаємозв'язок подання доказів з ефективністю судового

захисту суб'єктивних цивільних прав. *Ефективність національних засобів захисту приватних прав та інтересів в Україні* [Електронний ресурс]: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу (м. Київ, 03 грудня 2025 р.) / упорядник М. О. Гетманцев. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2025. С. 124–128. 1 електрон. опт. диск (CD-R). URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1204>.

7. Саленко Я. Ю. Диспозитивність у поданні доказів. *Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* [Електронний ресурс]: збірник матеріалів IX науково-практичного круглого столу (м. Київ, 28 травня 2026 р.) / упорядник В. М. Короленко. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2026. С. 135–138. 1 електрон. опт. диск (CD-R).. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1276>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДАННЯ	
ДОКАЗІВ.....	29
1.1 Доказування як основа суддівського пізнання.....	29
1.2 Подання доказів як складова доказування та з’ясування обставин справи в сучасному цивільному судочинстві України	48
1.3 Поняття подання доказів в цивільному процесуальному праві України.....	93
Розділ 2 ПОРЯДОК ПОДАННЯ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ	
СУДОЧИНСТВІ.....	119
2.1 Суб’єкти подання доказів	119
2.2 Темпоральна й змістовна характеристика подання доказів....	158
2.3 Правові наслідки порушення порядку подання доказів.....	181
ВИСНОВКИ	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	198
ДОДАТОК А СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ	
ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ	
ДИСЕРТАЦІЇ	223

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄДРСР	Єдиний державний реєстр судових рішень
ЕКПЛ	Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЄСІТС	Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система
КАСУ	Кодекс адміністративного судочинства України
СК України	Сімейний кодекс України
ЦК України	Цивільний кодекс України
ЦПК України	Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Право на судовий захист, гарантоване ст. 55 Конституції України, що ґрунтується на закріпленому в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод праві на справедливий суд, реалізується шляхом ухвалення судом законного й обґрунтованого рішення. Фундаментом будь-якого судового рішення є фактичні дані, що встановлюються за допомогою доказів. Тож заінтересовані особи для належного судового захисту своїх прав та інтересів мають потурбуватись про надання суду доказів, що підтверджують їх доводи. У сучасному цивільному судочинстві подання доказів постає як наріжна процесуальна дія учасників справи, від належного здійснення якої залежить не лише результат розгляду конкретного спору, а й ефективність функціонування усієї системи цивільної юстиції.

Після масштабної процесуальної реформи в Україні, підвалини якої були закладені прийняттям в 1996 році Конституції України, відбувся докорінний перехід від концепції пошуку судом «об’єктивної істини» до послідовного дотримання принципу змагальності сторін, відповідно до якого суддя за загальним правилом з власної ініціативи не має права збирати або витребувати докази. В 2017 році законодавець запровадив в цивільний процес стандарт вірогідності доказів та встановив жорсткий преклюзивний строк подання доказів (ст. 83 ЦПК України) задля розкриття доказів на ранніх стадіях та уникнення процесуальних зловживань. Проте в судовій практиці непоодинокими є випадки, коли судді без належних підстав ігнорують процедурні правила подання доказів і в рамках судового розгляду чи в непроцесуальний спосіб з власної ініціативи збирають докази, витребують їх чи приймають докази після спливу відповідного строку без його поновлення. При цьому аналіз судової практики, зокрема рішень Верховного Суду, свідчить про відсутність єдиного підходу до вирішення зазначених та інших системних питань, зокрема, щодо застосування стандарту доказування «вірогідності доказів» під час їх подання, протидії зловживанню процесуальними правами у формі свідомого приховування або затягування подання доказів, оцінки допустимості доказів, отриманих із відкритих джерел або з порушенням права на

приватність тощо. Це обумовлено тим, що вирішення зазначених питань віднесено до судової дискреції, в межах якої часто виникає суперечність між дотриманням строку на подання доказів і забезпеченням права особи на справедливий суд у разі об'єктивної неможливості вчасно подати той чи інший доказ. Межа між поважністю причин пропуску строку та процесуальною недбалістю учасників справи й досі залишається одним з найпроблемніших аспектів судової практики.

Цифровізація суспільства, економіки і цивільного судочинства в Україні, насамперед запровадження Єдиного судового інформаційно-комунікаційного комплексу (ЄСІТС), докорінно змінила традиційне уявлення про подання доказів. Виникнення електронних доказів і потреба їх використання в цивільному процесі обумовили специфічні способи їх фіксування (збереження), копіювання та подання до суду. Також це породило складні наукові й прикладні питання про забезпечення їх автентичності, ідентифікації підписувача, особливості подання через ЄСІТС тощо.

Проблематика подання доказів у цивільному судочинстві неодноразово досліджувалось вченими-процесуалістами. Проте вона розглядалось або вужче (щодо подання окремих видів доказів, подання доказів у окремих категоріях справ чи на певних стадіях судочинства тощо), або ширше (в рамках дослідження доведення та/або доказування). Цих питань торкалися у своїй роботі такі українські процесуалісти як: С. С. Бичкова, В. І. Бобрик, Ю. В. Білоусов, Н. В. Волкова, М. О. Гетманцев, О. В. Гетманцев, О. О. Грабовська, К. В. Гусаров, К. Б. Дрогозюк, О. С. Захарова, О. О. Кармаза, Н. О. Кіреєва, В. В. Комаров, С. О. Короєд, В. М. Короленко, Т. М. Кучер, О. М. Лазько, Д. Д. Луспеник, Ю. Ю. Рябченко, Н. Ю. Сакара, Є. В. Симбірська, В. І. Тertiшніков, В. П. Феннич, С. Я. Фурса, Т. В. Цюра, Г. В. Чурпіта, М. Й. Штефан, А. С. Штефан, О. О. Штефан та інші.

Незважаючи на певний науковий доробок, в українській процесуалістиці відсутні спеціальні монографічні праці щодо подання доказів у цивільному процесі, в яких би цілісно розкривалась відповідна проблематика. Донині залишається остаточно невизначеним в доктрині співвідношення між поданням

доказів і суміжними поняттями, що вказують на процесуальні дії, властивості доказів та правила доказування, а також з процедурою доказування й з'ясуванням обставин справи. В контексті євроінтеграційних зусиль України актуалізується доцільність перевірки відповідності національних підходів щодо подання доказів у цивільному судочинстві України праву на справедливий суд (стаття 6 Європейської конвенції з прав людини) та практиці Європейського суду з прав людини, що наразі формують основні вектори розвитку судового захисту. Недостатньо дослідженим залишається вплив на процесуальні права та обов'язки учасників справи щодо подання доказів основних засад цивільного судочинства, зокрема змагальності (особливо в аспекті процесуальної активності суду), диспозитивності, пропорційності, розумності строків. Слід також визначити правову природу статусу осіб, у яких суд витребує докази, хоча вони не є учасниками судового процесу. Потребують наукового опрацювання наслідки несвоєчасного подання доказів, а також прийняття судом доказів після спливу строків на їх подання.

Зазначені обставини в своїй сукупності потребують комплексного монографічного переосмислення, що з урахуванням необхідності усунення відповідних правових прогалин, створення ефективного механізму доказування, адаптації судочинства до умов цифровізації та формування єдиної судової практики зумовлює актуальність, теоретичне та практичне значення обраної теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г.Бурчака Національної академії правових наук України 23 листопада 2022 року (протокол № 11). Дисертаційне дослідження виконувалося в межах фундаментальних тем науково-дослідної роботи Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г.Бурчака Національної академії правових наук України «Теоретичні та практичні проблеми реалізації завдань цивільного та

господарського судочинства в Україні» на 2021–2024 роки (номер державної реєстрації 0121U100029) та «Адаптація національних засобів захисту приватних прав, свобод та інтересів до стандартів Європейської конвенції з прав людини» на 2025–2027 роки (номер державної реєстрації 0125U000028).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є вирішення наукової проблеми, яка полягає у виявленні та визначенні закономірностей та особливостей правового регулювання подання доказів у цивільному судочинстві України.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- розкрити значення доказування для суддівського пізнання обставин справи;
- визначити правову природу відносин щодо подання доказів у цивільному судочинстві;
- сформулювати поняття подання доказів у цивільному судочинстві;
- сформувати цілісне розуміння суб'єктів подання доказів;
- надати темпоральну та змістовну характеристику подання доказів у контексті забезпечення своєчасного розгляду цивільних справ та статті 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;
- визначити процесуально-правові та матеріально-правові наслідки порушення порядку подання доказів у цивільному судочинстві у контексті основних засад цивільного судочинства.

Об'єкт дослідження – цивільні процесуальні правовідносини що виникають у зв'язку з поданням доказів.

Предмет дослідження – подання доказів у цивільному судочинстві України.

Методи дослідження. Результати дисертаційного дослідження отримані здобувачем завдяки застосуванню низки загальнонаукових і спеціально-наукових методів дослідження. До використаних загальнонаукових методів слід віднести історичний, формально-логічний, системно-структурний, діяльнісний, телеологічний, функціональний методи, а також аналіз і синтез.

Серед спеціально-наукових методів, які використовувалися при підготовці дисертаційного дослідження, слід відзначити порівняльно-правовий, герменевтичний та догматичний.

За допомогою історичного методу, а також аналізу й синтезу у підрозділі 1.1 розкрито розвиток феномену пізнання людиною навколишнього світу та сучасні погляди на суддівське пізнання. Системно-структурний метод було покладено в основу дослідження місця подання доказів у структурі доказування та з'ясування обставин справи (підрозділ 1.2). Здобувачем було розкрито структуру діяльності учасників справи з доказування та суду зі з'ясування обставин справи. З'ясовано місце подання доказів у функціонуванні кожної з цих систем цивільних процесуальних правових відносин. За допомогою герменевтичного методу у підрозділі з'ясовано зміст цивільного процесуального законодавства в частині регулювання подання доказів як учасниками справи на підтвердження власних вимог та заперечень, так і будь-якими особами на вимогу суду на підтвердження вимог та заперечень інших осіб. Розкриття змісту поняття подання доказів (підрозділ 1.3) і формування розуміння суб'єктного складу осіб, на яких процесуальним законом покладено обов'язок подання доказів (підрозділ 2.1), ґрунтувались на діяльнісному підході. При розкритті темпоральних та змістовних характеристик подання доказів (підрозділ 2.2) застосовувався догматичний та телеологічний методи. Догматичний метод використано для розкриття нормативних приписів щодо строків та форм реалізації прав та обов'язків суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин щодо подання доказів. За допомогою телеологічного методу оцінювалась відповідність норм процесуального права меті цивільного судочинства.

За допомогою функціонального методу з урахуванням призначення інституту подання доказів у цивільному процесі розкрито правові наслідки порушення процесуального порядку подання доказів учасниками цивільних процесуальних правовідносин (підрозділ 2.3). Парні методи аналізу та синтезу використовувалися протягом усього дослідження з метою виявлення

змістовних складових окремих цивільних процесуально-правових явищ та конструкцій, а також системи цивільних процесуальних правовідносин із доказування та з'ясування обставин справи.

Наукова новизна отриманих результатів визначається тим, що дисертація є першим в Україні цілісним завершеним дослідженням правового регулювання та практики подання доказів у цивільному судочинстві України. За результатами дослідження сформульовано такі наукові положення, які мають ознаки новизни та виносяться на захист.

вперше:

1) сформульовано визначення поняття «*подання доказів*» як дій учасників справи або інших осіб у передбачених процесуальним законом випадках, спрямованих на забезпечення доступу суду до інформації, що має значення для вирішення цивільної справи, шляхом безпосередньої (в судовому засіданні чи при огляді за місцем розташування) або опосередкованої (засобами поштового чи електронного зв'язку, Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи) передачі суду засобів доказування;

2) обґрунтовано трирівневий підхід до розуміння подання доказів у цивільному судочинстві. Запропоновано розрізняти: *вужьке розуміння* (ст. 83 ЦПК України), що зводиться виключно до процесуальних дій учасників справи з передачі наявних у них доказів суду; *розширене розуміння*, яке охоплює також процесуальні дії інших учасників судового процесу (зокрема, свідка та експерта) щодо надання суду зафіксованої ними фактичної інформації; *широке розуміння*, що додатково включає дії осіб, які не є учасниками судового процесу, проте надають до суду докази на виконання ухвал суду про витребування доказів (ст.ст. 84 і 84-1 ЦПК України) чи забезпечують огляд доказів за їх місцезнаходженням (ст. 85 ЦПК України);

3) запропоновано розширене бачення суб'єктного складу подання доказів у цивільному процесі. Аргументовано, що коло суб'єктів подання доказів не обмежується лише визначеним в ЦПК України переліком учасників судового процесу. Доведено, що самостійною групою цих суб'єктів є особи,

які не володіють процесуальним статусом учасника справи, однак набувають процесуального обов'язку з вчинення дій щодо надання чи пред'явлення доказів суду на підставі ухвали суду про витребування доказів;

4) обґрунтовано доцільність звуження значення загальновживаного терміну «збирання доказів» учасниками справи і введення в процесуальну термінологію замість нього в його нинішньому розумінні терміну «обґрунтування доказами вимог та заперечень» на позначення одного з етапів доказування, а також визначено його елементи: власне збирання доказів (накопичення доказів учасником справи); подання доказів (надання суду доступу до доказів, зібраних безпосередньо учасником справи); подання до суду заяв з процесуальних питань, спрямованих на отримання доказів від інших осіб (у разі негативного результату збирання доказів учасником справи або у зв'язку із законодавчим обмеженням можливості учасника справи безпосереднього отримати певну доказову інформацію);

5) розмежовано збирання доказів судом і учасниками справи. Доведено, що збирання доказів учасниками справи має пошуково-підготовчий характер та полягає у самостійному виявленні, отриманні й фіксації відомостей для подальшого подання суду. Натомість збирання доказів судом є проявом його владно-розпорядчої діяльності в межах з'ясування обставин справи, яка здійснюється за клопотанням учасників справи або з власної ініціативи суду у передбачених законом випадках і полягає у процесуальному залученні наданих матеріалів (приєднанні до справи) та застосуванні імперативних механізмів здобуття доказової інформації (витребуванні доказів, наданні судових доручень, призначенні експертизи, допиті свідка);

удосконалено:

6) розуміння співвідношення між доказуванням та оцінкою доказів як кореспондуючих один одному видів процесуальної діяльності учасників справи та суду відповідно. Праву учасників справи подати докази або витребувати їх у інших осіб на обґрунтування своїх доводів та заперечень кореспондує обов'язок суду належним чином оцінити такі докази. Відповідно

парними взаємокореспондуючими одне одному є поняття «доведення», складовою якого є доказування, та «з'ясування обставин справи судом», елементом якого є оцінка доказів;

7) положення про структуру доказування, що включає низку етапів, кожен з яких має певне проміжне значення для формування фактологічного підґрунтя для ухвалення судом рішення за результатами з'ясування обставин справи, однак не має свого самостійного значення. Доведено, що складові доказування слід іменувати саме етапами, а не стадіями, оскільки їх процесуальне значення не відповідає загальноприйнятому в процесуальній науці розумінню стадій цивільного судочинства;

8) пропозицію застосовувати замість терміну «електронні докази» термін «електронні дані» та визначати їх як інформацію про обставини справи у формі, придатній для оброблення електронними засобами. Таке розуміння забезпечує коректне співвідношення між поняттями «дані» та «інформація» як формою та змістом, а також усуває некоректне застосування слова «доказ» в терміні, яким позначають саме засіб доказування, а не фактичні дані.

дістало подальшого розвитку:

9) обґрунтування доцільності виключення суду (судді) з числа суб'єктів доказування та оцінки доказів з етапів доказування з огляду на доведення співвідношення між доказуванням як правом учасників справи і оцінкою доказів як обов'язком суду;

10) положення про включення дій особи, яка має намір подати позов, з отримання та збереження доказів для подальшого їх подання до суду, вчинених до подачі позовної заяви, до змісту поняття «доказування» як елементу збирання доказів позивачем;

11) обґрунтування того, що наділення сторін правом подавати докази є проявом принципу змагальності сторін. З огляду на це спростовано поширену в процесуальній доктрині думку про те, що вказане суб'єктивне процесуальне право є складовою принципу диспозитивності;

12) обґрунтування доктринального розмежування процесуальної природи

права та обов'язку сторін щодо подання доказів у цивільному судочинстві. Доведено, що подання доказів на підтвердження власних вимог і заперечень становить суб'єктивне процесуальне право, реалізація якого охоплюється змістом тягара доказування. Натомість подання особою, яка не є стороною, доказів на підтвердження доводів однієї зі сторін на виконання ухвали суду є імперативним процесуальним обов'язком, невиконання якого перетворює бездіяльність такої особи у правопорушення та передбачає комплексні (матеріально-правові та процесуальні) наслідки для учасників справи;

13) підхід до диференціації матеріально-правових і процесуальних наслідків неподання доказів стороною. Сформульовано висновок, що не здійснення стороною права на подання доказів обмежується матеріально-правовим ризиком програшу такою стороною справи (ухвалення судового рішення на користь іншої сторони), тоді як наслідки невиконання обов'язку з надання доказів, витребуваних судом, характеризується дуалістичною правовою природою – поєднанням заходів процесуального примусу із процесуальними (визнання обставин судом) і матеріально-правовими (ухвалення несприятливого рішення по суті спору) санкціями до недобросовісної сторони.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що на основі авторських розробок сформульовано й обґрунтовано теоретичні положення, які придатні для використання в:

- науково-дослідній роботі – при розробці науково-методичних рекомендацій та проведенні наукових досліджень проблем доведення, доказування, процесуального статусу учасників судового процесу, особливостей доказування в окремих категоріях цивільних справ та інших питань, дотичних до тематики цієї дисертації;

- законотворчій діяльності – для вдосконалення положень Цивільного процесуального кодексу України щодо подання доказів;

- правозастосовній практиці – під час вирішення судами процесуальних питань щодо подання доказів при здійсненні цивільного судочинства, застосування наслідків неподання доказів та інших аспектів доказування;

– освітньому процесі – при викладанні освітніх компонентів «Цивільний процес», «Актуальні проблеми цивільного судочинства», «Докази і доказування у цивільному процесі» для студентів і аспірантів, підготовці силабусів та інших методичних матеріалів з цих дисциплін, а також при проведенні заходів з підвищення кваліфікації адвокатів і суддів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею. Викладені в ній висновки, пропозиції та рекомендації обґрунтовано автором на підставі самостійно проведеного дослідження. Усі публікації здобувача, в яких здійснено опублікування результатів дисертації, є одноосібними. При здійсненні дисертаційного дослідження автор не використовував системи штучного інтелекту.

Апробація матеріалів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження оприлюднені у вигляді доповідей на таких наукових заходах: VI науково-практичному круглому столі «Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 15 червня 2023 року); VIII науково-практичному круглому столі «Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 12 червня 2025 року); Науково-практичному круглому столі «Ефективність національних засобів захисту приватних прав та інтересів в Україні» (м. Київ, 03 грудня 2025 року); IX науково-практичному круглому столі «Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 28 травня 2026 року).

Публікації. Ключові результати дисертації висвітлені у 7 наукових публікаціях, а саме в 3 статтях у наукових фахових виданнях категорії Б і 4 тезах доповідей на круглих столах.

Структура та обсяг дисертації Дисертаційна робота містить анотацію, вступ, 2 розділи, що охоплюють 6 підрозділів, висновки, список використаних джерел і додаток. Повний обсяг дисертації становить 225 сторінок. Список використаних джерел налічує 225 найменувань (на 25 сторінках). Додаток міститься на 3 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДАННЯ ДОКАЗІВ

1.1 Доказування як основа суддівського пізнання

Однією з трьох основних вимог до судового рішення у цивільній справі, нарівні з верховенством права та законністю, є його обґрунтованість. Саме так передбачено частиною першою ст. 263 ЦПК України. Законодавець розкриває зміст вимоги обґрунтованості судового рішення у частині третій зазначеної статті як ухвалення його на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні. Статтею 81 ЦПК України передбачено, що кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог та заперечень. Так законодавець закріплює обов'язок доказування. Статтею 89 ЦПК України передбачено, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Таким чином, оцінка доказів вимагає від судді формування уявлення про предмет спору на основі такого дослідження наявних у справі доказів, яке ґрунтується на загальновизнаних методах наукового пізнання.

Пізнання як один з видів людської діяльності стало однією із вагомих складових філософських роздумів ще з часів античної філософії. Т. В. Бліхар разом з іншими співавторами підручника з філософії зауважує: «Розвиток людства, пізнання ним нових реалій, заглиблення в природу предметів та явищ спричинили поступовий відхід від викладених історичних типів світоглядів та поступово сформували його науковий тип. Людина систематично розширювала обсяг своїх знань, відходила від попередньої залежності від навколишнього світу, світогляд переставав мати суто духовно-практичний характер, в ньому почали закладатись основи узагальнення та теоретичного осмислення

реального світу» [200, с. 14]. Отже, наукові методи пізнання притаманні людині не лише при здійсненні нею наукових досліджень. Вони є основними у повсякденному сприйнятті нею навколишнього світу. Без наукових методів пізнання неможлива і будь-яка інша, окрім наукової, інтелектуальна праця.

Про важливість філософії для будь-якої наукової діяльності стверджують О. Г. Данильян та О. П. Дзьобан: «Філософія виступає методологічною основою для інших наук, розробляючи загальні, універсальні методи наукового пізнання, що застосовуються у всіх науках; у свою чергу, вона використовує емпіричний матеріал інших наук для підтвердження або спростування тих чи інших філософських гіпотез» [40, с. 5].

О. М. Шепетяк та О. Т. Шепетяк зауважують, що «пізнання є головним видом діяльності людини у відношення до навколишнього світу. Оскільки пізнання відіграє настільки важливу роль у людському житті, воно є одним із головних проблем філософського аналізу. Найпоширенішою назвою філософської дисципліни, яка вивчає пізнання, є епістемологія. Ця назва походить від грецького слова «ἐπιστήμη» (епістеме), що означає пізнання або знання. Вона свідчить про те, що епістемологія – це наука про пізнання і знання. Термін «епістемологія» є найпопулярнішим окресленням філософської дисципліни, яка вивчає пізнання, у європейських мовах. У пострадянських країнах філософську дисципліну, яка вивчає пізнання, інколи називають гносеологією. Це слово походить від грецького «γνώσις» (гнозис), що означає знання. Це слово почали використовувати німецькомовні філософи XVIII століття, а у XX столітті його перейняли деякі радянські філософи. Поза пострадянським простором термін «гносеологія» не використовується. Інколи у вітчизняній філософії проводилось розрізнення між епістемологією (наукою про пізнання) та гносеологією (наукою про знання). Однак, таке розрізнення не прижилося, бо знання не мислиме поза пізнанням, як процесом накопичення знань, а тому, розмежування цих сфер штучне і не знайшло підтримки у філософському світі. Третім терміном, який використовується для означення епістемології є *теорія пізнання*. Він є найбільш популярним у німецькій мові,

де в назві навчальних дисциплін і підручників з епістемології зазвичай використовують слово «Erkenntnistheorie» (теорія пізнання). В українській мові він також прижився, оскільки його значення зрозуміле навіть без особливих етимологічних пояснень, і він не викликає дискусій» [219, с. 253–254]. Отже, яким би терміном ми не послуговувалися для позначення теорії пізнання, це жодним чином не вплине на визнання провідної ролі філософії у розкритті та розумінні «механізмів» пізнання людиною оточуючої дійсності.

У підручнику з філософії за загальною редакцією Л. В. Губерського теорія пізнання розкривається як гносеологія: «Предметом гносеології є особливості здійснення процесу пізнання, його основні складові та їх взаємодія. Людина здобуває знання в ході тривалого і складного пізнавального процесу, а не отримує його пасивно у вигляді завершеного продукту. Тому структура пізнавальної діяльності складається в загальних рисах з тих самих елементів, які утворюють і структуру людської діяльності як такої. Остання чи не найчіткіше і у найрозвинутішому вигляді виражена у діяльності практичній, предметно-перетворюючій, тобто в праці. Структуру практичної діяльності складає низка складових, серед яких: суб'єкт, об'єкт, мета, засоби, сам процес діяльності та її результат. З таких елементів складається й структура пізнавальної діяльності. Особливе місце серед означених компонентів посідають, у якості вихідних, суб'єкт і об'єкт пізнавальної діяльності. *Об'єкт* – це філософська категорія для позначення будь-якої дійсної чи уявної реальності, яка розглядається як зовнішнє у відношенні до людини та її свідомості і стає предметом теоретичної та практичної діяльності суб'єкта. Тому будь-яка реальність може бути об'єктом лише у відношенні до суб'єкта. *Суб'єкт* – у широкому розумінні є особа, організована група осіб, соціальна, етнічна чи політична спільнота, суспільство в цілому, які здійснюють властиву їм діяльність, спрямовану на практичне перетворення предметної діяльності, теоретичне і духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності» [201, с. 362–364]. Важливим для нас тут є виокремлення суб'єкта пізнання та об'єкта пізнання. Тобто, досліджуючи пізнання, слід розуміти *хто* (тут і далі

курсів наш – Я. С.) пізнає і що саме *він* пізнає.

До ключових елементів пізнання іноді включають і посередників пізнання. Під посередниками пізнання О. Г. Данильян та О. П. Дзьобан пропонують розуміти «засоби пізнання як матеріального характеру (знаряддя праці, прилади, інструменти, комп'ютери тощо), так і ідеального (поняття, категорії, художні образи, моральні норми, наукові теорії, концепції та ін.)» [39, с. 263]. Отже, важливе значення для пізнання оточуючого світу мають як певні матеріальні інструменти, так нематеріальні здобутки, якими володіє суб'єкт пізнання.

Завданням епістемології О. М. Шепетяк та О. А. Шепетяк визначають «пошук відповідей на питання, що є джерелом знання та які цілі стоять перед пізнанням. Все, що людина робить має якусь ціль. Ніхто не візьметься за якусь діяльність, якщо не поставитиме собі мету, яку можна досягти цією діяльністю. Якщо пізнання є основною діяльністю людини, то воно має свою ціль. Ціллю пізнання є отримання знання, а тому вивчення феномену знання також є завданням епістемології. Знанням може бути тільки істинне судження. Жодне хибне твердження не є знанням. Отже, невід'ємним елементом аналізу проблеми знання є істина, її окреслення та критерії визначення» [219, с. 254]. Питання істини є дуже важливими для розуміння мети та завдань судочинства та їм приділено значну увагу вчених-процесуалістів різних галузей цивільного процесу.

Важливою віхою розвитку теорії пізнання стала праця Іммануїла Канта «Критика чистого розуму». У своїй передмові до видання цього твору Анатолій Лой зауважує: «Неокантіанці вбачали в цій праці виклад трансцендентальної філософії, зрештою теорії пізнання (гносеології), якій надавалась виняткова роль у структурі філософського знання» [72, с. 5]. Сам же Іммануїл Кант писав: «Що є істина? Цим давнім славнозвісним запитанням дехто сподівався загнати логіків у глухий кут і привести їх або до жалюгідного логічного кола (Diallele), або до визнання свого невідання, а тим самим і марності всього свого мистецтва. Тут подається і передбачається заздалегідь те визначення (Namenerklärung) істини, за яким вона є узгодженість знання з його предметом, але потрібно знати: що є загальним і певним критерієм істини

для кожного знання» [54, с. 80].

У своєму дисертаційному дослідженні «Істина у праві: гносеологічний вимір» О. В. Левицька пише: «У процесі пізнання людина не тільки формує знання, а й оцінює їх. Істина як гносеологічне поняття характеризує відношення знання до реальності, точніше, до певного її фрагмента, що становить предмет гносеології. Знання є істинним, якщо воно відповідає своєму предмету» [69, с. 26]. Формування істинного знання про обставини справи є важливою умовою виконання завдань та досягнення мети цивільного судочинства.

В. О. Васильчук у своїй дисертаційній роботі «Справедливість як категорія права» цілком обґрунтовано робить висновок, що «у взаємодії зі справедливістю центральна категорія правової гносеології – істина – трансформується в істинність як постійний пошук та наближення до істини. З'ясування істини є передумовою реалізації справедливості у правових відносинах. Істинність як динамічний процес пізнання є одним із засобів забезпечення справедливості у конкретному правовідношенні, тому гносеологічна складова є невід'ємним елементом концептуальної природи справедливості, що відкриває насамперед її конкретно-правове ситуативне розуміння» [19, с. 185]. Таким чином, В. О. Васильчук, на нашу думку, розкриває гносеологічні засади концепту формальної істини у судочинстві.

З істиною тісно пов'язується суддівське пізнання у дисертації Н. А. Гураленко «Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання». Так, вона вперше визначає поняття суддівського пізнання як «мисленнєво-аргументаційний процес гносеологічного порядку одержання суддею істиннісного знання про фактичну сторону справи, закономірності відновлення буттєвої рівноваги правової дійсності у формі справедливості, універсальні онтологічні засади правової реальності у площині ціннісно-епістемологічного, екзстенційно-сміслового, логіко-технічного, досвідно-імплікаційного константних рівнів» [36, с. 319–320]. Очевидно, таке розуміння ціннісно-сміслових констант суддівського пізнання корелює з законодавчо закріпленим у частині третій ст. 80 та частині першій ст. 89 ЦПК України

«внутрішнім переконанням».

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель в «Основах філософії права» міркував, що «Право, яке увійшло в існування у формі закону, існує для себе, протистоїть особливій волі і думці права і має зробити себе чинним як загальне. Це пізнання й здійснення права в особливому випадку, без суб'єктивного сприйняття особливого інтересу, покладається на суспільну силу, суд. В судах право дістає визначення, воно має бути довідним. Судочинство ставить сторони в положення, коли вони мають наводити свої докази й правові підстави, а суддя має ознайомитися зі справою. У справі судочинства як застосування закону до окремого випадку розрізняється два боки, по-перше – пізнання властивості випадку за його безпосередньою окремістю, чи то наявний договір тощо, або здійснена порушуюча дія і хто її вчинив, а в кримінальному праві рефлексія як визначення дії за її суттєвим, злочинним характером, по-друге – підведення випадку під закон відновлення права, під чим у кримінальній справі мається на увазі покарання» [27, с. 193, 194–195, 196]. Тут слід зауважити, що сучасні концепції кримінального покарання все ж не ототожнюють його з відновленням права потерпілої сторони [26; 48; 82; 86], хоча деякі науковці все ж виділяють відновлювальну (компенсаційну) функцію системи кримінальних покарань [8, с. 66–67; 42, с. 226]. Більшою мірою, очевидно, у Гегеля йдеться про об'єктивне право і відновлення правопорядку, що властиве судочинству будь-якої юрисдикції. Загалом же з Гегелем слід погодитися у тому, що правильному застосуванню закону у конкретному випадку має передувати пізнання властивостей цього випадку.

Серед галузевих правових наук проблематика судового встановлення істини найширше відображена у науці кримінального процесуального права. Зокрема, П. В. Прилуцький у своєму дисертаційному дослідженні «Проблема істини у кримінальному судочинстві України» запропонував авторське визначення поняття істини в кримінальному судочинстві як встановлену у судовому порядку відповідність висновків суду, зроблених у вирок, фактичним обставинам справи, так як вони мали місце у дійсності, і були

встановлені судом на підставі розглянутих та оцінених за внутрішнім переконанням доказів. П. В. Прилуцький запропонував сучасну модель розподілу процесуальних функцій суб'єктів кримінального судочинства, відповідно до якої, сторона обвинувачення та захисту повинні прагнути до встановлення істини, а основна функція щодо її встановлення й проголошення у кримінальній справі покладається на суд [119, с. 6, 7]. Загалом такий підхід цілком відповідає концепції змагальності кримінального, як і будь-якого іншого, судочинства на сучасному етапі розвитку правової системи.

Ю. В. Циганюк та В. В. Легких розглядають істину у кримінальному процесі не як абсолютну та недосяжну мету, а нормативно визначений результат справедливого, прозорого і законного процесуального пізнання. У сучасних умовах, на їх думку, вона постає як збалансований підхід, що поєднує пізнавальні можливості, процесуальні гарантії та цінність людської гідності [220, с. 262].

Тривалий час в науці кримінального процесуального права точиться дискусія щодо співвідношення понять об'єктивної та формальної істини. Витоки міркувань про таке співвідношення знаходимо у «Основах філософії права» Гегеля. Він зауважував, що «немає підстав вважати, що один суддя-юрист має встановлювати склад злочину, бо це справа кожного загального формування, а не тільки юридичного: оцінка складу злочину виходить з емпіричних обставин, із свідчень про дію й подібних сприйнять, однак потім знову з фактів, з яких можна робити висновки про дію, і вони робитимуть її ймовірною чи неймовірною. Тут має досягатися *певність*, не істина в вищому розумінні, яка становить щось цілком вічне: тут ця певність – це суб'єктивне переконання, сумління, і питання в тім, якої форми має набути в суді ця певність» [27, с. 197]. Загалом такий підхід Гегеля можна розглядати як початки концепції стандартів доказування, яка найбільшою мірою розроблена саме в кримінальному процесуальному праві.

Ю. В. Стеценко зазначає, що «використання словосполучення «об'єктивна істина» в судочинстві закріпилося у XX столітті і не останню роль у цьому відіграла комуністична ідеологія. Разом з тим останніми роками в

Україні спостерігається стрімке зниження довіри громадян до органів судової влади і правоохоронних органів. Словосполучення «об'єктивна істина» в судочинстві набрало характеру оксюморону. Тому на часі нагальна потреба у визначенні доцільності віднесення принципу об'єктивної істини до системи загальних засад (принципів) судочинства» [151, с. 120].

Проте відхід від «об'єктивної істини» має своїх критиків. На думку Н. З. Рогатинської «істина у кримінальному провадженні завжди повинна залишатися об'єктивною, не залежати від жодних суб'єктивних чи інших чинників з метою встановлення всіх обставин справи в кримінальному провадженні» [137, с. 270].

Ю. Т. Піх у дисертації на здобуття ступеня доктора філософії «Концепти істини в кримінальному процесуальному праві та їх реалізація у кримінальному провадженні: український та зарубіжний досвід» детально розглядає ключові підходи до теоретичного розуміння істини та практичного його втілення в кримінальному судочинстві. Він формулює поняття концепту істини у кримінальному провадженні як відносно автономної, взаємоузгодженої та взаємозумовленої системи поглядів на поняття та характер істини як мети та результату пізнання у кримінальному провадженні, яке здійснюється суб'єктами доказування у передбаченій кримінальним процесуальним законом формі та реалізується як засаднича ідея у системі засад та інститутів як доказового права зокрема, так і кримінального процесу в цілому. При цьому доводиться доцільність виокремлення лише двох самостійних кримінальних процесуальних концепти істини: істини об'єктивної (матеріальної) та формальної (формально-юридичної, процесуальної). Виокремлюються такі детермінанти концепту об'єктивної істини у кримінальному провадженні: 1) мета доказування – встановлення істини завдяки всебічному, повному і об'єктивному з'ясуванню усіх визначених законом обставин кримінального провадження передбаченими ним процесуальними способами і засобами; 2) вимога точної відповідності висновків органів досудового розслідування, а також суду про обставини

кримінального провадження, до яких вони дійшли на підставі оцінки зібраних доказів, дійсним його обставинам; 3) активна роль суду як щодо дослідження та оцінки представлених у ході судового розгляду доказів, так і можливість їх самостійного збирання судом за власною ініціативою з метою прийняття справедливого процесуального рішення. Зазначені передумови здатні забезпечити необхідний ступінь правильного (адекватного) відображення у свідомості суб'єктів, які ведуть кримінальне провадження, об'єктивних обставин, пов'язаних із вчиненням кримінального правопорушення, і які характеризують його фактичну та юридичну сторони. Детермінантами формальної істини називаються такі: 1) метою провадження є вирішення кримінально-правового спору між сторонами кримінального провадження в умовах змагальності незалежно від всебічного, повного і об'єктивного з'ясування усіх визначених законом фактів та обставин, які мають значення для правильного вирішення відповідного кримінального провадження; 2) відсутність ані нормативних, ані сформованих судовою практикою вимог точної відповідності висновків органів досудового розслідування, а також суду про обставини кримінального провадження, до яких вони дійшли на підставі оцінки зібраних доказів, дійсним його обставинам; 3) здебільшого пасивна роль суду щодо дослідження та оцінки представлених у ході судового розгляду доказів, а також неможливість їх самостійного збирання судом за власною ініціативою з метою прийняття справедливого процесуального рішення [94, с. 13–14]. Відповідно, змагальному процесу з безстороннім судом притаманний концепт формальної істини, тобто встановленої на підставі доказів, наданих суду учасниками справи або за їх ініціативою.

Таким чином Ю. Т. Піх протиставляє об'єктивну та формальну істини в таких детермінантах: 1) мета – встановлення істини проти вирішення кримінально-процесуального спору; 2) точна відповідність висновків обставинам справи проти відсутності такої вимоги; 3) активна роль суду проти пасивної ролі суду.

В такому протиставленні викликає заперечення твердження про

відсутність вимоги відповідності висновків обставинам справи. Такий підхід суперечить основоположним засадам правозастосування. Під правозастосуванням Н. В. Атаманова пропонує розуміти «організаційно-правовий, управлінський, творчий процес, метою якого є розгляд та вирішення різних індивідуальних справ, що мають юридичне значення, і який регламентується спеціальними процедурно-процесуальними нормами та підпорядковується деяким принципам (верховенства права, законності, доцільності, ефективності, обґрунтованості, справедливості, гуманності тощо), а також здійснюється компетентним державними органами, уповноваженими на це громадськими об'єднаннями або їхніми посадовими особами, у результаті чого утворюється акт застосування норм права, а саме приймається рішення з конкретно-індивідуальної справи, є складовою частиною здійснення прав та свобод особи й спрямований на захист законних інтересів особи» [5, с. 168]. Тобто будь-яке правозастосування повинно відповідати обставинам справи.

Досліджуючи механізм застосування права, А. М. Перепелюк включає до переліку істотних ознак застосування права те, що воно за своїм характером є творчою інтелектуально-вольовою діяльністю, в процесі якої вирішуються різноманітні правозастосовні завдання. Творчий характер обумовлюється, на її думку, необхідністю детального пізнання юридичних обставин справи, вирішення проблеми пошуку, вибору та аналізу норми права, яка підлягає застосуванню, юридична кваліфікація суспільних відносин, винесення та оформлення правозастосовного акта; це потребує певної вольової, інтелектуальної роботи правозастосовника, творчого способу мислення [90, с. 31]. Отже, правозастосування ґрунтується на пізнанні обставин справи з використанням передбачених законом засобів отримання інформації про них.

На обов'язковості етапу дослідження обставин справи для правозастосування наполягає М. Д. Гнатюк. Вона, зокрема, зауважує, що «процес застосування права починається з дослідження фактичних обставин справи, які підлягають урегулюванню шляхом правозастосування. Предмет даної стадії створюють різноманітні життєві обставини: дії (бездіяльність),

події, стани. При цьому до основних питань, які підлягають вирішенню на цьому етапі, вона відносить такі: 1) чи перебуває ситуація, яка підлягає вирішенню, у рамках правового поля; 2) визначається юридична значимість досліджуваних обставин та їх місце в предметі регулювання відповідної галузі права; 3) встановлюється особистісний аспект суспільного відношення, яке підлягає регулюванню; 4) проводиться робота по зібранню, аналізу, процесуальному закріпленню доказів; 5) юридична оцінка зібраних по справі доказів» [29, с. 134–135].

Таким чином, пізнання обставин справи є обов'язковою умовою процедури правозастосування незалежно від того, яка істина відшуковується – формальна чи об'єктивна. Дослідженими мають бути усі обставини справи, підтверджені доказами.

Питання істини має важливе значення не лише у кримінальному провадженні, де вирішується доля, переважно, конкретної справи з визначеним колом учасників. У конституційній юрисдикції, де рішення за її сутністю мають значення для наперед невизначеного кола осіб та часто для діяльності держави як такої, питання встановлення істини також має надзвичайно суттєве значення. Так, Н. К. Шаптала у своєму дисертаційному дослідженні «Філософсько-правові виміри доказування в конституційному судовому процесі» робить висновок, що «у конституційному судочинстві, на відміну від судочинства у судах загальної юрисдикції, в яких пізнанню істини шляхом доказування під час розгляду справ передуює аналіз фактичних даних, філософсько-правові виміри доказування мають власні свої специфічні ознаки. Зокрема, докази повинні ґрунтуватися не лише на дедуктивних чи (та) індуктивних умовиводах, а й на результатах аналізу і синтезу як норм конституції й законів, так і загальних принципів права, у тому числі явно не виражених у їх текстах, а також стану дотичних до обставин справи суспільних відносин та надбань юридичної науки та інших галузей наукового знання» [218, с. 6]. Водночас Н. К. Шаптала розглядає поняття істини у будь-якому судовому процесі та зауважує, що «розуміння об'єктивної судової істини

завжди визначалося такими критеріями, як об'єктивність, всебічність і повнота дослідження обставин справи, що, зокрема, ґрунтується на теорії кореспондентської істини, в основі якої лежить ідея відповідності (кореспонденції) між фактами і висловлюваннями про ці факти. Тобто йдеться про істину як таку, яка є похідною від висловлювань, суджень або уявлень, переконань про щось зовнішнє щодо самих висловлювань. У свою чергу висловлювання, судження або уявлення та переконання можуть визначатися як істинні або помилкові чи неправдиві. А також зазначає, що істина, у тому числі та, що встановлюється у судовому процесі, – це об'єктивна інформація про предмет пізнання, яка отримується в результаті вивчення явищ, матеріальних або емпіричних даних за допомогою чуттєвого чи інтелектуального осягнення або повідомлення про нього, характеризується з точки зору її достовірності та використовується для доказування» [218, с. 5, 129].

В. Д. Андрійцьо, досліджуючи мету процесу судового доказування в цивільному судочинстві, зауважує, що «визначальним напрямом у доктрині цивільного процесу минувшини і сучасності було формулювання мети судового доказування як встановлення об'єктивної істини у цивільній справі» [2, с. 25]. При цьому науковець узагальнює аргументи прихильників теорії об'єктивної істини та теорії формальної істини. Серед основних аргументів на користь встановлення об'єктивної істини в цивільному процесі він називає такі: 1) встановлення істини – одне з головних завдань суду, що виражає його державне значення як органу, що справедливо регулює суспільні відносини. Справедливість полягає у «відкритій і чіткій картині мислення», відкритому ознайомленні з досягнутим результатом; 2) суд повинен по завершенні справи мати дані про дійсну, а не уявну, ілюзорну поведінку, зв'язки, супутні чинники, їх взаємовідносини. Сукупність цих явищ визначається як істина і шляхом її досягнення є судове пізнання. Наслідком порушення об'єктивної істини є невідповідність судових висновків обставинам справи, що перетворює судові акти на необґрунтовані і тягне їх скасування. Дослідник зобов'язаний досягти суті речей, інакше його висновки, якими б наближеними вони не були, рано чи

пізно приведуть до хибного результату. Судове знання, якщо воно неповне, не повинне служити підставою для висновків, що закінчують судове пізнання у конкретній справі; 3) одноманітність істини полягає в тому, що її основа – реальність. Істина як суще, дійсно, достовірно існуюче є тим, що є, і тим, що було. Оскільки істина встановлюється судом у рамках конкретного судового процесу, вона повинна називатися “судовою істиною”. Якщо суддя перетворюється на спостерігача, байдужого до того, чи добросовісні сторони в процесі, шукають вони правду чи використовують судовий канал для її приховання, істина як мета і орієнтир судового процесу втрачається, а висновки, до яких приходить суд в рішенні, при усій їх відповідності підсумкам процесу, можуть бути проблематичними, такими, що розходяться з дійсними обставинами справи; 4) відсутність в ЦПК України норми, що зобов’язує суд встановлювати істину в процесі, не є аргументом для спростування істини як мети доказування. Концепція ЦПК України змінилася з точки зору дії принципу змагальності як механізму досягнення істини, але не відмови від цієї мети правосуддя. Навпаки, в нових процесуальних кодексах розширено набір видів доказів, введено регламент участі фахівця в процесі, збережено всі раніше існуючі гарантії перевірки законності і обґрунтованості судових актів» [2, с. 26].

В науці цивільного процесуального права проблематика встановлення істини привертає увагу й інших дослідників. Так, Ю. Ю. Рябченко зауважує, що «істиною є таке знання, що повністю відповідає дійсності. У праві це поняття охоплює також способи досягнення такого знання; способи його обґрунтування. Отже, істинним є лише те знання, що є досягнутим із застосуванням належних способів, а також належним чином обґрунтоване. Саме таке розуміння покладене в основу істини як мети судового пізнання» [139, с. 63]. Характеризуючи способи судового пізнання, Ю. Ю. Рябченко вказує, що «генеза та сучасні тенденції розвитку судового пізнання свідчать про необхідність задоволення його результатів оптимальному зіставленню таких вимог, як: оперативність, передбачуваність, доступність з одного боку,

та повнота, максимальне забезпечення суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів – з іншого. При цьому рішення суду повинно бути належно обґрунтованим, переконливим для сторін та утверджувати справедливість у соціумі загалом, у протилежному випадку судова влада буде нелегітимною. Саме на досягнення таких показників спрямовані специфічні правила судового пізнання, закріплені у процесуальному законі. Наприклад, використання показань свідків при встановленні змісту умов договору може бути неефективним, зважаючи на юридичну необізнаність свідків, особливості суб'єктивного сприйняття дійсності, викладу інформації тощо» [139, с. 63].

Важливе значення для розуміння судової істини у її взаємозв'язку з істиною об'єктивною, мають висновки І. В. Андронova. Він вказує, що судову істину не варто протиставляти об'єктивній (матеріальній) істині. Вони співвідносяться як ідеальна модель кінцевої мети судового пізнання (об'єктивна істина) та реальний результат пізнавальної діяльності суду, отриманий у результаті використання наявних у нього процесуальних засобів (судова істина). При цьому він наводить такі характерні риси судової істини: «1) судова істина не є істиною у філософському чи загальнонауковому розумінні цієї категорії. Цей термін використаний виключно для того, щоб підкреслити прагнення суду найбільш повно й об'єктивно встановити фактичні обставини та справедливо вирішити справу. Водночас судова істина – це лише презумпція істини, а інколи навіть фікція істини, оскільки в жодній справі суд не володіє всією повнотою інформації про обставини справи, однак недостатність інформації не вважається перешкодою для ухвалення рішення по суті спору та компенсується різними юридичними засобами (такими як презумпції та фікції). Ці засоби дають суду можливість прийняти рішення в умовах недостатності інформації про обставини справи, однак вони не допомагають встановити істину об'єктивну; 2) судова істина індивідуальна, вона встановлюється судом для конкретних осіб і стосовно конкретної вимоги; 3) судова істина встановлюється на основі повно та всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень,

підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні; 4) судова істина не є абсолютною та в деяких встановлених законом випадках може бути спростована» [4, с. 39]. З усвідомленням такого співвідношення об'єктивної та формальної істини в судочинстві виникає питання, наскільки ж далекою від об'єктивної може бути формальна істина, щоб ухвалене судове рішення задовольняло вимогам мети та завдань судочинства?

Науковці, адвокати, судді в Україні останніми роками для визначення співвідношення об'єктивної та формальної істини в судочинстві послуговуються концепцією стандартів доказування.

Як зауважує К. М. Пільков, «термін “стандарт доказування” (standard of proof) для позначення рівня ймовірності, до якого обставина повинна бути підтверджена доказами, щоб вважатися дійсною, бере витoki з доктрини правових систем загального права, звідки був запозичений у теорію та практику доказування у міжнародному комерційному арбітражі, інших міжнародних юрисдикційних органів, зокрема Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), звідки поступово впроваджується у країнах континентальної правової традиції, зокрема й України» [93, с. 49].

Досліджуючи практику ЄСПЛ щодо стандартів доказування, К. М. Пільков відзначає три важливих напрями, у яких Суд викладав свої позиції: «1) розмежування стандартів доказування у цивільних і кримінальних справах; 2) визначення порушення права на справедливий суд внаслідок встановлення надзвичайного та заздалегідь недосяжного стандарту доказування; 3) висновки, які дозволяють встановити переважний стандарт доказування у практиці самого ЄСПЛ» [93, с. 54]. Підбиваючи підсумки, К. М. Пільков зауважив, що «під впливом практики ЄСПЛ у вітчизняній судовій практиці поступово утверджуються такі важливі ідеї: 1) неприпустимість встановлення судом надзвичайного і заздалегідь недосяжного стандарту доказування як такого, що призводить до порушення права на справедливий суд; 2) необхідність застосовувати у цивільних (господарських) справах стандарт нижчий, ніж у кримінальних провадженнях.

При цьому стандарт доказування визначається в тому числі з урахуванням специфіки обставини, яку належить довести, а стандарт переваги доказів слід визнати таким, що застосовується до встановлення фактів у цивільних та господарських справах як правило» [93, с. 54].

Так само Самілик Л. О. та Огнев'юк Т. В. зауважують, що «у теорії доказування науковцями обґрунтовуються деякі види стандартів, що є характерними для різних видів судочинства. Приміром, стандарт “поза розумним сумнівом” є більш характерним для кримінального судочинства; підвищений стандарт доказування може застосовуватись по окремих категоріях справ (доведення розміру заподіяних збитків тощо); понижений стандарт доказування може бути допустимий на практиці, якщо існує певний дисбаланс доказової спроможності сторін (різні можливості доступу сторін до доказів) тощо. ... Для цивільного судочинства, можна вважати, що умовно визначеним є стандарт достатності доказів, разом з тим застосовується на практиці також стандарт “баланс ймовірностей”» [144, с. 83]. Сам же термін «стандарт доказування» зазначені дослідниці визначають як «правила, якими визначається якісний та кількісний складник доказування, достатня для формування переконання суду в результаті оцінки доказів та винесення судових рішень у цивільному судочинстві» [144, с. 83, 85].

Певною мірою від позитивістських підходів до розуміння стандартів доказування відхиляється Ю. Ю. Рябченко. Він стверджує, що «при вирішенні питання розподілу стандартів доказування одним з ключових критеріїв має бути сучасна судова практика вирішення цивільних справ. Втім, мають бути ураховані й сучасні усталені положення та цінності в галузі цивільного процесуального права, насамперед міжнародні стандарти здійснення правосуддя у цивільних справах, принципи цивільного процесуального права, гарантії прав особи в сучасному судовому процесі. Застосування в цивільному судочинстві існуючих наукових здобутків щодо стандартів доказування значною мірою ускладнюється тим, що основна їх частина стосується іншої галузі процесуального права – кримінального процесуального права. Ця галузь

характеризується специфічними метою та напрямками доказування порівняно із цивільним судочинством» [140, с. 138].

Отже, можемо провести певні паралелі між об'єктивною істиною / формальною істиною та стандартами доказування «поза всяким розумним сумнівом» / «переваги доказів». Стандарт «поза всяким розумним сумнівом» є максимально наближеним до об'єктивної істини, одна навряд чи може бути абсолютно тотожним їй. Стандарт «переваги доказів» ближче до формальної істини та зводиться до «зважування» обґрунтованості доводів та заперечень учасників справи.

Більш усталеними в науці цивільного процесуального права та практиці цивільного судочинства, аніж стандарт доказування, є терміни меж доказування та предмету доказування. Ю. Ю. Рябченко розглядає їх як два виміри істини, яка встановлюється судом. Він, зокрема, зазначає, що «під поняттям меж доказування доцільно розуміти “глибину” пізнання обставин справи, на відміну від предмета доказування, що позначає коло таких обставин. Якщо правильно визначений предмет доказування забезпечує повноту встановлення юридичних та доказових фактів, то правильно визначені межі доказування забезпечують достовірність отриманого знання про такі факти. На відміну від предмета доказування, складниками якого є юридичні або доказові факти-висновки, поняття меж доказування стосується визначення, насамперед, фактів-засновків, на підставі яких достовірно встановлюються факти-висновки. Факти-засновки теж включаються до предмета доказування, але саме категорія меж доказування визначає необхідне коло фактів-засновків для встановлення конкретного факту-висновку, після чого факти-засновки і включаються до предмета доказування» [138, с. 86–87]. Загалом у своєму поєднанні факти-засновки та факти-висновки, на нашу думку, складають структуру суддівського пізнання – учасники справи забезпечують суд фактами-засновками (доказування), а суд через пізнавальну діяльність, оцінюючи їх у їхній сукупності, надає їм значення юридичних фактів-висновків та обґрунтовує ними своє рішення.

Розкривши загальнофілософські, теоретико-правові, галузеві процесуально-правові підходи до розуміння пізнання, об'єкту пізнання, встановлення істини (об'єктивної чи формальної), можна зробити висновок, що доказування є діяльністю із забезпечення долучення до матеріалів справи джерел інформації про обставини справи, що забезпечує основу для пізнавальної діяльності суду, в результаті якої ним буде застосовано певну норму матеріального права або дотримано норму процесуального права. Об'єктом суддівського пізнання будуть відносини між учасниками справи, а предметом – обставини справи, підтверджені доказами. При цьому суб'єкти доказування можуть мати об'єктивні обмеження можливості подання доказів, наприклад, у зв'язку з їх знищенням, суб'єктивні (недостатня обізнаність про обставини справи та вимоги процесуального чи матеріального закону), а також формальні обмеження – вимоги належності, допустимості, достовірності доказів. Суд, у свою чергу, обмежує предмет своєї пізнавальної діяльності за загальними правилами цивільного судочинства тими джерелами інформації про обставини справи, які він отримав у результаті діяльності учасників справи щодо обґрунтування своїх вимог та заперечень. Саме тому метою суду у цивільному процесі є пізнання обставин справи не на рівні встановлення істини, а на рівні, достатньому для ухвалення рішення про позовні вимоги з урахуванням належним чином обґрунтованих доводів і заперечень учасників справи [141, с. 107].

Ще у 2014 році В. П. Фенничем «піднімається цілком закономірне питання, чому у всіх видах судових процесів, в рамках яких вирішуються публічно-правові та приватно-правові спори суд має право збирати докази за власною ініціативою, окрім цивільного процесу» [199, с. 170]. Нині відповіддю на це питання є заперечення А. С. Штефан на позицію низки науковців, які, на її думку, помилково виключають суд із суб'єктів доказування. Вона наводить широкий перелік повноважень суду зі збирання доказів: «Численні повноваження суду пов'язані не з встановленням обставин справи, а з залученням доказів у справу. За загальним правилом, подання доказів

покладається на учасників справи (ст. 83 ЦПК), однак суд збирає докази з власної ініціативи, коли це потребується для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, та в інших передбачених законом випадках (ч. 2 ст. 13 ЦПК) – наприклад, за наявності сумнівів в тому, що учасники справи добросовісно здійснюють свої процесуальні права (ч. 7 ст. 81 ЦПК). Такі приклади дуже поширені у судовій практиці, коли позивач не додає до позовної заяви певні докази, необхідні для всебічного і повного встановлення обставин справи, і суд за власною ініціативою зобов’язує позивача надати такі докази. Понад це, суд має повноваження самостійно призначити у справі експертизу, а остаточний перелік питань, котрі ставляться перед експертом, завжди визначається судом (ст. 103 ЦПК). Також суд сприяє учасникам справи в одержанні доказів шляхом їх витребування і забезпечення (ст. 84, 116–118 ЦПК), при цьому саме суд визначає, чи існує дійсна потреба в одержанні цих доказів. Окрім того якщо необхідні докази знаходяться за межами територіальної підсудності суду, який розглядає справу або заяву про забезпечення доказів, суд самостійно доручає відповідному суду зібрати ці докази (ч. 1 ст. 87 ЦПК). У справах окремого провадження суд може бути навіть більш активним у доказовій діяльності, ніж заявник. Зокрема, при підготовці до розгляду справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою суд самостійно визначає свідків, які можуть дати інформацію про відсутню особу, та надсилає відповідні запити за останнім місцем проживання і за останнім місцем роботи відсутньої особи (ч. 1 ст. 307 ЦПК). Тобто, в контексті залучення доказів у справу суд займає достатньо активну позицію і в ряді випадків може діяти з власної ініціативи» [224, с. 65–66]. Цілком погоджуємося з тим, що суд у цивільному судочинстві нині наділений доволі широкими повноваженням щодо формування доказової бази у справі не лише за ініціативою її учасників, але і за власною ініціативою. Водночас, наявність таких повноважень не свідчить про те, що суд здійснює ці повноваження саме з метою доказування, а не з метою повного і всебічного з’ясування обставин справи. Попри це,

широкі повноваження суду зі збирання доказів за власної ініціативи збирання свідчать про те, що при вирішенні цивільної справи окрім пізнання об'єктів, наданих учасниками справи в процесі доказування, суд також пізнає об'єкти, які він збирає за власною ініціативою.

1.2 Подання доказів як складова доказування та з'ясування обставин справи в сучасному цивільному судочинстві України

Доказування як основа суддівського пізнання є ключовим елементом судового захисту прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, держави. Адже на основі достовірної інформації, отриманої із достатнього обсягу належних, достовірних, допустимих доказів, наданих суду учасниками справи та іншими особами, суд вирішує справу.

Цивільні процесуальні правовідносини з приводу доказування регулюються, перш за все, Главою 5 «Докази та доказування» Розділу 1 «Загальні положення» ЦПК України. У ст. 81 ЦПК України закріплено обов'язок доказування та подання доказів. Згідно з нею кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Тобто вже зі змісту ст. 81 ЦПК України видно, що обов'язок доказування в цивільному судочинстві покладається на сторони. Суд не має такого обов'язку. Згідно зі ст. 19 Конституції України суд як суб'єкт владних повноважень має право діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Доказування в теорії цивільного процесу узагальнено розглядається як процесуальна діяльність, спрямована на встановлення обставин у цивільній справі. Доказування як процесуальна діяльність тісно пов'язане з принципами (основними засадами) цивільного судочинства та інститутами як загальної, так і особливої частини цивільного процесуального права, зокрема, процесуальних строків, учасників цивільного судочинства, заходів

процесуального примусу, з'ясування обставин справи.

На сьогодні в науці цивільного процесуального права є низка дисертаційних досліджень, які можна назвати основою доктрини доказування у цивільному судочинстві. Серед таких праць, перш за все, слід зазначити дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук В. Д. Андрійцьо «Теоретичні засади доказування в цивільному судочинстві України» (2014), Т. М. Кучер «Теорія доведення у цивілістичному процесі» (2017), О. О. Грабовської «Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України» (2018), А. С. Штефан «Механізм доказування у цивільному судочинстві» (2020). Також важливим доробком у теорії доказування цивільного процесуального права є дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: Т. В. Цюри «Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі України» (2004), Т. В. Рудої «Доказування в цивільному процесі України і США: порівняльно-правовий аналіз» (2012), О. М. Лазька «Засоби доказування у цивільному процесі» (2013), Д. В. Шкребця «Стадії процесу доказування» (2014), Р. В. Тертишнікова «Докази та доказування у цивільному судочинстві України» (2015), Н. Б. Фартушка «Тягар доказування в цивільному судочинстві: порівняльно-правове дослідження» (2016).

Т. В. Цюра у вказаній дисертації пропонує розмежовувати поняття «доказування» та «доведення». При цьому «доказування» вона визначає лише як зміст таких процесуальних дій, як збирання (в тому числі витребування доказів адвокатами і прокурорами) і надання суду доказів особами, які беруть участь у справі. Усі інші дії, що спрямовані на забезпечення сприятливого для сторони рішення суду, на її думку, слід вважати процесом доведення, а не доказування. Поняття «доведення», як стверджує Т. В. Цюра, є більш ширшим і таким, що включає поняття «доказування» [214, с. 8]. Таку позицію авторка ґрунтує на формулюваннях норм чинного на час дослідження ЦПК України, де передбачалося, що кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень [214, с. 17–18].

Великий тлумачний словник української мови розкриває слово «доводити» як підтверджувати істинність, правильність чого-небудь фактами, незаперечними доказами; доказувати. [21, с. 310]. Доказування ж у вказаному Словнику визначається як дія зі значенням «доказувати». Доказувати – підтверджувати істинність, правильність чого-небудь фактами, незаперечними доводами, доводити. Доказ – незаперечний довід або факт, який підтверджує істинність чого-небудь; підтвердження. [21, с. 313]. Довід – певне міркування або факт, що наводиться як доказ чого небудь [21, с. 309]. Таким чином, лінгвістичне тлумачення слів довід та доказ і похідних від них (доведення, доводити, доказування, доказувати) не дає підстав для їх розмежування.

Однак наведене Т. В. Цюрою як підстава розмежування доведення та доказування формулювання частини першої ст. 30 ЦПК України від 18 липня 1963 року, чинного по 31 грудня 2005 року, [212] майже дослівно було відтворено у частині третій ст. 10 та частині першій ст. 60 Цивільного процесуального кодексу України від 18 березня 2004 року, а також у частині другій ст. 12 та частині першій ст. 81 його редакції Закону від 03.10.2017 [121].

Незмінними ці формулювання залишаються по теперішній час. Згідно з частиною третьою ст. 12 «Змагальність сторін» ЦПК України кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. У частині першій ст. 81 ЦПК України передбачено, що кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом.

Серед прав учасників справи, закріплених у ст. 43 ЦПК України, є право подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб (пункт третій частини першої). Примітно, що право учасників подавати докази закріплено окремо – у пункті другому частини першої ст. 43 ЦПК України.

Отже законодавець розмежовує право подавати докази та право наводити доводи й вважає їх різними процесуальними правами.

Попри лінгвістичну тотожність слів «довід» та «доказ» і похідних від них (доведення, доводити, доказування, доказувати), маємо нормативні підстави для розмежування цивільно-процесуальних термінів «доведення» та «доказування». При цьому доказування – це складова доведення. Водночас доведення може полягати у підтвердженні учасником справи своїх вимог чи заперечень без доказування – у визначених процесуальним законом випадках учасник справи звільняється від доказування, однак для цього він повинен довести суду певні факти та підтвердити наявність підстав для звільнення від їх доказування.

Т. В. Цюра цілком слушно зауважує, що процес доказування для позивача починається до порушення судочинства. При цьому авторка посилається на норми ЦПК України, які зобов'язували позивача зазначити докази, які підтверджують позов, та норми Закону України «Про адвокатуру», згідно з якими адвокат мав право, в тому числі перед зверненням до суду, збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази в цивільних, господарських, кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення, зокрема: запитувати і отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, в від громадян – за їх згодою [214, с.28]. Чинне процесуальне законодавство передбачає обов'язок позивача не просто зазначити докази, які підтверджують позов, але подати докази разом з поданням позовної заяви, а якщо доказ не може бути поданий у встановлений законом строк з об'єктивних причин, учасник справи повинен про це письмово повідомити суд та зазначити: доказ, який не може бути подано; причини, з яких доказ не може бути подано у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу (ч.ч. 1, 4 ст. 83 ЦПК України). Пунктом сьомим частини першої ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачено право адвоката збирати

відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою [120]. Таким чином, діяльність зі збирання доказів для обґрунтування позовних вимог може і повинна розпочинатися до подання позовної заяви до суду. Однак потребує з'ясування, чи все ж є така діяльність саме доказуванням в розумінні цивільних процесуальних правовідносин.

В. Д. Андрійцьо зауважує, що розумова та процесуальна діяльність під час судового доказування поєднуються, їхні цілі можна розмежувати, так само як розумову і процесуальну діяльність у структурі судового доказування [2, с. 25]. При цьому науковець розуміє доказування як «засновану на логіко-розумових процесах пізнання й переконання діяльність суду і осіб, які беруть участь у справі, з метою справедливого і своєчасного розгляду та вирішення цивільних справ, що здійснюється в установленій законом цивільній процесуальній формі відповідно до розподіленого обов'язку доказування» [3, с. 14–15]. З такого визначення, на перший погляд, випливає, що доказування поєднує у собі діяльність суду та учасників справи: 1) із переконання (сторони переконують суд) та 2) пізнання (суд пізнає дійсні обставини справи). Однак уточнення про розподілений обов'язок доказування дає підстави виключати суд і відповідно його пізнавальну діяльність щодо обставин справи із обсягу поняття доказування. Адже суд не має обов'язку переконувати будь-кого у дійсності підстав для доводів чи заперечень. Суд має обов'язок оцінити аргументи та ухвалити обґрунтоване рішення у справі, однак це не є для нього обов'язком доказування.

Щодо ролі суду у процесі доказування прикметним є зауваження О. В. Гетманцева про те, що «суб'єктами доказування у цивільному судочинстві є суд і учасники справи (ст. 42 ЦПК України). Основними суб'єктами доказування все ж таки є учасники справи. Сторони, треті особи, заявники та заінтересовані особи, органи та особи, яким за законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб та їх представники приймають

активну участь в збиранні, поданні до суду і дослідженні доказів. Суд не має особистої матеріально-правової і процесуально-правової заінтересованості в доказовій діяльності. Учасники справи навпаки мають матеріально-правову і процесуально-правову заінтересованість в доказовій діяльності, яка обумовлена заінтересованістю у наслідках вирішення справи адже кожна із сторін намагається виграти справу, тобто, щоб суддя ухвалив рішення яке б відповідало її інтересам. Тому це накладає процесуальні особливості в поведінці учасника справи в реалізації своїх прав та обов'язків у доказовій діяльності» [205, с. 358–359]. Тобто, попри те, що науковець називає суб'єктом доказування суд, він відзначає при цьому провідну роль учасників справи, розкриваючи спрямованість їх діяльності у доказуванні, але не говорить про роль суду в ній. Тобто суд визнається факультативним суб'єктом доказування.

Про роль суду у процесі доказування йдеться і у деяких працях представників науки господарського процесуального права. Так, Т. В. Степанова зауважує, що норма, згідно з якою «кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень», не означає, що в господарському процесуальному законодавстві знайшла вираз концепція судового доказування як засобу переконання суду, оскільки термін «доказування» застосовується тільки відносно діяльності сторін а не суду. Безперечно, зазначає Т. В. Степанова, суд бере активну участь у процесі судового доказування, зокрема, має право зажадати від сторін, осіб, що беруть участь у справі, надання необхідних доказів, якщо визнає неможливим розглянути справу на підставі наявних доказів (ст. 38 ГПК), здійснити огляд, дослідження письмових та речових доказів (ст. 39), призначити експертизу (ст. 41), здійснювати інші дії, направлені на встановлення фактичних обставин справи. Деякі докази позивачеві неможливо отримати без допомоги суду (наприклад, інформацію від банку про платоспроможність відповідача). Тому активна, координуюча роль суду взмозі допомогти сторонам отримати достовірну та повну інформацію по справі. На основі ж норми, згідно з якою «суд оцінює докази за своїм внутрішнім

переконанням, всебічно, повно і об'єктивно досліджуючи всі обставини справи», Т. В. Степанова робить висновок, що вирішальне значення має не переконання господарського суду в наявності або відсутності фактів, а пересвідчення самого суду в цьому, тобто пізнання фактичних обставин справи [150, с. 15–16].

Погляди Т. В. Степанової на доказування як на діяльність учасників господарської справи та суду знайшли підтримку і в дисертації В. В. Бабенко, яка сформулювала таке визначення доказування: «це діяльність суду та інших учасників процесу з надання і дослідження доказів як шуканих фактів, що призначена для встановлення істини й здійснюється відповідно до встановлених законодавством правил» [6, с. 28]. При цьому вона зауважує, що при буквальному тлумаченні правових норм, які регулюють відносини, пов'язані із судовим доказуванням, то може скластися уява, що в господарському процесуальному законодавстві знайшла відображення концепція судового доказування як засобу переконання суду, оскільки термін «доказування» застосовується тільки відносно діяльності сторін, а не суду, наприклад, кожна із сторін повинна довести ті обставини, на які вона посиляється як на підставу своїх вимог і заперечень. Однак, зауважує вона, не дивлячись на те, що в господарському процесуальному законодавстві відсутня вказівка на обов'язок суду активно брати участь у діяльності по доказуванню, не можна розглядати роль господарського суду як пасивного спостерігача за змаганням сторін [6, с. 29].

З таким широким розумінням судового доказування і місця в ньому суду та судової оцінки доказів важко погодитися. Як вказувалося у підрозділі 1.1 цього дисертаційного дослідження, доказування – це діяльність із забезпечення долучення до матеріалів справи джерел інформації про обставини справи, яка забезпечує основу для пізнавальної діяльності суду, в результаті підставі якої ним буде застосовано певну норму матеріального права або виконано норму процесуального права. Відповідно, учасники справи, подаючи докази суду або звертаючись до суду із заявою про забезпечення

доказів чи клопотанням про витребування доказів, мають на меті обґрунтувати перед судом свої вимоги та заперечення. Коли ж суд за власною ініціативою ухвалює процесуальні рішення щодо долучення до матеріалів справи інших доказів, які не надані сторонами, але згідно з законом мають бути витребувані судом, ці дії не спрямовані на обґрунтування вимог чи заперечень будь-якої сторони чи учасника справи. В такому разі суд діє з метою встановлення обов'язкових для вирішення конкретної справи обставин згідно з вимогою процесуального закону.

Вагомим підтвердженням цього є висновок Т. В. Цюри стосовно того, що «межі повноважень суду в сучасному цивільному процесі мають бути окреслені загальним принципом невтручання суду в процес доказування до тих пір, доки сторони не клопотатимуть про це або законом не буде встановлена однозначна вимога щодо необхідності проведення певних дій судом для з'ясування юридичних обставин» [214, с. 108]. Тобто дослідниця чітко відмежовує діяльність суду щодо сприяння сторонам за їх ініціативою у доказуванні або реалізації власного обов'язку перевірити певні обставини справи від здійснення доказування учасниками справи.

З огляду на це спірним видається визначення поняття «доказування (як процесу)», сформульоване Т. М. Кучер: «сукупність процесуальних прав уповноважених державою суб'єктів з розгляду цивільних справ, вчинення нотаріального, виконавчого провадження та осіб, які беруть у них участь, що узгоджуються з їх процесуальними обов'язками щодо залучення доказів на підтвердження чи спростування обставин, на які такі особи посилаються як на підставу своїх вимог, заперечень, доводів для забезпечення в подальшому на їх основі належного процесу доведення з метою досягнення сприятливого для них результату розгляду відповідної справи, провадження» [67, с. 174]. В такому формулюванні суперечливо виглядає, перш за все, зведення процесу до прав суб'єктів. Водночас, суперечливим є і те, що уповноважених державою на розгляд цивільних справ суб'єктів віднесено до учасників доказування, при чому метою доказування все ж визнано залучення доказів на підтвердження чи

спростування обставин, на які такі особи посилаються як на підставу своїх вимог, заперечень, доводів для забезпечення в подальшому на їх основі належного процесу доведення з метою досягнення сприятливого для них результату розгляду відповідної справи. Суд, як відомо, має бути безстороннім, а тому не може діяти з метою досягнення сприятливого результату будь-ким із учасників справи.

Натомість, цілком можна погодитися з точною зору О. О. Грабовської, яка визначила поняття доказування у цивільному процесі як «пізнавально-практичну діяльність учасників справи, яка, зокрема, зумовлена юридичною заінтересованістю та спрямована на переконання суду в тому, що факти та обставини, якими обґрунтовано вимоги чи заперечення, підтверджують заявлені вимоги» [33, с. 25]. Саме тому до суб'єктів доказування дослідниця відносить учасників справи, що зумовлено їх юридичною заінтересованістю і характером цивільних процесуальних правовідносин.

Паскар А. Л., здійснюючи структурно-функціональний аналіз цивільних процесуальних відносин, характеризує процесуальні дії і, відповідно, всю процесуальну діяльність як таку, що «повинна вчинятися у чіткій, визначеній законом, послідовності. Наприклад, процесуальна дія з подання доказів не може бути вчинена перед такою процесуальною дією як подання позовної заяви» [89, с. 125]. Розвиваючи науковий доробок А. Л. Паскар, Діденко Л. В. зауважує, що «норми цивільного процесуального законодавства закріплюють не лише можливість тієї чи іншої поведінки суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, а й детально регламентують спосіб та порядок реалізації, послідовність вчинення процесуальних дій, форму та зміст процесуальних документів, які фіксують їх результати. Тобто, однією з особливостей цивільних процесуальних правовідносин є закріплення в нормах цивільно-процесуального законодавства алгоритмів здійснення процедур, які і є предметом правовідношення. При цьому, системний характер цивільних процесуальних правовідносин обумовлює суворе дотримання стадій цього механізму, а також виконання всіх встановлених законодавчих приписів» [45,

с. 132]. Таким чином, однією із основних характеристик цивільних процесуальних правовідносин є те, що вони реалізуються у діях, послідовність яких визначена процесуальним законом, тобто відповідають певній процесуальній формі.

О. М. Захарова вказує, що загальноприйнятою думкою в науці цивільного процесу радянського періоду щодо розуміння сутності цивільної процесуальної форми було те, що цивільна процесуальна форма приєє стабільності процесуального становища учасників цивільного судочинства, оскільки визначає, за яких обставин, з якого приводу і в якій послідовності вони можуть вступати у правовідносини з судом для захисту свого права [50, с. 130]. При цьому вона формулює власне визначення цивільної процесуальної форми як «встановленої цивільним процесуальним законом системи вимог щодо процедури розгляду та вирішення цивільних справ судами першої, апеляційної, касаційної інстанцій і Верховним Судом України, форми та змісту судових рішень, ухвалених у судовому засіданні на підставі належних та допустимих доказів» [50, с. 135]. Тут процесуальна форма визначається через процедуру.

В. І. Бобрик зауважує, що «поширеним є підхід, за яким процедура як загально соціальне явище становить систему, що: орієнтована на досягнення конкретного соціального результату; охоплює акти поведінки, ступені діяльності, що послідовно змінюють один одного; створює модель розвитку, руху будь-якого явища, що закріплюється на нормативному рівні; ієрархічно побудована; знаходиться в динаміці, розвитку; має складний характер» [10, с. 58–59]. Отже, процесуальна діяльність характеризується послідовністю певних актів поведінки суду та учасників судового процесу.

А. С. Штефан зауважує, що «у діяльності процесуально-правового характеру стадія є окремою структурною ланкою, яка включає певний комплекс дій, що здійснюються згідно з визначеними законом умовами та спрямовуються на одержання певного результату. Стадійна періодизація процесу доказування формує його структуру так, що кожна його складова може бути задіяна не в довільно обраному періоді, а в певному порядку, стадіям

доказування властива логічна послідовність: дослідженню доказів передують їх подання, оцінка доказів може бути здійснена лише внаслідок їх дослідження. Це деяким чином співвідноситься зі стадійністю цивільного судочинства, однак не тотожне йому, адже на одній стадії судочинства можуть бути реалізовані декілька стадій доказування: зокрема, у підготовчому провадженні може відбуватися і подання доказів, і їх дослідження. Таким чином, доказування характеризується наявністю специфічних стадій, які змінюють одна одну та спрямовують суд і учасників справи до встановлення істини у справі» [224, с. 335]. Відповідно, доказуванню як процесуальній діяльності може бути властива певна послідовність здійснення окремих її складових елементів. В науці цивільного процесуального права прийнято поділяти доказування на певні етапи, кожен з яких має свою проміжну мету.

Т. В. Цюра дійшла висновку про необхідність виокремлювати у процесу доказування такі стадії: 1) формування предмету доказування; 2) збирання доказів; 3) процедура їх надання; 4) аналіз доказів (на предмет їх належності, допустимості, достатності, значимості) [214, с. 108–109].

Даючи відповідь на питання про стадії чи етапи процесу доказування, на думку В. Д. Андрійця, слід виходити із системи заздалегідь визначених критеріїв, що дають тому чи іншому науковцю певні підстави виокремлювати ті чи інші стадії процесу судового доказування. До таких критеріїв він відносить, зокрема, обов'язковість та нерозривну взаємодію етапів (стадій) доказування між собою. Етапами процесу доказування, на його думку, є необхідні групи процесуальних дій, що обов'язково повинні вчинятися в цивільній справі. Якщо цивільна справа окремі стадії цивільного процесу може оминати (наприклад, стадію підготовки справи до судового розгляду), то жоден етап процесу судового доказування не може бути залишений за межами розгляду цивільної справи. Рух від вірогідних до достовірних знань передбачає обов'язкову множинність розумово-процесуальних дій, які оминати без шкоди для винесеного рішення не можна. Усі етапи процесу судового доказування перебувають між собою в нерозривному зв'язку, що й буде підтверджувати

цілісний характер такого правового утворення, як процес судового доказування. Тому слід виокремлювати чотири етапи процесу доказування: визначення предмету доказування, збирання доказів; дослідження доказів; оцінка доказів» [3, с. 245].

Д. В. Шкребець, удосконалюючи систему стадій процесу доказування, встановив, що «такими слід вважати визначення предмету доказування, збирання доказів, дослідження доказів та оцінку доказів як початкову, підготовчу, основну та завершальну стадії відповідно» [221, с. 8].

А. С. Штефан визначила три стадії процесу доказування та особливості функціонування механізму доказування на кожній з них:

«1) залучення доказів у справу, в рамках чого дія механізму доказування спрямовується на одержання доказів, необхідних для встановлення обставин справи, не звільнених від доказування. Це відбувається шляхом подання доказів учасниками справи, витребування і забезпечення доказів, призначення судом експертизи, одержання доказів, зібраних іншим судом на підставі судового доручення щодо збирання доказів;

2) дослідження доказів. На цій стадії здійснюється з'ясування інформації, яку містять засоби доказування, в контексті заявлених вимог і заперечень учасників справи або інших обставин, що мають значення для справи, шляхом безпосереднього, всебічного, повного й об'єктивного дослідження доказів;

3) оцінка доказів. На цій стадії механізм доказування функціонує в рамках процесуальної діяльності суду, котра має своїм призначенням підведення підсумку щодо всього доказового матеріалу у співвідношенні кожної обставини, яка має значення для справи, із поданими та дослідженими щодо неї доказами. На цій стадії здійснюється формування остаточних висновків про те, які докази можуть бути покладені в основу судового рішення» [224, с. 6–7].

В. М. Парасюк зауважує, що «поняття доказування в цивільному процесі охоплює весь комплекс дій, спрямованих на встановлення наявності або

відсутності певних фактів, що мають юридичне значення для справи, а стадії доказування в цивільному процесі передбачають послідовне виконання різних етапів, які включають збір доказів, представлення їх у суді, оцінку доказів та ухвалення рішення на підставі отриманих доказів» [206, с. 250]. Попри таке широке розуміння доказування, яке включає в себе оцінку доказів та ухвалення рішення, він безпосередньо виділяє такі стадії (етапи) доказування у цивільному процесі: 1) твердження про факти; 2) визначення кола необхідних доказів; 3) збирання доказів. Але при цьому розкриває також зміст дослідження доказів та оцінки доказів.

О. В. Гетманцев теж розглядає процес доказування як послідовність декількох пов'язаних етапів (стадій): «визначення предмета доказування; збирання та подання доказів до суду; дослідження доказів; оцінка доказів; перевірка правильності судового доказування під час перегляду судового рішення» [205, с. 359]. Як бачимо, порівняно з наведеними позиціями інших науковців щодо стадій (етапів) процесу доказування, О. В. Гетманцев додатково розглядає стадію перевірки правильності судового доказування під час перегляду судового рішення. Такий підхід додає до процесу доказування ще один вимір – вимір стадійності судочинства у цілому.

На необхідності більш чіткого розмежування категорій «елементи», «етапи» та «стадії» доказування наголошує Р. В. Тертишніков. Він обґрунтовує, що «елементами судового доказування є: 1) суб'єкти доказування; 2) предмет (об'єкт) доказування; 3) зміст доказової діяльності. При цьому зміст доказової діяльності становлять певні етапи доказування: 1) посилення на юридичні факти осіб, які беруть участь у справі; 2) визначення предмета (об'єкта) доказування; 3) дослідження обставин справи, доказів, засобів доказування; 4) оцінка доказів і засобів доказування. Стадії судового доказування складають: 1) формування доказової бази у справі, що розглядається, у тому числі надання, збирання, витребування доказів; 2) дослідження доказів; 3) оцінка доказів» [153, с. 13]. Такий підхід не видається очевидним. Названі науковцем етапи доказування значною мірою

дублюються стадіями доказування, або ж одні й інші є елементами єдиної послідовності дій з доказування. Також послідовність викладу деяких елементів не відповідає логіці доказування. Посилання на юридичні факти не матиме жодного змісту без формування предмету доказування. Позивач чи заявник формують для себе предмет доказування до подання позовної заяви чи заяви (пізніше в процесі предмет доказування може бути скорегований). Після цього у позовній заяві (заяві) вони посилаються на юридичні факти, якими обґрунтовують свої вимоги, та додають до позовної заяви зібрані раніше докази, а якщо доказ не може бути поданий – письмово повідомляють про це суд та зазначають доказ, який не може бути подано; причини, з яких доказ не може бути подано у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу. Так само відповідач або заінтересована особа формує для себе предмет доказування до подання відзиву чи пояснень, викладають посилання на юридичні факти у відзиві чи поясненнях та додають до них докази. Згідно з частиною другою ст. 77 ЦПК України предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Отже, предмет доказування формується усіма учасниками справи ще до подання перших заяв по суті справи.

Загалом надання, збирання, витребування доказів Р. В. Тertiшніков відносить до стадії формування доказової бази. Але навряд чи це можна назвати саме стадією доказування – формування доказової бази може тривати від подання позовної заяви за певних умов аж до передбаченої статтею 244 ЦПК України стадії ухвалення судового рішення. Більше того, згідно з частиною другою ст. 244 ЦПК України якщо під час ухвалення рішення виникає потреба з'ясувати будь-яку обставину шляхом повторного допиту свідків або вчинення певної процесуальної дії, суд, не приймаючи рішення, постановляє ухвалу про поновлення судового розгляду. Отже, збирання доказів можливе на будь-якому етапі доказування.

Дослідження доказів є невід'ємною складовою з'ясування обставин справи. Згідно з частиною першою ст. 228 параграфу 3 «З'ясування обставин справи та дослідження доказів» глави 6 «Розгляд справи по суті» ЦПК України суд, заслухавши вступне слово учасників справи, з'ясовує обставини, на які учасники справи посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та досліджує в порядку, визначеному в підготовчому засіданні у справі, докази, якими вони обґрунтовуються. Не можуть вважатися з'ясованими обставини справи, які не підтверджені доказами, за винятком випадків, встановлених процесуальним законом. Про нерозривність з'ясування обставин справи та дослідження доказів зауважує Т. В. Цюра. Зокрема, вона зауважує, що ці поняття на стільки взаємопов'язані, що поділити їх на стільки ж важко, як обмежити розповідь свідка лише певними межами або огляд певного документа лише певною фразою. До того ж, на її думку, хоча авторами ЦПК України виділено «порядок з'ясування обставин справи», але це положення має лише декларативний характер, оскільки це передбачається здійснювати шляхом дослідження наданих сторонами доказів [214, с. 164–165]. Отже, дослідження доказів є невід'ємним елементом з'ясування обставин справи.

Загалом третьому етапу доказування, сформульованому Р. В. Тертишніковим як «дослідження обставин справи, доказів, засобів доказування», цілком відповідає виділена ним же друга стадія доказування «дослідження доказів». Тому всі зазначені Р. В. Тертишніковим етапи та стадії доказування є його (доказування) змістовними складовими одного рівня.

Потребує додаткового з'ясування можливість застосування до складових процесу доказування термінів «етап» чи «стадія». ЦПК України не закріплює цілісного завершеного розуміння та послідовного понятійного закріплення стадій. В ньому йдеться про стадію розгляду справи в контексті відкритості інформації про цивільну справу (ст. 8). В цій нормі йдеться не про виокремлення конкретної стадії «розгляді справи», а про загалом інформацію про рух справи.

При визначенні права Уповноваженого Верховної Радим України з прав

людини та НАЗК вступати у справу використовується словосполучення «на будь-якій стадії розгляду» – без уточнення «по суті» (частина друга та частина сьома ст. 56). Словосполучення «стадія розгляду справи» (без уточнення «по суті») використовується при встановленні переліку обставин, які суд враховує при розподілі витрат. Однією з таких обставин є дії сторони щодо досудового вирішення спору та щодо врегулювання спору мирним шляхом під час розгляду справи, зокрема і врахування стадії розгляду справи, на якій такі дії вчинялися (пункт четвертий частини третьої ст. 141). Так само забезпечення позову допускається на будь-якій стадії розгляду справи (частина друга ст. 149).

Також для загальної характеристики руху справи застосовується термін «стадія судового процесу». Про стадію судового процесу як загальну характеристику руху справи йдеться у пункті першому частини другої ст. 49, частині першій ст. 206 (право позивача відмовитися від позову та право відповідача визнати позов на будь-якій стадії судового процесу), частині сьомій ст. 49, частині другій ст. 207 (право сторін примиритися, в тому числі шляхом медіації, укласти мирову угоду на будь-якій стадії судового процесу), частині першій ст. 55 (залучення правонаступників сторони або третьої особи на будь-якій стадії судового процесу). Також у частині першій ст. 33 ЦПК України, де передбачено визначення складу суду на будь-якій стадії судового процесу, цей термін використовується як загальна характеристика руху справи.

Водночас у частині 12 ст. 33 ЦПК України вже виділяються конкретні стадії: стадія підготовчого провадження та стадія розгляду справи по суті.

Хронологічно їм має передувати стадія відкриття провадження у справі. Таку стадію передбачено частиною шостою ст. 277 ЦПК України, згідно з якою якщо суд вирішив розглянути справу в порядку спрощеного позовного провадження, але в подальшому постановив ухвалу про розгляд справи за правилами загального позовного провадження, розгляд справи починається зі стадії відкриття провадження у справі.

У частині третій ст. 210 ЦПК України згадується стадія «розгляду справи по суті».

Єдиною статтею ЦПК України, де термін «стадія» використовується у назві, є стаття 244 (у редакції Закону України від 19.12.2024 № 4179-IX). Її назву сформульовано як «Стадія ухвалення судового рішення». Попередня її редакція мала такий вигляд: «Вихід суду для ухвалення рішення». Слід зауважити, що нова редакція статті 244 ЦПК України була піддана науковцями критиці. Так В. Б. Марченко, досліджуючи традиційні підходи та суперечливі новели поняття процесуальної стадії, цілком обґрунтовано критикує виокремлення стадії ухвалення судового рішення. Зокрема, дослідник робить висновок, що новела щодо запровадження «стадії ухвалення судового рішення» не відповідає структурним, формально-логічним, системно-функціональним і змістовним критеріям процесуальної стадії. «Зазначена новела є лише номінальною імітацією стадії, вона науково некоректна, алогічна, і по суті не є стадією в усталеному науково обґрунтованому розумінні. Ухвалення судового рішення, як процесуальне явище і поняття є процесуальною дією, його можна назвати етапом стадії розгляду справи по суті, однак не варто розглядати як самостійну стадію, для цього немає ні наукових, ні системно-нормативних підстав» [78, с. 83–84].

У ЦПК України також закріплені стадії, пов'язані з інстанційністю судового розгляду: стадія перегляду рішення в апеляційному або касаційному порядку (частина друга ст. 142). Загалом тут можна вичленувати дві стадії, виокремлені за ознакою інстанційності – стадія перегляду рішення в апеляційному порядку та стадія перегляду рішення в касаційному порядку. Відповідно, логічно за цією ж ознакою можна вичленувати стадію розгляду справи судом першої інстанції.

У нормі абзацу другого частини другої ст. 183 ЦПК України передбачено «стадію виконання судового рішення» з уточненням: «в тому числі в процесі здійснення судового контролю за виконанням судового рішення». З цього можна зробити висновок про, те, що контроль за виконанням судових рішень здійснюється на стадії виконання судового рішення.

Виходячи з частини шостої ст. 198 ЦПК України можна припустити

існування певних стадій підготовчого засідання. Адже у ній передбачено, що у разі відкладення підготовчого засідання або оголошення перерви підготовче засідання продовжується зі стадії, на якій засідання було відкладене або у ньому була оголошена перерва. Подібні норми закріплено і щодо розгляду справи або оголошення перерви в судовому засіданні. Так, якщо розгляд справи було відкладено, суд продовжує провадження у справі зі стадії, на якій розгляд справи було відкладено, а у випадку відкладення розгляду справи під час її розгляду по суті суд може почати розгляд справи по суті спочатку (частина п'ята статті 240). Тут використовується той самий термін «стадія розгляду справи», але розгляд справи по суті стадією не називається. Примітно, що судові засідання в позовному провадженні у суді першої інстанції від відкриття провадження у справі до ухвалення рішення по суті справи чи ухвали, що унеможлиблює подальший розгляд, можуть відбуватися або у підготовчому провадженні, або при розгляді справи по суті. З огляду на те, що глава 6 «Розгляд справи по суті» включає в себе, зокрема, такі параграфи, як «Відкриття розгляду справи по суті» (починається зі ст. 217 «Відкриття судового засідання»), «З'ясування обставин справи та дослідження доказів», «Судові дебати та ухвалення рішення», все, що відбувається в судовому засіданні, якщо воно не є підготовчим, від його відкриття і до ухвалення рішення, є розглядом справи по суті. Тому при будь-якому відкладенні розгляду справи після завершення підготовчого провадження або початку розгляду справи, у якій підготовче провадження не здійснювалося, суд може почати розгляд справи по суті спочатку. На практиці ж, як правило, після відкладення розгляду справи (не підготовчого засідання) розгляд справи продовжується з того етапу, на якому його було відкладено.

Згідно з частиною шостою ст. 240 ЦПК України, якщо в судовому засіданні було оголошено перерву, провадження у справі після її закінчення продовжується зі стадії, на якій було оголошено перерву. Подібним чином регулюється і продовження провадження у разі поновлення після зупинення. Відповідно до частини третьої ст. 254 ЦПК України провадження у справі

продовжується зі стадії, на якій його було зупинено.

ЦПК України також наділяє стадійністю процедури розгляду клопотання про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду (абзац п'ятий частини першої ст. 466) та заяви про визнання і надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу (частина третя ст. 477), передбачивши, що забезпечення позову допускається на будь-якій стадії розгляду такого клопотання чи заяви.

З побіжного огляду використання у ЦПК України терміну «стадія» слід констатувати необґрунтоване його застосування до абсолютно різнорівневих та різнопланових елементів цивільного процесу. Така ситуація загалом корелює і з науковими поглядами на стадійність цивільного процесу.

Так В. А. Кройтор визначає стадії цивільного судочинства як складові частини єдиного цивільного процесу (судочинства), що характеризуються спільністю найближчої процесуальної мети, мають специфічний зміст і відповідне процесуальне оформлення. Для кожної стадії є характерною певна сукупність процесуальних дій. Початок і закінчення кожної стадії оформлюється відповідним процесуальним документом. Найчастіше, зазначає науковець, виділяються такі стадії цивільного судочинства: 1) відкриття провадження у справі; 2) підготовче провадження; 3) розгляд справи по суті; 4) апеляційне провадження; 5) касаційне провадження; 6) перегляд судових рішень за виключними обставинами; 7) перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами [208, с. 16–17]. Як бачимо, тут на рівень стадії винесено окремі елементи провадження у суді першої інстанції, а ось апеляційне провадження, на думку науковця, становить єдину стадію, як і касаційне провадження. Хоча і в апеляційному та касаційному провадженні можна виділити складові, які для провадження у суді першої інстанції визначені як стадії.

З приводу визначення поняття стадії та формування переліку стадій О. В. Дем'янова зауважує, що питання про кількість і перелік стадій цивільного процесу безпосередньо пов'язане із критеріями їх виокремлення.

При цьому дослідниця зауважує, що стадійність провадження в межах однієї інстанції і стадійність, пов'язана з переглядом судового рішення, – це дещо різні речі, а термінологія, що використовується, не достатньо відображає наявну специфіку. Питання лише в тому, який термін варто вживати на позначення структурних елементів різного рівня узагальнення. Водночас, на думку О. В. Дем'янової, немає можливості спиратися на традицію використання термінів, адже поняттям «стадія» рівною мірою часто позначали як окремі елементи провадження (відкриття провадження в справі, підготовку справи до розгляду тощо), так і все провадження в суді першої інстанції (апеляційне, касаційне тощо). При цьому вона зауважує, що подібні питання наявні й щодо вживання терміна «провадження». Також науковиця пропонує своє бачення розуміння стадії – це частина, етап розвитку діяльності, якому властива відокремленість, але не самостійність. Про стадії можна говорити тоді, коли їх кілька і вони разом утворюють єдине ціле. Тому О. В. Дем'янова вважає, що поняття «стадія» варто вживати на позначення процесуальної діяльності в межах провадження в одній інстанції. Структурні елементи вищого рівня організації варто називати провадженнями. Вони відрізняються закінченим характером, їх послідовність не є суворо визначеною і може бути дещо змінена [41, с. 77–78]. В такому підході цілком раціональним є твердження про те, що недоречно позначати одним і тим самим терміном елементи цивільного судочинства, які за своїм значенням у структурі цивільного процесу є абсолютно неспівмірними. Можна підтримати поділ цивільного процесу на провадження за інстанційною ознакою та на стадії в межах одного провадження.

Це дає підстави розглянути стадії доказування, які виділяються вченими – процесуалістами, у співвідношенні зі стадіями цивільного процесу. Із визначених у доктрині стадій доказування жодна не збігається із стадіями цивільного процесу. Тому видається методологічно неправильним застосовувати до структурних елементів доказування такий термін, як стадія. Адже це призводить до термінологічної невизначеності.

Застосування терміну «етапи» до елементів доказування видається прийнятнішим, хоча і не безспірним. Розуміння етапу як певної складової послідовного процесу, завершення однієї з яких означає перехід до наступної, за умови неможливості перебування такого процесу одночасного на двох із них, викликає сумніви щодо можливості назвати складові доказування саме етапами. Адже предмет доказування може коригуватися вже після збирання доказів та навіть після їх дослідження. Так само і збирання доказів можливе вже на стадії розгляду справи по суті. Проте такі сумніви можуть мати місце лише якщо розглядати доказування саме в контексті стадій процесу. Якщо ж розглядати доказування у логічній послідовності встановлення певної обставини справи, то відповідна послідовність чітко прослідковується – спочатку певна конкретна обставина включається у предмет доказування, потім збираються докази на її підтвердження, а вже після цього докази досліджуються.

Розрив між стадіями цивільного судочинства та етапами доказування підтверджується і у дослідженнях О. О. Грабовської. Зокрема у статті «Особливості формування предмета доказування на різних стадіях (етапах) цивільного судочинства» дослідниця розкриває можливість реалізації такого етапу доказування, як формування предмету доказування, на різних стадіях (етапах) цивільного судочинства [32].

Тому до змістовних елементів доказування, наш погляд, слід застосовувати узагальнюючий термін «етапи». Проте при розкритті змісту етапів доказування на основі доктринальних підходів, у яких застосовується термін «стадія», далі у роботі буде використовуватися саме термін «стадія» для позначення змістовних структурних елементів доказування.

Перелік етапів (стадій) доказування, які виділяються різними авторами, загалом збігається та зводиться до формування предмету доказування, збирання доказів, дослідження доказів та оцінки доказів.

Для визначення місця подання доказів у структурі доказування слід з'ясувати зміст кожного з цих етапів.

Предмет доказування. Першим етапом доказування у теорії цивільного

процесу часто називають формування його предмету. Згідно з частиною другою ст. 77 ЦПК України предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

Т. В. Цюра зауважує, що «встановити, коли стадія формування предмету доказування розпочинається і коли закінчується, дуже складно, оскільки вона залежить від «ролі» в процесі суб'єкта доказування. Так, для юридично необізнаної особи ця стадія в основному має чітко невиражений характер, оскільки особа буде описувати всі обставини без чіткої уяви про їх значення, а докази буде визначати лише ті, які вона вважає належними до справи. В той же час, юридично обізнана особа, наприклад, адвокат вже спілкуючись із клієнтом і при першій розмові має сприймати обставини в контексті чинного законодавства і буде одночасно формувати предмет доказування по майбутній справі і під цей предмет аналізуватиме відповідні докази. Ця позиція може в наступному змінюватись навіть під час судового засідання» [214, с. 93].

Досліджуючи суб'єктний склад доказування, В. Д. Андрійцьо зауважує, що «першочерговим суб'єктом, який визначає факти предмету доказування, є саме позивач, оскільки він при подачі позовної заяви повинен вказати на обставини, якими він обґрунтовує свої позовні вимоги. Далі до цього процесу приєднується відповідач, який може подати заперечення. До процесу визначення предмету доказування також приєднується суд в особі судді» [3, с. 253]. Так само О. В. Колісник пише, що суд не бере активної участі на таких етапах доказування, як визначення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи, обрання засобів доказування, надання доказів [57, с. 40]. Хоч обидві ці позиції були висловлені до ухвалення чинної редакції ЦПК України, пов'язувати їх з особливостями актуального на той час процесуального законодавства було б безпідставно. Норми про попереднє засідання в ЦПК України станом як на 2008, так і на 2014 рік, покладали на суд в частині визначення предмету доказування дещо більші повноваження. Так, згідно з пунктом третім частини шостої ст. 130 ЦПК України в редакції від

18.03.2004, яка була чинною до набрання чинності редакцією від 03.10.2017, у попередньому судовому засіданні суд визначав факти, які необхідно встановити для вирішення спору і які з них визнаються кожною стороною, а які підлягають доказуванню. Отже, процесуальне законодавство фактично прямо покладало на суд визначення у попередньому судовому засіданні предмету доказування. Проте, виходячи з загальних засад цивільного судочинства, перш за все змагальності сторін, цілком слушним було і залишається визнання вторинної ролі суду у визначенні предмета доказування.

Своєрідно розкриває етап формування предмету доказування В. М. Парасюк, виділяючи такі два перших етапи доказування: «1) твердження про факти; 2) визначення кола необхідних доказів. Під твердженням про факти розуміє «процесуальні дії суб'єктів доказування, які полягають у визначенні фактів, з якими пов'язано виникнення права на звернення до суду за захистом порушених, невизнаних, оспорюваних прав, свобод, інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Цей етап доказування полягає у тому, що позивач у позовній заяві, а відповідач – у відзиві на позовну заяву надають свої заперечення, викладають обставини, якими обґрунтовують свої вимоги чи заперечення» [206, с. 254–255]. Під визначенням кола необхідних доказів він пропонує розуміти дію, що полягає в обов'язку сторін (осіб, котрі беруть участь у справі) зазначити докази, які підтверджують задекларовані факти і які слід залучити до справи [206, с. 255]. Загалом таке розуміння перших двох етапів доказування у цивільних справах певною мірою корелює з етапом формування предмету доказування. Але в даному разі автор обмежує її початок виключно діями, спрямованими на ініціювання цивільного процесу – поданням позовної заяви. Таке обмеження видається безпідставним, адже подання позову є лише формалізацією предмету доказування та визначення кола необхідних доказів, які вже могли бути зібрані і долучені до позовної заяви. У подальшому, як зазначалося вище, предмет доказування може уточнюватися. Так, згідно з пунктом п'ятим частини другої ст. 197 ЦПК України у підготовчому засіданні суд може роз'яснювати учасникам справи,

які обставини входять до предмету доказування. Також предмет доказування може змінюватися під впливом заперечень іншої сторони та поданих на їх обґрунтування доказів.

В. П. Феннич включає до предмету доказування чотири групи юридичних фактів: факти матеріально-правового характеру, доказові факти, юридичні факти процесуального характеру та факти виховного характеру. На його думку, розмежування цих груп проводиться за їх значенням для результату розгляду справи та тієї ролі, яку вони виконують у процесі судового доказування. А джерелом предмета доказування у теорії цивільного процесу, як слушно зауважує науковець, традиційно називають підстави позову і заперечення проти нього та норму матеріального права. Підстави позову та заперечення проти нього виводяться з пояснень сторін, позивача та відповідача у справі. А норму матеріального права, яка має застосовуватися до спірних правовідносин, повинен визначити суд [198, с. 150]. До того ж В. П. Феннич зазначає, що пояснення сторін, звідки виводяться обставини справи, є важливим джерелом формування предмета доказування, оскільки сторони, будучи учасниками матеріальних правовідносин, краще за всіх знають підстави їх правового конфлікту. Таке джерело формування предмета доказування дослідник називає суб'єктивним, а у якості об'єктивного джерела формування предмета доказування ним розглядається відповідна норма права [198, с. 153]. Цілком погоджуємось із тим, що норма матеріального права, яка може бути застосована, має суттєве значення для формування предмету доказування. Однак ЦПК України не зобов'язує сторони вказувати норму матеріального права, на підставі якої вони просять суд вирішити спір. Таким чином втілюється принцип «*jura novit curia*» («суд знає закони»).

Статтею 16 ЦК України [207] передбачено, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. У цій статті наведено перелік способів захисту цивільних прав та інтересів. Водночас передбачено, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом

чи судом у визначених законом випадках. У ст. 5 ЦПК України передбачено, що здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором. У випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону.

А. В. Потапенко зауважує, що «у цивільному судочинстві тягар доказування ефективності та належності способу судового захисту спочатку лежить на позивачеві, який визначає таку вимогу у позовній заяві, а надалі відповідну оцінку дає суд» [117, с. 85]. Отже, суд може певним чином відступити від позовної вимоги, якщо вважатиме, що заявлений позивачем спосіб захисту не є ефективним і це відповідним чином може вплинути на предмет доказування. Проте суд, за загальним правилом, не може з власної ініціативи збирати докази для обґрунтування визначеного ним ефективного способу захисту. Більше того, належним чином оцінити ефективність способу захисту суд може дослідивши обставини справи, тобто вже після розгляду справи по суті. На початкових етапах провадження в суді першої інстанції лише досвід судді та його обізнаність з наявною судовою практикою у подібних правовідносинах може дати підстави для припущення про неефективність обраного позивачем способу захисту. І для власного переконання в цьому або спростування свого припущення суд може в підготовчому засіданні роз'яснити учасникам справи які обставини входять до предмету доказування та які докази можуть бути подані тим чи іншим учасником. Однак таке роз'яснення не зобов'язує учасників подавати відповідні докази чи просити суд витребувати їх. Тягар доказування, як і відповідне право подавати докази, залишається за учасниками справи. Отже, певний вплив суду на визначення предмету доказування не означає наділення надає його статусом суб'єкта доказування.

Водночас, серед представників науки цивільного процесуального права існує точка зору, згідно з якою формування предмету доказування не пов'язана з таким об'єктом, як докази. Так, Р. В. Бойчук зазначає, що «на даному етапі головним є те, що сторони (в першу чергу) та суд повинні чітко визначитися з тим, які обставини необхідно встановити для її правильного вирішення: які з вказаних обставин справи будуть сторонами визнаватися, а які, виходячи з вищенаведеного, підуть до структури предмету доказування та вимагатимуть свого підтвердження за допомогою доказів. Саме тому говорити про організуючий вплив доказів на суб'єктів доказування на цьому етапі процесу судового доказування не приходиться, оскільки тут головна увага приділена зовсім іншому правовому об'єкту, що виконує свої, своєрідні функції на цьому етапі процесу доказування: предмету доказування. Проте на наступних етапах судового доказування – збирання доказів, дослідження доказів та оцінка доказів – в процес доказування обставин цивільної справи, включається такий правовий об'єкт як судові докази» [13, с. 75–76].

Окрім роз'яснення учасникам справи, які обставини входять до предмету доказування, суд може роз'яснювати, які докази мають бути подані тим чи іншим учасником справи. Необхідність подання доказів на підтвердження своїх вимог і заперечень, що входять до предмету доказування, зумовлює перехід до наступного логічного етапу доказування – збирання доказів.

Збирання доказів. У навчально-методичному посібнику з доказування та доказів у цивільному процесі зазначається: «Збирання доказів в цивільному процесуальному праві в загальних рисах розглядають як відшукування доказів, надання їх до суду та процесуальне закріплення. Сюди ж відносять витребування доказів судом, виклик свідка та призначення експертизи» [30, с. 11]. Тобто під збиранням доказів мається на увазі діяльність як учасників справи, так і суду, спрямована на отримання судом даних, на підставі яких він встановлюватиме наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи та інших обставин, які мають значення для справи.

Збирання доказів В. М. Парасюком розглядається як «окремий етап (стадія) процесу доказування, що полягає у процесуальній діяльності суду та інших учасників цивільного процесу щодо залучення доказів. Збирання доказів здійснюється шляхом: 1) подання доказів сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі; 2) витребування доказів судом; 3) надання судових доручень щодо збирання доказів; 4) забезпечення доказів» [206, с. 255]. Такий перелік форм збирання доказів зводить його виключно до процесуальних дій. Єдиною такою дією, яка здійснюється до відкриття провадження у справі, є подання позовної заяви. При цьому заходи, вчинені позивачем для отримання чи збереження у себе засобів доказування до подання позовної заяви, виходять за межі наведеного переліку. Таке розуміння змісту збирання доказів як елементу доказування у цивільному процесі видається надто звуженим, адже дії, що вчиняються позивачем для отримання письмових, речових, електронних доказів чи висновку експерта до подання позовної заяви, або їх невчинення, мають процесуальне значення. Згідно з частиною четвертою ст. 83 ЦПК України, якщо доказ не може бути поданий у встановлений законом строк з об'єктивних причин, учасник справи повинен про це письмово повідомити суд та зазначити: доказ, який не може бути подано; причини, з яких доказ не може бути подано у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу.. Тому дії, вчинені позивачем до подання позовної заяви з метою отримання від інших осіб письмових, речових чи електронних доказів, висновків експертів, є складовою збирання доказів як одного з елементів процесуальної діяльності з доказування. Такі дії слід віднести до етапу відшукування доказів.

На погляд Т. В. Цюри, збирання доказів «включає процесуальні заходи, що можуть вчинятися суб'єктами доказування та які можна поділити на види залежно від статусу суб'єкта доказування, а саме: загальні – заходи, які можуть вчинятися особисто сторонами, третіми особами, заявниками; спеціальні – заходи, які вчиняються лише посадовими особами, що наділені владними

повноваженнями у витребуванні і забезпечення доказів» [214, с. 95]. До стадії збирання доказів дослідниця відносить низку процесуальних заходів, які можуть вчинятися або учасниками справи, або судом: виявлення доказів, фіксація доказів, витребування доказів, забезпечення доказів [214, с. 95]. Такий підхід ґрунтується на тому, що суд визнається суб'єктом доказування. Однак, як зазначалося вище, ми не підтримуємо такий підхід, перш за все, через відсутність у суду матеріально-правової заінтересованості у результаті вирішення справи. У випадках, коли законодавство дозволяє суду за власною ініціативою збирати докази, суд діє не з метою підтвердження чи спростування доводів та заперечень учасників справи, а для повного і всебічного з'ясування обставин справи. Тому відсутні підстави для віднесення діяльності суду зі збирання доказів за власною ініціативою до доказування. Коли суд збирає (витребовує, доручає збирання доказів з подальшим отриманням у власне розпорядження) докази, він в силу виконання своїх владних повноважень забезпечує можливість учасникам справи повною мірою реалізувати покладений на них тягар доказування. Збирання доказів судом за власною ініціативою є складником з'ясування судом обставин справи.

До змісту етапу збирання доказів на стадії підготовчого провадження А. С. Штефан включає подання учасниками справи доказів, вирішення судом питання про витребування і забезпечення доказів, огляд доказів за місцем їх знаходження, виклик свідків, призначення експертизи [224, с. 113–114].

В. Д. Андрійцьо, визначаючи зміст процесуальних дій, які вчиняються на етапі збирання доказів, умовно за значенням та процесуальними наслідками розділяє їх на: 1) безпосередні дії, за результатом яких цивільна справа буде поповнена доказами; 2) забезпечувальні дії, які пов'язані із процедурою збирання доказів та спрямовані на вирішення загальних і спеціальних питань. При цьому науковець зауважує, що процесуальні дії першої групи важливі тому, що на підставі узагальнення можна чітко визначити конкретні способи, якими цивільна справа буде поповнюватися доказами. До способів збирання судових доказів В. Д. Андрійцьо відносить: «подання доказів; з'явлення сторін, третіх осіб та

їхніх представників у судове засідання для їх допиту в якості свідків; виклик свідка; призначення експертизи» [3, с. 271, 273–274]. Таким чином, до суб'єктів доказування на етапі збирання доказів дослідник відносить як учасників справи, так і суд. При цьому науковець не враховує того, що серед названих способів збирання доказів є ті, які вчиняються судом, але за ініціативи учасників справи. І суд тут відіграє переважно роль процесуального забезпечення ініціативи учасників справи по збиранню доказів. В інших випадках суд діє не в рамках доказування, а в рамках з'ясування обставин справи.

Називаючи подання доказів фактичною передачею письмових та речових доказів у розпорядження суду, В. Д. Андрійцю зазначає, що поза межами подання судових доказів залишаються такі три способи, як з'явлення сторін, третіх осіб та їхніх представників у судове засідання для допиту їх як свідків, виклик свідка та призначення експертизи [3, с. 274]. З такою позицією можна погодитися лише частково. Дійсно, зазначені три способи не є безпосередньо поданням доказів суду. Вони лише передують цьому, тобто є діями, які забезпечують подання доказів у подальшому. Допиту свідка передують забезпечувальні дії учасників справи (подання зави про допит свідка) та суду (виклик свідка).

Є. Є. Лезін зазначає: «діями, що забезпечені судовим примусом на цьому етапі є привід свідка, як реагування з боку суду на невиконання передбаченого ч. 2 ст. 69 ЦПК України обов'язку свідка з'явитися за викликом суду, у визначений час для дачі показань» [71, с. 119]. Отже, до забезпечувальних дій слід віднести і привід свідка, який був належно викликаний, але не з'явився у судові засідання без поважних причин або не повідомив суд про причини неявки.

Докази подаються суду безпосередньо свідком під час допиту, адже доказами є дані про обставини справи, які містяться у його показаннях. Такий висновок цілком може бути поширений і на показання сторін, третіх осіб та їх представників, отримані під час їх допиту в порядку ст. 92 ЦПК України. Безпосереднє надання свідком даних про обставини справи суду здійснюється під час його допиту.

Особливою формою отримання показань свідка є письмове опитування учасників справи як свідків. Згідно зі ст. 93 ЦПК України учасник справи має право поставити в першій заяві по суті справи, що ним подається до суду, не більше десяти запитань іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи. В цій формі збирання доказів забезпечувальною дією буде саме постановка питань у першій заяві учасника по суті справи, а власне подання доказів здійснюється у формі подання заяви свідка не пізніше як за п'ять днів до підготовчого засідання, а у справах, що розглядаються у порядку спрощеного провадження – до першого судового засідання.

З урахуванням норм чинного законодавства, які регламентують судово-експертну діяльність, на думку М. Г. Поліщук, визначення поняття судової експертизи є таким: судова експертиза – це певна діяльність особи, яка володіє спеціальними знаннями та має спеціальний процесуальний статус (є експертом), на підставі ухвали суду або уповноваженого органу (посадової особи), дослідження певних фактів і фактичних обставин справи з метою отримання нових фактичних даних у результаті проведеного дослідження та повідомлення відомостей, які мають значення для справи, що оформляється спеціальним документом – висновком експерта. Експертиза, як сукупність процесуальних дій, зауважує вона, має на меті отримати певний доказ, який є, – висновок експерта [97, с. 126]. Загалом погоджуючись із тим, що призначення чи замовлення експертизи має на меті отримання доказів, слід зауважити, що висновок експерта є не доказом, а засобом доказування. Доказами ж є фактичні дані, що містяться у висновку експерта.

Призначення експертизи здійснюється судом відповідно до ст. 103 ЦПК України коли для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо. Забезпечувальними діями для збирання доказів у рамках доказування тут будуть клопотання учасників справи про призначення експертизи, а забезпечувальними діями суду у рамках з'ясування обставин справи – постановлення ухвали про призначення експертизи. Зауважимо, що за

власною ініціативою суд призначає судово-психіатричну експертизу не з метою здійснення доказування, а з метою з'ясування обставин справи.

Стосовно призначення судом експертизи в ЦПК України, зокрема в ст. 103, прямо не зазначено, чи може суд за власною ініціативою призначити експертизу. Норми процесуального права, які передбачають визначення судом питань для експертизи, можуть свідчити на користь провідної ролі суду при призначенні експертизи. Проте такий підхід суперечить засадам змагальності цивільного судочинства, на чому наголошує М. С. Вілінський. Він зауважує, що «доцільним кроком є закріплення у ст. 103 ЦПК України переліку виключних випадків, коли суд має право призначати експертизу з власної ініціативи. Включення до цього переліку випадків, передбачених ч. 7 ст. 81 ЦПК України, у нинішньому вигляді цієї норми завдасть змагальному цивільному процесу більше шкоди, аніж користі. Застосування цього положення має повністю суб'єктивний характер. Неправильне сприйняття судді може надати необґрунтовану перевагу одному учаснику справи над іншими. Попри наявність легітимної мети у вигляді пошуку істини в спорі цей механізм міститиме занадто вагоме втручання в права та обов'язки учасників справи із доказування та доведення ними своєї позиції» [22, с. 148–149]. Також вказаний автор зазначає, що «можливим вирішенням є надання певних обмежень випадкам, передбаченим ч. 7 ст. 81 ЦПК України: “Суд може призначити експертизу з власної ініціативи виключно у випадках: ... коли він має сумніви в добросовісному здійсненні учасником справи його процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, за відсутності заперечень інших учасників справи”» [22, с. 149]. Натомість В. Васильєв, вказуючи на недоліки цивільно-процесуального регулювання призначення експертизи, на підставі загальних положень про права та обов'язки учасників справи та норм ЦПК України про судову експертизу, доходить висновку, що «фактично законодавець позбавив суд повноважень щодо ініціювання призначення експертизи, закріпивши це право за сторонами, при цьому залишивши право суду на власний розсуд постановляти ухвалу про

задоволення клопотання, заявленого сторонами щодо проведення експертизи» [16, с. 46]. При цьому він зауважує, що «у статті 298 ЦПК України уточнюються положення статті 105 ЦПК України: обов'язковість призначення експертизи уточнюється тільки щодо однієї категорії справ, зокрема щодо встановлення психічного стану особи. Зі змісту цієї статті випливає, що суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу, тобто це робить за власною ініціативою» [16, с. 46]. Такі протилежні за змістом оцінки процедури призначення судової експертизи обумовлені недоліками ст. 103 ЦПК України. Для їх усунення слід викласти абзац перший частини першої цієї статті у такій редакції: «Суд призначає експертизу у справі за клопотанням учасника справи за сукупності таких умов:». Також слід доповнити зазначену частину абзацом четвертим такого змісту: «За наявності вказаної сукупності підстав суд може призначити експертизу у справі за власною ініціативою у випадках, передбачених частиною другою ст. 13 та частиною сьомою ст. 81 цього Кодексу».

Згідно з частиною першою ст. 7¹ Закону України «Про судову експертизу» [134] підставою проведення судової експертизи є відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою – якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб. Згідно з частиною третьою ст. 102 ЦПК України висновок експерта може бути підготовлений на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи. Таким чином, при підготовці висновку експерта на підставі договору на замовлення учасника справи забезпечувальними діями будуть дії учасника справи (або потенційного учасника справи коли експертиза проводиться до відкриття провадження у справі) щодо укладення договору на проведення судової експертизи з питань, які мають значення для справи.

Подання висновку експерта, підготовленого на замовлення учасника справи, здійснюється згідно з вимогами ст. 83 ЦПК України позивачем разом з

поданням позовної заяви, відповідачем – разом з поданням відзиву, а третьою особою – разом з поясненнями третьої особи.

Обов'язок експерта дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання закріплено у частині третій ст. 72 ЦПК України. Експерт, що здійснює призначену судом експертизу, як учасник судового провадження може заявити клопотання про надання йому додаткових матеріалів та зразків, необхідних для проведення експертизи (пункт другий частини шостої ст. 72 ЦПК України). Подання такого клопотання безпосередньо спрямоване на виконання обов'язку з надання обґрунтованого та об'єктивного письмового висновку. Воно вирішується судом з урахуванням мети повного і всебічного з'ясування обставин справи. Експерту можуть подаватися матеріали, які вже приєднані до справи, або додатково витребувані ухвалою суду матеріали.

Згідно з п. 4.17 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 [128], висновки експерта (експертів) з додатками направляються органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), керівником експертної установи (керівником провідної експертної установи). Тобто подання суду висновку експерта здійснюється експертною установою або провідною експертною установою, експерт якої проводив експертизу.

Отже, з'явлення учасників справи, виклик свідка та призначення експертизи є лише забезпечувальними діями, спрямованими на отримання безпосередньо судом даних про обставини справи. Водночас, вони спрямовані саме на подання доказів суду у формі показань свідка або висновку експерта. Дії ж суду щодо виклику свідка та призначення експертизи спрямовані на встановлення обставин справи і забезпечення здійснення сторонами тягара доказування.

Особливе місце у збиранні доказів займають передбачені статтями 87, 88 ЦПК України судові доручення щодо збирання доказів. Так, суд, який

розглядає справу або заяву про забезпечення доказів, в разі виникнення потреби в збиранні доказів за межами його територіальної юрисдикції доручає відповідному суду вчинити певні процесуальні дії. Таке доручення може полягати у проведенні допиту свідка іншим судом в Україні [168; 176], проведення опитування малолітньої дитини іншим судом в Україні [188; 170], відібранні зразків підпису іншим судом в Україні [186; 180], дослідженні оригіналів договорів, засвідченні копій договорів оригіналу підписом судді іншого суду в Україні [191; 165], витребуванні іншими судами в Україні копії виконавчого провадження у органу Державної виконавчої служби за місцем їх територіальної юрисдикції [171; 164], витребуванні у суду або іншого компетентного органу іноземної держави інформації про місце проживання на території такої держави фізичної особи та дорученні суду чи іншому компетентному органу іноземної держави витребувати інформацію у юридичної особи [162; 190; 189], допиті відповідача та врученні йому копії позовної заяви, з'ясуванні, чи визнає відповідач позовні вимоги, повідомленні відповідача про дату судового розгляду, запропонуванні відповідачу надати відзив на позов [195; 196]. Отже, доручення можуть полягати у збиранні та наданні суду доказів, які: а) перебувають безпосередньо у розпорядженні органу, до якого спрямовано доручення; б) перебувають у інших осіб, від яких їх отримує орган, до якого звернено доручення. Перший варіант за суттю правовідносин відповідає більшою мірою витребуванню доказів і суб'єктом, який подає докази, в такій конструкції є орган, якому спрямоване доручення суду. Натомість при другому варіанті докази подають інші особи до органу, якому було спрямоване доручення суду. Такий орган від власного імені, але в інтересах суду, який надав доручення, отримує докази від інших осіб та подає матеріали відповідної справи до суду, який надав доручення.

Критикуючи виключення суду з суб'єктів доказування (навіть стосовно такого елемента, як збирання доказів), В. В. Баранкова стверджує, що воно суперечить процесуальним правилам доказування, закріпленим у чинному цивільному процесуальному законодавстві. На обґрунтування такої критики

вона вказує: «справді, за загальним правилом тягар доказування покладений на сторін (ч. 1 ст. 81 ЦПК України) і за правилами ч. 5 ст. 81 ЦПК України докази подаються сторонами та іншими учасниками справи. Але, по-перше, подання доказів як юридично значуща дія буде марним без прийняття їх судом. Докази подаються саме суду і саме суд вирішує приймати таку інформацію про факти як доказ чи ні... По-друге, правила змагальності за чинним законодавством вже не є настільки категоричними щодо заборони суду збирати докази з власної ініціативи. Так, правилами ч. 7 ст. 81 ЦПК України передбачено такий виняток з загальних правил як витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, а також інших випадків, передбачених ЦПК України. Можливість збирати докази з власної ініціативи суду передбачена і правилами процедури окремого провадження (ч. 2 ст. 294 ЦПК України). По-третє, ... такий елемент процесу доказування як збирання доказів має певні різновиди і тому охоплює низку процесуальних дій, що вчинюються і судом зокрема. По-четверте, взагалі неможливо розглядати доцільність та ефективність діяльності щодо збирання доказів з абсолютним виключенням певної, визначеної процесуальним законом активної ролі суду як суб'єкта доказової діяльності. По-п'яте, доказову діяльність навряд чи можна визнати винятком з такого відомого у теорії цивільного процесу та неодноразово доведеного та обґрунтованого постулату, визнаного переважною кількістю процесуалістів, що суд є обов'язковим учасником цивільних процесуальних правовідносин» [7, с. 171–172]. Такі висновки В. В. Баранкової видаються дещо хибними через хибну оцінку засновків. Дійсно, неможливо сперечатися з тим, що суд наділений певними повноваженнями щодо збирання доказів, в тому числі і за власною ініціативою. Однак, збираючи докази чи то за клопотанням учасника справи, чи то за власною ініціативою суд не здійснює це з метою доказування на підтвердження вимог або заперечень. Коли суд збирає докази за власною ініціативою, його мета полягає у перевірці добросовісності здійснення

учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконання обов'язків щодо доказів (частина сьома ст. 81 ЦПК України), або ж у з'ясуванні обставин справи (частина друга ст. 294 ЦПК України), а не у підтвердженні вимог або заперечень будь-кого із учасників справи. Не є доказуванням з боку суду і витребування доказів або забезпечення доказів за клопотанням чи заявою будь-якого учасника справи. Саме подання клопотання про витребування доказів або заяви про забезпечення доказів і будуть процесуальними діями учасника справи, що вчиняються з метою доказування.

Не впливає на оцінку ролі суду у доказуванні і визнання його обов'язковим учасником процесуальних правовідносин. Адже не всі дії, що вчиняються з метою доказування учасниками цивільного процесу, опосередковуються процесуальними правовідносинами. Так, формування предмету доказування і збирання доказів на підтвердження обставин, що входять до предмету доказування, коли вони здійснюються до звернення до суду з відповідною заявою (позовною чи в порядку окремого провадження), не є процесуальними відносинами. Власне, сама В. В. Баранкова про це вказує, наводячи приклад «витребування доказів адвокатом» і стверджуючи, що воно відбувається поза межами врегулювання цивільного процесуального законодавства і правові відносини, що виникають при цьому між адвокатом та особою, у якої цей доказ витребується, не є цивільними процесуальними відносинами. Однак дослідниця вважає «витребування доказів адвокатом» складовою такої процесуальної дії, як подання доказів [7, с. 171]. Отже, не вся діяльність із доказування у цивільній справі реалізовується у рамках цивільних процесуальних відносин чи має форму цивільних процесуальних дій. Коли ж така діяльність здійснюється у формі процесуальної дії, що є безумовно необхідним для надання їй процесуального значення, як то подання доказів разом із заявою по суті справи чи заявлення клопотання про витребування доказів, між суб'єктом доказування та судом виникають процесуальні правовідносини. Однак суд у таких правовідносинах діє як орган правосуддя, на який покладається забезпечення реалізації завдань цивільного судочинства,

а саме справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільної справи. Учасники процесуального правовідношення можуть здійснювати у ньому різні функції, вирішувати різні завдання. Те, що один учасник справи здійснює доказування, не робить суд, який бере участь у відповідному процесуальному правовідношенні, автоматично суб'єктом доказування. Так само як і те, що суд здійснює правосуддя, для чого вступає у конкретне процесуальне правовідношення, не робить автоматично інших учасників цього правовідношення суб'єктами здійснення правосуддя. А тому у правовідношенні, де учасник справи здійснює доказування, суд здійснює з'ясування обставин справи.

Виходячи з наведених доктринальних позицій, до етапу збирання доказів слід включати такі дії: 1) виявлення доказів; 2) фіксація доказів; 3) подання доказів сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі; 4) з'явлення учасників справи для їх допиту як свідків; 5) витребування доказів судом; 6) виклик свідків для допиту; 7) надання судових доручень щодо збирання доказів; 8) забезпечення доказів.

Такий широкий підхід до визначення переліку дій, які відносяться до збирання доказів як етапу доказування, призводить до того, що до таких дій віднесено як процесуальні дії, так і фактичні дії, які можуть не мати не лише цивільно-процесуального, а взагалі правового характеру. Зазначений широкий підхід передбачає віднесення до переліку дій зі збирання доказів як дії учасників справи (чи потенційних учасників справи, якщо вчиняються до відкриття провадження у справі), так і суду. З урахуванням цього можна зробити висновок про те, що збиранням доказів є дії, спрямовані на наповнення матеріалів справи доказами. Для учасників справи це можуть бути дії, що вчиняються в рамках доказування: збирання доказів, в тому числі замовлення експертизи, використання професійної правничої допомоги для подання адвокатських запитів, фіксація доказів, подання доказів разом з першими заявами по суті справи або пізніше – з клопотанням про їх приєднання до матеріалів справи. Для суду діями щодо збирання доказів є

виклик свідків для допиту, витребування доказів, надання судових доручень щодо збирання доказів, забезпечення доказів. Однак суд, як правило, не є ініціатором цих дій. Їх ініціюють учасники справи у визначеному процесуальному порядку: клопотання про витребування доказів (частина перша ст. 84 ЦПК України), заява про виклик свідка (частина перша ст. 91 ЦПК України), заява про забезпечення доказів (ст. 117 ЦПК України). Водночас цивільне процесуальне законодавство передбачає надання судом доручень щодо збирання доказів іншим судам у разі виникнення потреби у збиранні доказів за межами його територіальної юрисдикції (ст. 87 ЦПК України). Такі процесуальні дії суд вчиняє з метою з'ясування обставин справи, а не як суб'єкт доказування.

Тому загальноновживана назва етапу доказування «збирання доказів» не відображає належним чином його зміст. Розуміючи збирання як складання чого-небудь до купи, в одне місце, зосереджування, скупчення чого-небудь в одному місці [21, с. 441], під збиранням доказів можна мати на увазі діяльність заінтересованих осіб з накопичення доказів у себе з метою подання їх суду. У науці цивільного процесу до збиранням доказів відносять також широкий спектр інших дій учасників судового процесу: подання суду доказів або клопотань про їх витребування, про проведення експертиз тощо чи заяв про їх забезпечення, про допит свідка тощо. До збирання доказів включаються дії учасників справи, інших учасників судового процесу, суду, який розглядає справу, та судів чи інших компетентних органів, яким цей суд доручив збирання доказів.

Такий широкий комплекс процесуально значущих дій доцільно поділити на «обґрунтування доказами вимог та заперечень», що є етапом доказування, та «збирання доказів судом», що є етапом з'ясування обставин справи.

До обсягу поняття «обґрунтування доказами вимог та заперечень» як одного із етапів доказування, на погляд, необхідно віднести дії учасників справи (потенційних учасників справи) щодо:

- а) збирання доказів: фактичне збереження у себе доказів, які властиво

формується у ході матеріально-правових правовідносин (договори, платіжні документи, акти, розписки тощо), замовлення проведення судової експертизи відповідно ст. 106 ЦПК України, звернення громадян відповідно до Закону України «Про звернення громадян» [131], запитів на інформацію відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» [123], подання адвокатських запитів відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [120];

б) подання доказів до суду;

в) подання до суду процесуальних документів, спрямованих на отримання судом доказів від інших осіб: подання заяв про забезпечення доказів; постановлення питань у першій заяві по суті справи в порядку опитування учасників справи як свідків; подання заяв про допит свідків; подання клопотань про витребування доказів, огляд доказів за їх місцезнаходженням, огляд речових доказів що швидко псуються, призначення судової експертизи, про направлення судових доручень.

До обсягу поняття «збирання доказів судом» як одного з етапів з'ясування обставин справи, включаємо такі дії суду:

а) вирішення питання про приєднання доказів до матеріалів справи;

б) вирішення питання процесуальних документів, поданих учасниками судового процесу, спрямованих на отримання судом доказів від інших осіб: заяв про забезпечення доказів; заяв про допит свідків; клопотань про витребування доказів, огляд доказів за їх місцезнаходженням, огляд речових доказів що швидко псуються, призначення судової експертизи, про направлення судових доручень;

в) вирішення клопотань експерта про надання додаткових матеріалів для проведення експертизи;

г) збирання доказів за власною ініціативою у випадках, встановлених законом, шляхом постановлення ухвал про витребування доказів та про доручення щодо збирання доказів.

д) застосування заходів процесуального примусу до осіб, які не

виконують або перешкоджають виконанню ухвал суду про витребування доказів, огляд доказів за їх місцезнаходженням, огляд речових доказів, що швидко псуються, про направлення судових доручень щодо збирання доказів.

Дослідження доказів. Наступним етапом доказування, як визнається широким колом вчених – процесуалістів, є стадія дослідження доказів. Р. В. Бойчук зазначає, що етап дослідження письмових доказів виступає проміжним етапом між збиранням та оцінкою письмових доказів [13, с. 149].

Згідно з частинами першою, третьою, четвертою та п'ятою ст. 229 ЦПК України суд під час розгляду справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з письмовими та електронними доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази. Речові, письмові та електронні докази оглядаються у судовому засіданні, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом, і пред'являються учасникам справи за їх клопотанням, а в разі необхідності – також свідкам, експертам, спеціалістам. Відтворення аудіо- і відеозапису проводиться в судовому засіданні або в іншому приміщенні, спеціально обладнаному для цього. А учасники справи можуть давати свої пояснення з приводу письмових, речових і електронних доказів або протоколів їх огляду, ставити питання експертам.

Таким чином, ЦПК України покладає повноваження з дослідження доказів на суд. Учасники справи не досліджують докази в процесуальному розумінні цього поняття, а мають право брати участь у такому дослідженні, надаючи пояснення щодо доказів чи протоколів їх огляду, ставлячи питання експертам, свідкам.

Іноді в процесуалістиці до дослідження доказів відносять судову експертизу. Так, М. О. Гетманцев зазначає, що одним із найпоширеніших способів дослідження речових доказів є проведення судової експертизи [28, с. 137–138]. З таким широким тлумаченням поняття дослідження доказів важко погодитися з огляду на таке. Суд може передати експерту для проведення експертизи об'єкти, які приєднані до справи як докази. Так,

частиною першою ст. 107 ЦПК України передбачено, що копії матеріалів, що надаються експерту, можуть залишатися у матеріалах справи. Проте варто розуміти, що в наведеній нормі процесуального права матеріали справи, які передаються експерту, не називаються доказами. Навіть за умови, що такими матеріалами є дійсно докази, приєднані до справи, в контексті їх дослідження при проведенні судової експертизи вони доказами не являються. Крім того, для проведення, наприклад, автотоварознавчої експертизи може надаватися автомобіль, пошкоджений в результаті дорожньо-транспортної пригоди, який не приєднується до матеріалів справи, або й взагалі кольорові фотознімки пошкодженого транспортного засобу в хорошій якості на електронному носії. Так, ухвалою Дарницького районного суду м. Києва від 20.01.2026 у справі № 753/20201/25 призначено автотоварознавчу експертизу без огляду транспортного засобу по наданим матеріалам справи та зобов'язано позивача (страхову компанію) надати кольорові фотознімки пошкодженого транспортного засобу в хорошій якості на електронному носії [163]. Однак згідно з абзацом другим пункту 5.1 Методики товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України та Фонду державного майна України від 24.11.2003 № 142/5/2092, визначення матеріального збитку чи вартості КТЗ без його огляду особисто експертом, який складає висновок, можливе тільки за рішенням органу (особи), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), в якому міститься обґрунтування неможливості надання об'єкта дослідження на огляд, у разі надання ним даних, необхідних для проведення дослідження [129]. У наведеній вище ухвалі жодним чином не обґрунтовується неможливість надання об'єкта дослідження на огляд. Загалом така практика є поширеною. Водночас в деяких ухвалях про призначення автотоварознавчої експертизи в цивільних справах суди передбачають не лише надання експерту матеріалів справи, а й обов'язок учасника справи надати в призначений експертом день доступ до досліджуваного об'єкта (автомобіля), який не приєднано до справи як речовий доказ [177]. Отже, передані експерту на

дослідження матеріали справи та додаткові матеріали не є доказами у розумінні дослідження доказів. А діяльність експерта з проведення експертного дослідження не є дослідженням доказів.

Про безпідставність визнання судової експертизи способом дослідження доказів наголошує і Р. В. Бойчук. Зокрема, науковиця зауважує, що «в жодному разі не можна вважати, що проведення судової експертизи є способом дослідження письмового доказу. В останньому випадку вилучається зафіксована інформація без змін, а при проведенні судової експертизи створюється нова інформація на підставі попередньої та по-новому вона процесуально оформляється: у висновок експерта» [13, с. 153].

У теорії цивільного процесу суб'єктами дослідження доказів називають суд та учасників справи. Так, В. Д. Андрійцьо зауважує, що «дослідження всіх судових доказів по цивільній справі, які були залучені на стадії порушення та стадії провадження у справі до судового розгляду відбувається на стадії судового розгляду, тобто центральній стадії цивільного процесу. Тут як суд, так особи, що беруть участь у справі, в судовому засіданні приступають до вилучення доказової інформації» [3, с. 293]. Отже, на думку В. Д. Андрійця, суб'єктами дослідження доказів є суд та учасники справи. Водночас слід враховувати, що метою дослідження доказів є сприйняття доказової інформації, яку вони містять, саме судом, а учасники справи, беручи участь у дослідженні доказів, обґрунтовують інформацією, яка вилучається із засоби доказування, власні вимоги та заперечення, сприяючи при цьому всебічному, повному та об'єктивному дослідженню доказів.

Досліджуючи механізм доказування у цивільному судочинстві, А. С. Штефан зауважує, що «призначенням стадії дослідження доказів є з'ясування інформації, яку містять засоби доказування, в контексті заявлених вимог і заперечень учасників справи або інших обставин, що мають значення для справи. Дослідження доказів полягає у вилучення цієї інформації, сприйнятті її змісту судом» [224, с. 369–370]. Таким чином А. С. Штефан звужує суб'єктний склад дослідження доказів виключно до суду. При цьому з

наведеного можна зробити висновок, що насправді досліджуються не докази, а саме засоби доказування. Адже доказами є дані (інформація), які містяться у засобах доказування, виходячи з термінології, закріпленої у частинах першій і другій ст. 76 ЦПК України. І дійсно, далі у своєму дослідженні А. С. Штефан цілком обґрунтовано зауважує, що «весь процес доказування має логіку у своїй послідовності: докази повинні бути залучені у справу, потім повинен бути встановлений зміст наявної у справі інформації, після чого суд має оцінити докази на предмет їх відповідності усім вимогам, встановленим процесуальним законом. Кожна з цих стадій має власну мету: дослідження доказів спрямовується на пізнання інформації, що міститься у засобах доказування, оцінка доказів – на вироблення висновків з приводу належності, допустимості й достовірності кожного доказу та достатності і взаємозв'язку усіх наявних у справі доказів. Тому дослідження й оцінка доказів не можуть об'єднуватися в одне» [224, с. 371]. Таким чином, А. С. Штефан, зауважуючи, що в дійсності дослідженню підлягають не докази, а засоби доказування, зводить виключно до суду суб'єктний склад не лише дослідження, але і оцінки доказів. І це є підставою для виключення дослідження доказів та оцінки доказів зі змісту доказування як діяльності учасників справи щодо підтвердження доказами своїх вимог та заперечень.

Розкриваючи сутність дослідження доказів як етапу процесу доказування в цивільному судочинстві, Д. В. Шкребець зауважує, що «усі етапи судового доказування між собою нерозривно взаємопов'язані. Така взаємодія передбачає, що група процесуальних дій, якими вичерпується проходження через той чи інший етап доказування, не тільки створює умови для переходу до іншого етапу, а й обумовлює можливість його здійснення. Якщо говорити про етап дослідження доказів, безпосередньо обумовлений тим, що мало місце зібрання доказів, то він створює важливі передумови для їх оцінювання» [222, с. 179].

Оцінка доказів. Питання визнання оцінки доказів одним із етапів доказування викликає найбільше заперечень. Дослідники, які розглядають

доказування як складову доведення обставин справи суду, виключають з доказування стадію оцінки доказів як таку, єдиним суб'єктом якої є суд. Якщо ж доказування розглядається як процес встановлення, а не лише підтвердження, обставин справи, то етап оцінки доказів судом до нього включається і суд відносять до кола суб'єктів доказування. Включення оцінки доказів до змісту доказування може ґрунтуватися на праві учасників справи брати участь в дослідженні доказів, надаючи пояснення щодо доказів чи протоколів їх огляду, ставлячи питання експертам, свідкам.

Відповідно, Ю. Ю. Цал-Цалко вказує, що «у дослідженні доказів суд і учасники справи аналізують надані докази, а при оцінці доказів – суд оцінює докази на предмет їх належності, допустимості, достовірності та достатності» [204]. Тобто, схиляючись до визнання учасників справи суб'єктами дослідження доказів, Ю. Ю. Цал-Цалко однозначно виключає їх участь у оцінці доказів судом.

Науковці, які визнають оцінку доказів складовою доказування, називають її завершальним етапом процесу доказування у цивільному судочинстві, який має своїм призначенням формулювання остаточних висновків про те, які докази можуть бути покладені в основу судового рішення. А С. Штефан зазначає, що «на цій стадії механізм доказування функціонує в рамках процесуальної діяльності суду, спрямованої на перевірку кожного доказу на предмет його належності, допустимості й достовірності. Окрім того, суду належить визначити, як співвідносяться усі наявні у справі докази у їх взаємозв'язку та чи є вони достатніми для вирішення справи [224, с. 390]. Отже, єдиним суб'єктом оцінки доказів визнається суд, на який і покладено вирішення цивільної справи. Така позиція цілком збігається зі змістом статті 89 ЦПК України, яка передбачає оцінку доказів лише судом. Як зазначалося вище, суд не має процесуальної чи матеріально-правової заінтересованості доводити або спростовувати доводи чи заперечення учасників справи. Оцінюючи докази, суд не доводить існування певних обставин. Він лише визнає або не визнає, що певна обставина справи підтверджується доказами і закладає це в основу свого рішення. Тому

віднесення оцінки доказів до структурних елементів (етапів) доказування видається безпідставним.

З огляду на викладене можемо зробити висновок, що доказування як діяльність учасників справи складається з таких етапів 1) формування предмету доказування; 2) обґрунтування доказами вимог та заперечень. На етапі обґрунтування доказами власних вимог та заперечень учасниками справи здійснюється: 1) збирання доказів; 2) подання суду: а) зібраних доказів; б) заяв та/або клопотань, спрямованих на отримання судом доказів від інших осіб [142, с. 265].

Збирання судом доказів здійснюється за ініціативою учасників справи або за власною ініціативою як один з етапів з'ясування обставин справи. Збиранню доказів судом кореспондує діяльність учасників судового процесу та інших осіб з подання доказів. Подання доказів у такому разі здійснюється не з метою обґрунтування власних вимог чи заперечень, а на виконання відповідного обов'язку, встановленого ухвалою суду на підставі процесуального закону. До таких дій відноситься і надсилання експертною установою або експертом висновку за результатами судової експертизи, призначеної судом.

Виконання іншим судом чи компетентним органом доручення суду, що розглядає справу, щодо збирання доказів є діяльністю зі збирання доказів, що здійснюється такими органами від власного імені але в інтересах суду, який розглядає справу. Подання доказів до суду в такому разі здійснюється особами, у розпорядженні яких такі докази є, шляхом передачі через зазначений у відповідному дорученні орган.

Отже, подання доказів є елементом доказування на етапі обґрунтування доказами власних вимог і заперечень учасниками справи, а також елементом з'ясування обставин справи судом, який кореспондує діяльності суду зі збирання доказів та здійснюється учасниками судового процесу чи іншими особами за вимогою суду.

1.3 Поняття подання доказів в цивільному процесуальному праві України

Розкриття змісту поняття подання доказів у цивільному процесуальному праві України потребує дослідження як норм процесуального права, що врегульовують подання доказів, так і доктринальних положень щодо доказування. І основоположними поняттями при цьому є «доказ» та «подання».

Поняття доказу є загалом засадничим для т.зв. «доказового права». Важливе знання поряд з ним мають також такі поняття, як засіб доказування та джерело доказів. Термін «засіб доказування» застосовуються у ЦПК України. Термін «джерело доказів» використовується в теорії цивільного процесуального права. Водночас, про «джерело доказів» йдеться у нормах Кримінального процесуального кодексу України.

Для розкриття поняття «доказ» як елементу поняття «подання доказів» слід спочатку проаналізувати ст. 76 «Докази». Згідно з частиною першою цієї статті доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Великий тлумачний словник української мови визначає «дані» як «відомості, показники, необхідні для ознайомлення з ким-, чим-небудь, для характеристики когось, чогось або для певних висновків, рішень» [21, с. 273]. Термін «відомості» у цьому словнику розкривається як «певні факти, дані про кого-, що-небудь» [21, с. 176]. Дуже близьким за визначенням до наведених понять є поняття «інформація», яке визначається як «відомості про які-небудь події, чинись діяльність і т.ін., відомості в будь-якій формі на будь-яких носіях» [21, с. 504].

Практичний словник синонімів української мови включає слово «дані» до синонімічного ряду «ІНФОРМАЦІЯ, (дія) інформування; (факти) відомості, повідомлення, вісті, дані» [118, с. 154].

У Словнику іншомовних слів «інформація» розкривається як «1) повідомлення про щось; 2) відомості про навколишній світ, процеси, які в

ньому відбуваються, про події, ситуації, чинюся діяльність, що їх сприймають людина і живі організми, керуючі машини та інші системи» [149, с. 237].

Законом України «Про інформацію» закріплено таке визначення: «інформація – будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді» [132]. Таке розуміння інформації видається дещо обмеженим, проте воно обумовлене предметом правового регулювання цього Закону, яким є «відносини щодо створення, збирання, одержання, використання, поширення, охорони та захисту інформації» [132]. Тобто інформація в контексті цього Закону виступає об'єктом правовідносин і законодавець не розглядає людину як носія інформації та усну форму її передачі.

Термін «дані» нормативно визначається у низці законодавчих актів. Так, у Законі України «Про телекомунікації» визначено, що «дані – інформація у формі, придатній для автоматизованої обробки її засобами обчислювальної техніки» [135]. У Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг» дані визначаються як «інформація, яка подана у формі, придатній для її оброблення електронними засобами» [124]. У Законі України «Про електронні комунікації» дані визначено як «інформація у формі, придатній для автоматизованої обробки її засобами обчислювальної техніки, технічними та програмними засобами» [125]. В пункті 16 частини першої ст. 1 Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» вказується, що електронні дані – це «будь-яка інформація в електронній формі» [126].

Таким чином, дані – це лише форма інформації. Звісно, таке розуміння даних певною мірою обумовлено предметом правового регулювання зазначених Законів. Однак з точки зору правового регулювання та правової визначеності використання одних і тих самих термінів у чинному законодавстві має бути максимально уніфікованим. Тому коли не йдеться про спеціальну форму інформації, придатну для машинної обробки, слід використовувати інший узагальнений термін. З огляду на те, що суд має

безпосередньо ознайомитися із доказами для з'ясування всіх обставин справи, докази повинні мати форму, придатну для сприйняття судом. У тих же випадках, коли інформація про обставини справи закріплена у формі, придатній для обробки електронними засобами, суд може досліджувати відповідний доказ шляхом, наприклад, відтворення аудіо- чи відеозапису, огляду інтернет-сторінки. В усіх цих випадках інформація міститься у формі даних, але для її отримання суд повинен використати наявні у нього технічні засоби або ж залучити спеціаліста, який володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо). В окремих випадках інформація з даних може бути отримана шляхом проведення судової експертизи. В такому разі суд отримуватиме доказову інформацію з висновку експерта.

Водночас, в контексті доказування у ЦПК України використовуються терміни «інформація» та «відомості». Перш за все, належні докази у ст. 77 ЦПК України визначені як такі, що містять інформацію щодо предмета доказування. Отже, докази – це дані, а належні докази – це дані, які містять інформацію. І це виглядає цілком логічно, адже дані – це форма інформації, проте надто вузько, якщо розглядати дані як інформацію у придатній для машинної обробки формі.

В частині першій ст. 84¹ «Витребування окремих доказів у справах про порушення прав інтелектуальної власності» ЦПК України вказується про витребування доказів у вигляді інформації про походження і мережі розповсюдження товарів або надання послуг. В цій нормі понятійна конструкція вже набуває дещо іншого вигляду – «дані у вигляді інформації». І це суперечить вказаному вище загальному підходу, відповідно до якого дані – це форма інформації. Тож даних у вигляді інформації бути не може, адже все навпаки – формою інформації є дані.

Також у ст. 84¹ ЦПК України використовується термін «відомості». Так, згідно з частиною другою цієї статті клопотання про витребування доказів, зазначене у частині першій цієї статті, повинно стосуватися виключно інформації, що є необхідною для встановлення походження і мережі розповсюдження товарів або надання послуг, що порушують право інтелектуальної власності чи щодо яких існують достатні підстави вважати, що розповсюдження таких товарів або надання таких послуг порушує права інтелектуальної власності. Зазначена інформація повинна містити, зокрема, відомості щодо кількості та вартості вироблених, доставлених, поставлених, отриманих або замовлених товарів чи наданих послуг. Отже, в цій нормі відомості називаються складовою інформації. Слід зауважити, що таке детальне регулювання вимог до обґрунтування клопотання про витребування доказів у цій категорії справ є надмірним, адже загальні положення ЦПК України про витребування доказів і без того вимагають обґрунтовувати, на підтвердження яких саме обставин витребується певний доказ.

Ще більш суперечливим є підхід до регулювання електронних доказів, закладений у ст. 100 ЦПК України. Так, частиною першою цієї статті визначено, що «електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи». В цій статті законодавець електронними доказами називає інформацію, хоча у загальному визначенні доказів, закріпленому у ст. 76 ЦПК України, ними є дані. До того ж, в ст. 100 ЦПК України, так само як і в ст. 84¹ ЦПК України, не враховано, що є формою, а що є змістом. Саме стосовно електронних доказів було б доречно говорити, що ними є інформація у формі даних. Так, виходячи з наведених вище законодавчих визначень понять «дані» та «електронні дані», логічним висновком було б те, що такі дані є інформацією у придатній для оброблення електронними засобами формі.

Примітно, що частина друга ст. 100 ЦПК України у 2021 та 2022 зазнала змін, відповідно до яких вона тепер містить посилання на Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» та Закон України «Про

електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Однак визначення поняття електронних доказів не було приведено у відповідність до цих основоположних у сфері електронних документів Законів.

С. С. Король та О. В. Колісник визначають електронні докази як «будь-які електронні дані, що мають відношення до предмету спору» [58, с. 160]. Таке визначення є доволі лаконічним, проте не позбавлені недоліків. Так, використання слова «електронні» як у терміні, так і його визначенні є тавтологією. І відповідне визначення не розриває особливостей таких доказів.

Ю. С. Павлова зауважує, що «за своєю сутністю електронний доказ є інформацією в електронній формі. Електронна форма інформації означає, що з технічної точки зору інформація представлена за допомогою простих чисел “нуль” і “один”, які можуть приймати певне значення. Технічний пристрій зчитує двійковий “бінарний” код в залежності від значення, яке було завдано числам “нуль” і “один”, та переводить його у прийнятну для зчитування форму знаки, звуки, зображення тощо» [88, с. 72]. При цьому «електронний доказ» визначається дослідницею як «будь-яка інформація, представлена в електронній формі, що має значення для розгляду цивільної справи, дослідження якої здійснюється за допомогою спеціальних програмно-технічних засобів» [88, с. 189]. Загалом це визначення видається логічним та таким, що розкриває сутність відповідного поняття без зазначення несуттєвих ознак.

Д. О. Московчук пропонує дефініцію електронного доказу, яке відображає в собі недоліки визначення, закріпленого у ст. 100 ЦПК України. Він розуміє під поняттям електронного доказу «інформацію в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи в електронній формі» [79, с. 11]. Така дефініція, так само як і легального визначення, помилково передбачає, що інформація містить дані, адже не інформація містить дані, а саме дані містять інформацію. Інформація може бути отримана з даних за допомогою програмно-апаратних засобів для сприйняття судом чи учасниками цивільного процесу.

Тому для узгодження визначення поняття електронних доказів з

поняттям «докази» та основними поняттями законодавства про електронний документообіг та електронну ідентифікацію можна визначити таку дефініцію: «електронні дані – інформація про обставини справи у формі, придатній для оброблення електронними засобами».

Варто звернути увагу на те, що, як слушно зазначає О. Ю. Гусев, електронний доказ – це не власне доказ, а засіб доказування. Так, у своїй дисертаційній роботі він пропонує «змінити назву засобу доказування “електронні докази”, на “цифрові докази”, зважаючи на онтологічні характеристики, на які вказують відповідні терміни, та поширеність цифрових технологій, у порівнянні з іншими сучасними інформаційними технологіями» [38, с. 19]. Не зупиняючись на дискусії щодо онтологічних характеристиках термінів «електронний» та «цифровий», коротко зауважимо, що актуальне законодавство у сфері діджиталізації все ж пішло шляхом ширшого застосування терміну «електронний»: кваліфікований електронний підпис; електронні довірчі послуги; електронний документообіг. Водночас, важливим є те, що О. Ю. Гусев відмежовує поняття «електронні докази» від поняття «доказ», натомість називає їх «засобом доказування».

Встановлення правильного співвідношення між поняттями «доказ» та «засіб доказування» має важливе теоретичне й практичне значення, адже чинна редакція частин першої та другої ст. 76 ЦПК України не дає чіткого розуміння, що ж є доказом, а що – засобом доказування. Причина цього полягає у легально визначеному переліку засобів доказування, до якого включені письмові, речові і електронні докази. З цього виходить, що докази встановлюються доказами. Таке формулювання з позиції логіки є тавтологічним і не містить жодного змісту.

В науці цивільного процесуального права приділялась увага розмежуванню доказів і засобів доказування. Про це зауважують зокрема, Ж. В. Васильєва-Шаламова та І. А. Ковальчук. Вони вказують на наявність трьох основних концепцій розуміння «доказу»: «Перша концепція розглядає докази як відомості про факти. Суть другої полягає в тому, що докази це поєднання цих

відомостей і засобів доказування. А третя, в свою чергу, розглядає докази як фактичні дані (чи відомості про факти) та засоби доказування, які в залежності від змісту можуть розумітися як докази (теорія подвійного розуміння судового доказу)». Самі ж вони під доказами розуміють «певні фактичні дані, на підставі яких пізнаються обставини об'єктивної реальності, а фактичними ж даними є інформація, за допомогою якої можна пізнати факт» [17, с. 65]. Отже в основу поняття «доказів» ними покладається поняття «інформація».

Т. М. Кучер у одній зі своїх статей робить висновок, що «слід чітко розмежовувати такі правові категорії, як докази та засоби доказування, оскільки доказом буде лише інформація про певні обставини, які є предметом спору по конкретній справі, а форма їх закріплення виступає засобом доказування» [65, с. 92]. Такий підхід видається цілком обґрунтованим, адже якщо говорити про те, що в сутності одного явища зливаються два поняття і їх неможливо розмежувати, то, очевидно, що розмежування цих двох понять є недоцільним. Однак ствердження того, що доказ є і даними, і засобом доказування, призводить до нівелювання засобів доказування як окремого явища. І це є неприпустимим через те, що слід розмежовувати форму й зміст.

. В. Цюра, розмежовуючи доказі засіб доказування пише, що «“доказ” як елемент засобу доказування, що несе в собі інформацію про обставину справи, з існуванням якої особа пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, а “засіб доказування” це сукупність окремих доказів (елементів), які за цивільним процесуальним законодавством допустимі до доказування в конкретній справі» [214, с. 104–105]. Безумовно слід погодитися з тим, що інформація є лише одним з елементів засобу доказування, а іншими його елементами можуть бути, наприклад, фізичні носії інформації, їх характеристики.

Розвиваючи концепцію С. Я. Фурси щодо співвідношення «доказів» та «засобів доказування» та доцільність їх розмежування за певними критеріями, О. М. Лазько запропонував такі критерії: «розглядати засоби доказування як більш ширше поняття чим докази, яке представляє собою умовно

структуровану систему доказів, яка не має чітких меж, оскільки мусить допускати всі можливі докази, які вже мають застосування у судовій практиці, а також ті, які можуть бути застосовані згідно принципу свободи в наданні суду доказів (ст. 129 Конституції України). У той же час, доказом може стати лише той носій інформації, який був допущений судом як такий» [68, с. 10]. Таке співвідношення ґрунтується на процесуальній долі засобу доказування: якщо засіб доказування допущено судом, то він стає доказом. Такий підхід не знаходить підтримки у науці цивільного процесуального права. Однак варто зауважити, що в дисертації О. М. Лазька м зроблені висновки для встановлення розмежування «доказів» та «засобів доказування». Зокрема, науковець стверджує, що «для фактичних даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін та інших обставин, які мають значення для вирішення справи, є обов'язковим форма їх встановлення і закріплення у передбачених законом джерелах. Таким чином, засоби доказування виступають у якості способів одержання та фіксування інформації, що має значення для вирішення справи, що може бути прийнята судом в якості доказів» [68, с. 58]. Отже, О. М. Лазьком здійснено чітке розмежування між доказом як змістом та засобами доказування як формою, у якій закріплюються ці дані. Зазначений автор класифікує засоби доказування відповідно до форми вираження на: «усні, письмові, речові, електронні» [68, с. 63].

Р. В. Бойчук щодо співвідношення доказів та засобів доказування зауважує, що «законодавче співвідношення між доказами та засобами доказування термінологічно визначено не дуже вдало: обставини справи (факти) “встановлюються” на підставі, наприклад, письмових доказів. Набагато краще було б вжити в останньому випадку термін “містяться”, що з очевидністю показувало б співвідношення між доказами як фактичними даними (інформацією) та письмовими доказами, речовими доказами і т.д. як засобами доказування (носії інформації). ... В цілому, співвідношення між доказами та засобами доказування виглядає як співвідношення між змістом та

формою, де одне існувати без іншого не може» [11, с. 320].

А. С. Штефан, виходячи з концепції єдності в судових доказах інформації та її носія, робить висновок про існування взаємного впливу доказів і засобів доказування. На думку вченої, «ці категорії співвідносяться як зміст і форма його фіксації, що органічно поєднані між собою. Доказ показує, яку інформацію він несе, про що ця інформація, а засіб доказування – в якій об'єктивній формі вона виражена» [223, с. 5]. При цьому докази у цивільному процесі характеризуються зазначеною дослідницею за сукупністю таких ознак: «1) це фактичні дані, відомості про факти, виражені в об'єктивній формі; 2) вони мають зв'язок з принаймні однією обставиною, що входить до предмета доказування; 3) об'єктивна форма вираження фактичних даних відповідає сутності одного з передбачених процесуальним законом засобів доказування; 4) засіб, в якому виражені фактичні дані, поданий суду безпосередньо (письмові докази, окремі види речових доказів), чи вказаний у заяві або іншому процесуальному документі як той, дослідження якого потребується для встановлення обставин справи, включаючи необхідність витребування цього доказу (показання свідків, окремі види речових доказів), чи сформований на підставі ухвали суду (висновок експерта)» [223, с. 10]. Такий підхід А. С. Штефан видається цілком логічним та таким, що підтверджує співвідношення між доказом та засобом доказування як між змістом та формою.

Т. В. Степанова, екстраполюючи з інших галузей науки процесуального права підходи до розуміння співвідношення понять «докази» та «засоби доказування» на господарське судочинство, зауважує, що «докази, що використовуються в судовому доказуванні в процесі розгляду справ у порядку господарського судочинства, також мають зміст (відомості, інформацію про відомості) та процесуальну форму, регламентовану законом (засоби доказування, передбачені в ст. 32 ГПК України)» [150, с. 32].

В. А. Кройтор визнає, що «покладений законодавцем в основу дефініції поняття “докази” інформаційний підхід є слушним та відповідає сутності судових доказів. Судові докази – це діалектичне поєднання інформації (змісту)

та її процесуальної форми. ... Отже, доказами є: інформація (дані/відомості) про факти; інформація про факти, що стосуються предмета спору; інформація, що міститься у процесуальній формі (probatio) та одержана у визначеному процесуальним законом порядку» [62, с. 116].

Враховуючи те, що філологічно поняття «інформація», «дані», «відомості» є дуже близькими, але, водночас, існує потреба законодавчо відмежувати інформацію як зміст від її форми у вигляді даних, письмових документів, речей. І для цього необхідно уточнити дефініцію доказів, закріплену у частині першій ст. 76 ЦПК України та перелік і формулювання засобів доказування, що закріплені у частині другій цієї ж статті.

Автори навчального посібника з інформаційного права зауважують, що «інформація має специфічні юридичні властивості. По-перше, інформація за включення в обіг відокремлюється від творця або власника, упередметнюється у вигляді символів або знаків. Відтак існує окремо та незалежно від творця або власника. Отож, виникає юридична властивість інформації – можливість виконувати роль об'єкта, який передається від одного суб'єкта до іншого та потребує юридичного закріплення факту приналежності суб'єктам, які беруть участь у її обігу» [55, с. 14]. Таке тлумачення, безперечно, пов'язане саме з об'єктом інформаційних правовідносин, якими, за твердженням авторів цього посібника, є «суспільні відносини, що виникають із приводу накопичення, обробки, використання, поширення і зберігання інформації» [55, с. 19]. Таким чином, інформаційні відносини мають багато спільного з відносинами доказування у цивільному процесуальному праві, які так само полягають у накопиченні, поширенні, обробці, використанні і зберіганні інформації учасниками судового процесу та судом. Безумовно, ототожнювати відносини з доказування та інформаційні відносини не можна, водночас слід зауважити, що при збиранні інформації учасники справи можуть вступати в інформаційні відносини, зокрема, щодо отримання публічної інформації.

Стосовно включеного до легального визначення поняття «інформації» словосполучення «документовані відомості» В. М. Брижко зазначає: «що таке

“документовані відомості” – пояснення немає; можна вважати, що це визначення має пряме відношення до “офіційного документа” – паперу, на якому розміщені відомості або які зафіксовані офіційно» [15, с. 34]. Висновки, які робить В. М. Брижко за результатами дослідження правового та нормативного аспектів понять «інформація», «дані» і «знання», має важливе значення для уточнення дефініції доказів та деяких суміжних понять. Він вказує, що «“Інформація” властива мислячому суб’єктові, тим самим під інформацією мають на увазі не тільки зміст відомостей, але й їх інтерпретацію, що у наступному забезпечує, за необхідності, комунікаційну взаємодію. Думка в голові людини ще не є інформацією – це прояв начитаності й інтелектуальності (творчості), що для відповідного суб’єкта в цей час є його абсолютною монополією. Те, що розуміється під інформацією, тільки починає виступати як предмет комунікаційної передачі. Вимовляючи слова (користуючись папером, хвилями звуку, комп’ютером, радіохвилями тощо), людина висловлює “ідею”, трансформуючи її у відомості. При цьому, людина вимовляє, доводить не думку як таку, а її копію, яка виражена у відповідній формі. Виникає матеріалізація думки. Ця матеріалізація у е-просторі вже не “інформація”, а – “дані”, до яких інформація прикріплена, пристосована» [15, с. 37]. Отже, дослідник співвідносить інформацію та дані як зміст та форму, а його розуміння поняття «документовані відомості» зводиться до оформленого на папері «офіційного документа».

З огляду на те, що ЦПК України передбачає широкий спектр «суб’єктивних» засобів доказування, таких, як допит свідка, пояснення учасників справи, висновки експерта, а також інтерпретацію значення змісту документів та речей при обґрунтуванні сторонами власних вимог та заперечень, а також судом – при дослідженні матеріалів справи, оцінці доказів та ухваленні рішення, в основу поняття доказів, на наш погляд, слід покладати термін «інформація».

Таким чином, «докази» можна визначити як інформацію, на підставі якої суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують

вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Відповідно до частини другої ст. 76 ЦПК України такі дані (докази) встановлюються засобами доказування: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експерта; 3) показаннями свідків. Отже, частина перша містить визначення доказів як даних, а у пункті першому частини другої до засобів встановлення цих доказів (даних) відносяться докази. Відбувається визначення видового поняття через таке саме родове поняття. Формулювання пункту першого частини другої статті 76 ЦПК України створює, таким чином, хибне враження про те, що «письмові, речові і електронні» є доказами, а висновок експерта та показання свідка доказами не є. Натомість, «письмові, речові та електронні» – доказами теж не є. Вони є втіленням (носіями) інформації, яка є доказами. Отже, письмові, речові та електронні докази, висновок експерта та показання свідка є поняттями одного порядку й відносяться до поняття доказів як видове до родового. У зв'язку з цим у назвах засобів доказування недоречно використовувати термін «докази».

Досліджуючи письмові докази у цивільному процесі України, С. А. Чванкін вказує, що: «письмові докази мають речову основу (папір або інший матеріал), на яку нанесено текст способом, що дозволяє сприймати його візуально. Саме зі змісту даного тексту сприймаються необхідні суду відомості, а не з якості предмета, на який вони нанесені» [215, с. 367].

Р. В. Бойчук поділяє письмові докази в цивільному судочинстві на офіційні та неофіційні: «Офіційні письмові докази – це документи, листи, акти, витяги з них і т. д., що видаються органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами, а також фізичними особами, уповноваженими державою у межах наданих їм компетенції з дотриманням встановленого законом порядку. Під неофіційними письмовими доказами розуміють такі письмові докази, що виходять від громадян, складання яких не пов'язано з дотриманням завчасу визначених формальних правил» [12, с. 85]. Дослідниця, розкриваючи поняття

офіційних письмових доказів наводить їх відкритий перелік: документи, акти, листи, витяги тощо. Такий перелік, очевидно, має своє походження від формулювання ст. 64 ЦПК України в редакції від 18.03.2004: «Письмовими доказами є будь-які документи, акти, довідки, листування службового або особистого характеру або витяги з них, що містять відомості про обставини, які мають значення для справи». Натомість ст. 95 ЦПК України у чинній редакції від 03.10.2017 встановлює, що «письмовими доказами є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для справи». Отже, законодавець відійшов від визначення письмових доказів через закріплення їх переліку та обмежився єдиним терміном – «документ».

Великий тлумачний словник української мови розкриває «документ» як: «1. Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь. 2. Письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу. 3. Письмовий твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе. 4. *спец.* Форматований паперовий носій даних, що його заповнюють автоматично або вручну» [21, с. 314]. Цей же словник визначає через термін «документ» такі поняття, як «акт»: «Писаний указ, грамота, постанова державного, суспільного значення. // Офіційний документ, протокол, запис про який-небудь факт» [21, с. 18]; «лист»: «2. Писаний текст, признач. для повідомлення про що-небудь, для спілкування з кимось на відстані, а також відповідна поштова кореспонденція. // Писане звертання до особи чи осіб, розраховане на широке коло розповсюдження. 3. *який.* Офіційний, грошовий або інший документ. // Документ для записування яких-небудь відомостей» [21, с. 615]. «Витяг» тлумачиться як «Невеликий уривок, частина чи цитата з якого-небудь тексту» [21, с. 158]. У свою чергу «текст» – це «1. Відтворена письмово або в друкованому вигляді авторська праця, документ, пам'ятка тощо» [21, с. 1436].

Виходячи з наведених тлумачень, документи – це не лише об'єкти, на які нанесено рукописний текст, але й інші предмети, які мають історичне значення. Відповідно, для правильного включення поняття «документи» до

визначення поняття «письмові докази» слід уточнити, що це саме «письмові документи». Водночас, терміном «письмові документи» об'єднуються інші, наведені Р. В. Бойчук види письмових доказів: акти, листи, витяги тощо. Таким чином, відкритий перелік письмових доказів може мати такий вигляд: «документи: листи, акти, витяги з них тощо».

За таких умов у переліку засобів доказування термін «письмові докази» слід замінити терміном «письмові документи». Це усуне недолік поіменування засобів, якими встановлюються докази, через термін «докази».

Поняття речових доказів закріплено у ст. 93 ЦПК України: «речовими доказами є предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дозволяють встановити обставини, що мають значення для справи».

М. О. Гетманцев визначає речовий доказ «як об'єкт, на якому відображені (містяться) сліди взаємодії з іншими об'єктами матеріального світу або на якому інформація зафіксована за допомогою інших спеціальних засобів (відеозапис, звукозапис), які досліджуються судом з метою встановлення наявності чи відсутності обставин, що мають значення для справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду та вирішення цивільної справи» [28, с. 10–11].

Зеленяк А. С. диференціював речові докази за особливістю характеру відтворення доказової інформації на речові докази із статичною доказовою інформацією та речові докази з динамічною доказовою інформацією: «Речові докази із статичною доказовою інформацією – це такі речові докази, де доказова інформація, яка представлена у матеріальних властивостях предмету, має застиглу форму, яка є незмінною із моменту її формування на матеріальному об'єкті до моменту її сприйняття судом. Речові докази з динамічною доказовою інформацією – це такі речові докази, де доказова інформація, яка представлена в матеріальних властивостях предмету, має здатність видозмінюватися аж до її повного зникнення. Речові докази з динамічною доказовою інформацією можна поділити на два підвиди: речові

докази з динамічною інформацією, якій надається статична форма (наприклад, залиті стіни квартири) та речові докази з постійно динамічною інформацією (наприклад, електронний носій з аудіо- або відеоінформацією)» [51, с. 8–9].

Зазначені вище висновки М. О. Гетманцева та А. С. Зеленька ґрунтувалися на частині другій ст. 64 ЦПК України в редакції від 18.03.2004, якою до речових доказів віднесено також «магнітні, електронні та інші носії інформації, що містять аудіовізуальну інформацію про обставини, що мають значення для справи».

У чинній редакції ЦПК України від 03.10.2017 з подальшими змінами ст. 97 «Речові докази» не передбачає включення до речових доказів носіїв аудіовізуальної інформації про обставини справи. Натомість, як зазначалося вище, ЦПК України передбачає електронні докази, до яких віднесено, зокрема, і відео- та звукозаписи. Проте електронними доказами є лише інформація в електронній (цифровій) формі. Отже, електронними доказами будуть лише відео- та звукозаписи у електронній (цифровій) формі. Існують також і інші, нецифрові (аналогові) формати відео- та звукозаписів. Такими можуть бути, наприклад, вінілові диски чи відеокасети формату VHS. А. Ю. Каламайко зазначає, що «аналоговий аудіо- чи відеозапис – це безперервний у часі процес перетворення звукової хвилі (у звукозаписі) або точки зображення (у відеозаписі) в електронний сигнал, який у подальшому за допомогою магнітної головки може бути записаний на магнітній стрічці у вигляді змін намагніченості стрічки [53, с. 81]. Далі він зауважує, що «у зв'язку з цим можливим є встановлення у ЦПК України правил, які дозволять надавати та досліджувати докази, які створюються на нових матеріальних носіях, а не створювати для кожного виду матеріального носія спеціальний вид засобу доказування» [53, с. 82]. З огляду на це А. Ю. Каламайко вважав за доцільне розглядати звуко- та відеозаписи як різновид електронних засобів доказування. Така позиція зумовлювалася відсутністю у ЦПК України станом період підготовки й захисту відповідної дисертації (2016 рік) положень про електронні (цифрові) докази.

У своєму дослідженні А. Ю. Каламайко залишає поза увагою механічні способи звукозапису, хоча і згадує про існування механічних носіїв інформації [53, с. 55]. Найпоширенішим видом такого носія є, ймовірно, вінілові платівки, що можуть містити інформацію, яка має значення для вирішення справи про порушення прав інтелектуальної власності.

О. Ю. Гусєв теж залишає поза увагою існування механічних способів запису звуку, виділяючи лише електронні носії таких видів: 1) електро-механічні; 2) електро-магнітні; 3) електронно-оптичні; 4) напівпровідникові [38, с. 62]. Отже, механічні носії звукозапису не можуть визнаватися електронними доказами і в силу своєї природи є доказами речовими.

Критерієм відмежування аналогових електронних носіїв (наприклад, відео-касети формату VHS або аудіо-касети), які містять інформацію, що має значення для справи, від електронних доказів є можливість їх подання до суду засобами електронної комунікації, зокрема ЄСІТС, без спотворення інформації та формату даних. Згідно з пунктом 2.5 Інструкції користувача підсистеми «Електронний суд» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи «до створених в ЕС документів користувача можуть додаватися файли (зображення, відеофайли, тощо) з урахуванням технічних вимог щодо форми електронних документів та їх додатків, обмеження щодо їх розміру, формату та інших характеристик, встановлених в ЕС» [52]. Отже, аналогові носії звукової чи аудіовізуальної інформації, дані з яких неможливо передати суду без спотворення засобами ЄСІТС, слід відноситися до речових доказів та на них поширювати порядок подання суду речових доказів.

Незалежно від того, електронний звуко- чи відеозапис має цифровий чи аналоговий формат або ж міститься на механічному носії, є електронним доказом чи речовим, порядок їх дослідження шляхом відтворення чи демонстрації відповідно до ст. 238 ЦПК України не диференціюється .

За аналогією з міркуваннями щодо письмових і електронних доказів, включати до назви засобу доказування «речовий доказ» слово «доказ» є порушенням правил формальної логіки. Докази не можуть встановлюватися

доказами, бо вони і є доказами. Тому необхідно запропонувати термін, який би вказував на саме речову природу таких засобів встановлення доказів та не містив би в собі термін «доказ». Великий тлумачний словник української мови розкриває річ як «1. Предмет, перев. хатнього вжитку, трудової діяльності і т. ін. // Будь-який предмет взагалі. // *мн.* Одяг, білизна, предмет особистого користування і спеціального призначення. ... 2. Явище дійсності, вияв або результат якої-небудь дії, діяльності; випадок, факт, подія... 3. Твір літератури, мистецтва, наукова книга. 4. Робота, справа і т. ін., якою займається або повинен займатися хто-небудь; діло... 5. *тільки мн., філос.* Об'єктивний світ (предмети, явища), що існує поза свідомістю людини і діє на її свідомість» [21, с. 1228]. Таке доволі широке тлумачення не може безпосередньо застосовуватися у всіх наведених розуміннях до поняття речових доказів. Натомість філософське розуміння речей як предметів об'єктивного світу є доволі прийнятним для цього.

У ст. 179 ЦК України визначено, що «річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки». Отже, річ є об'єктом матеріального світу. Водночас в ст. 179¹ ЦК України закріплено поняття цифрової речі: «цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність». Також у частині другій ст. 179¹ ЦК України закріплено відкритий перелік видів цифрових речей: «віртуальні активи, цифровий контент та інші блага». Тобто, подібно як в ЦПК України законодавець поділяє докази на речові та електронні, в ЦК України речі поділені на об'єкти матеріального світу та блага цифрового середовища. Проте розуміння електронних доказів зводити до електронних речей було б невірним, адже електронними доказами можуть бути не лише блага, які існують в електронному середовищі, але й документи, які самі по собі благом можуть не бути, а мають лише юридичне значення, не задовольняючи при цьому ані духовні, ані матеріальні потреби.

Відповідно, за аналогією з пропозиціями щодо виключення слова «доказ» з понять «письмовий доказ» та «електронний доказ», пропонується позначати

такий засіб доказування, як предмети матеріального світу, терміном «речі».

Терміни «висновки експертів» та «показання свідків», якими також позначають засоби встановлення доказів, не викликають зауважень у викладеному вище контексті.

У ст. 102 ЦПК України висновок експерта визначено як «докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством». М. С. Вілінський визначає висновок експерта як «засіб доказування, який складений у передбачених законом формі та порядку експертом та містить опис проведеної ним експертизи та відповіді на поставлені на її вирішення питання» [22, с. 230]. Таким чином, висновок експерта – це письмовий чи електронний документ (п. 4.23 Інструкції про призначення та проведення експертиз та експертних досліджень [128]), у якому експертом викладено обставини справи, отримані ним з об'єкта дослідження за допомогою спеціальних знань. Експертиза може призначатися судом після відкриття провадження у справі або проводитися на замовлення учасників справи.

Показання свідка у ст. 87 ЦПК України визначаються як «повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи». Відповідно до порядку допиту свідка, закріпленого у ст. 230 ЦПК України, показання свідка мають усну форму. Водночас, ст. 233 ЦПК України встановлено порядок оголошення показань свідка: «у разі відкладення розгляду справи показання свідків, зібрані за судовими дорученнями в порядку забезпечення доказів під час допиту їх за місцем проживання, або показання, дані ними у судовому засіданні, в якому було ухвалено скасоване рішення, повинні бути оголошені і досліджені в судовому засіданні, в якому ухвалено рішення, якщо участь цих свідків у новому судовому засіданні є неможливою». Тобто, показання свідка, які давалися раніше в усній формі та процесуально закріплені у матеріалах тієї чи іншої справи, у певних випадках можуть оголошуватися в судовому засіданні без проведення допиту свідка. Проте це стосується вже не про надання показань, а про оголошення процесуальних документів.

Н. А. Новікова, досліджуючи показання свідків у цивільному процесі, запропонувала «законодавчо закріпити в якості основної форми залучення показань свідка в підготовчому чи першому судовому засіданні їх письмовий варіант. Структура, реквізити, строки та порядок подання письмових показань свідка мають бути закріплені законодавчо. Дана зміна дасть можливість оперативно вирішувати цивільну справу, проводити реальну попередню оцінку показань свідка, краще підготуватися сторонам до захисту своїх прав та інтересів під час дослідження показань свідка та сприятиме досудовому порядку врегулювання спору» [83, с. 219]. На думку дослідниці «усну форму показань свідка можна залишити як додаткову для дослідження, за визначеними в законі підставами» [83, с. 108]. Відповідні зміни наразі в ЦПК України не внесені. З цього приводу зазначимо, що запровадження письмових показань свідка в цивільному процесі, на наш погляд, не забезпечить своєчасності розгляду цивільних справ та не призведе до підвищення ефективності цивільного судочинства загалом. Сторони, які мають право ставити питання свідкам, реалізовуватимуть таку можливість та наполягатимуть на виклику свідків у судове засідання для проведення допиту. Таким чином, значення письмових показань свідка фактично зводиться до значення обґрунтування заяви про виклик свідка в частині зазначення відомостей, які може свідок надати. Примітно, що і сама Н. А. Новікова наголошує на тому, що «з метою недопущення недостовірного встановлення обставин цивільної справи слід виважено підходити до випадків закріплення письмової форми показань свідків у цивільному процесі» [84, с. 85].

У ст. 93 ЦПК України передбачена можливість проведення письмового опитування учасників справи як свідків. Для цього учасник справи має право поставити в першій заяві по суті справи, що ним подається до суду, не більше десяти запитань іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи. Учасник справи, якому поставлено питання позивачем, зобов'язаний надати вичерпну відповідь окремо на кожне питання по суті. Відповіді на запитання подаються до суду у формі заяви свідка. Отже,

показання учасників справи як свідка мають письмову форму в разі здійснення письмового опитування відповідно до ст. 93 ЦПК України. Такі показання подаються учасником справи у формі заяви свідка.

Загалом встановивши недоліки закріплення співвідношення поняття доказів та засобів доказування, закладеного у частини першу та другу ст. 76 ЦПК України, слід запропонувати шляхи їх усунення. Акцентуючи на тому, що, перш за все, недоречно у назвах засобів доказування вживати термін «доказ» та виходячи з напрацьованих у цьому розділі альтернативних назв засобів доказування, пропонуємо частини першу та другу ст. 76 ЦПК України викласти у такій редакції:

«1. Доказами є будь-яка інформація, на підставі якої суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, які мають значення для вирішення справи.

2. Ця інформація встановлюється такими засобами:

- 1) письмовими документами, речами і електронними даними;*
- 2) висновками експертів;*
- 3) показаннями свідків».*

З огляду на те, що засоби встановлення інформації, яка має значення для вирішення справи (засоби доказування), мають суттєві відмінності у їх природі, що виражається у різноманітті форм закріплення та способів отримання інформації із засобів доказування, кожен з наведених засобів доказування має певні особливості подання їх суду.

Основу правового регулювання подання доказів у цивільному судочинстві становить ст. 83 «Подання доказів» ЦПК України. Згідно з частиною першою цієї статті сторони та інші учасники справи подають докази у справі безпосередньо суду. Докази подаються сторонами та іншими учасниками справи. У разі посилення учасника справи на невчинення іншим учасником справи певних дій або відсутність певної події суд може зобов'язати такого учасника справи надати відповідні докази вчинення цих дій або

наявності певної події.

Як зауважує В. Д. Андрійцьо: «під поданням доказів розуміють фактичну передачу доказів у розпорядження суду. Оскільки фактична передача можлива лише стосовно письмових та речових доказів, то шляхом подання можна залучити тільки дані види засобів доказування. Подання судових доказів до суду можливе у формі звернення з позовною заявою, заявою про видачу судового наказу, заявою про скасування судового наказу, заявою про підтвердження наявності чи відсутності юридичного факту (окреме провадження), апеляційною скаргою, заявою про приєднання до апеляційної скарги, запереченням на апеляційну скаргу, касаційною скаргою тощо. Крім вищевказаних форм, подання судових доказів може бути здійснене у формі судових доручень по збиранні доказів (де виділяють можливість збирання письмових та речових доказів – ч. 1 ст. 132 ЦПК України), забезпечення доказів (де також виділяють можливість збирання письмових та речових доказів – ч. 2 ст. 133 ЦПК України), тимчасового вилучення доказів, витребування доказів. За межами такого способу, як подання судових доказів, залишаються такі три способи: з'явлення сторін, третіх осіб та їхніх представників у судові засідання для їх допиту як свідків, виклик свідка та призначення експертизи» [3, с. 273–274]. Отже, В. Д. Андрійцьо звертає увагу на те, що до суду можуть бути подані лише об'єкти, що мають певну об'єктивовану форму. По-за тим він залишив електронну форму доказів, яка теж має певне фізичне втілення. Проте це можна пояснити відсутністю відповідного правового регулювання на час здійснення ним свого дисертаційного дослідження.

Слід погодитись з позицією В. Д. Андрійцьо про те, що виклик свідка для допиту та призначення експертизи не є поданням доказів. Адже від самого виклику свідка чи призначення експертизи суд не отримує доказів – інформації про обставини справи. Однак питання про надання свідком інформації під час допиту слід з'ясувати детальніше. З огляду на те, що доказами є будь-які дані, або як пропонувалось вище, будь-яка інформація, на підставі якої суд

встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, свідок надає суду такі дані саме під час допиту. Тому надання свідком даних (інформації) про обставини справи під час допиту в судовому засіданні можна віднести до подання доказів. Проте свідок, надаючи суду докази у формі показань, не має заінтересованості у результатах розгляду справи. Отже, надаючи показання свідок сприяє учасникам справи у доказуванні та суду у з'ясування обставин справи.

Про можливість віднесення надання свідчень свідком до форми подання доказів суду наголошує В. В. Баранкова: «до дій, що реалізують збирання доказів та санкціонують судом подання доказів, належать також, наприклад, виклик свідка» [7, с. 171].

Подання експертом висновку може вважатися поданням доказів за умови, коли сам об'єкт дослідження до суду не надається. Якщо ж об'єктом експертного дослідження є інший засіб доказування, який сторони передали до суду та для вилучення з якого доказової інформації призначено експертизу, то саме подання суду цього об'єкта є поданням доказів. Експерт в такому разі лише вилучає з відповідних об'єктів доказову інформацію, яку суд не може отримати безпосередньо у зв'язку з відсутністю спеціальних знань та/чи спеціального обладнання, та передає її суду.

У статтях 81 та 83 ЦПК України для позначення фактичного передання доказів суду використовуються терміни «подання/подати» та «надання/надати».

Термін «подання» застосовується у Главі 5 ЦПК України перш за все в контексті передачі суду доказів учасниками справи. Зокрема, у частині п'ятій ст. 81 «Обов'язок доказування і подання доказів» ЦПК України прямо вказано, що докази *подаються* сторонами та іншими учасниками справи. Однак у абзаці третьому частини другої цієї статті вказано, що особа, яка передала в користування земельну ділянку, у справах про невиконання боржником відповідного договору (тобто позивач у таких справах) має *надати* суду докази здійснення нею заходів досудового врегулювання. Слід зауважити, що це

стосується не доказів по суті спору, а доказів застосування заходів врегулювання спору. І надаються такі докази не на підтвердження доводів позовної заяви, а на підтвердження права на звернення до суду.

Термін «*надання*» використовується також у частині четвертій ст. 81 ЦПК України, де йдеться про доказування негативних юридичних фактів. Як зауважують О. А. Лупало та С. І. Шимон, «негативний юридичний факт – це категорія науки доказового права, він визначає обставину, якої не існує в дійсності. Доказування негативного юридичного факту в цивільному та в адміністративному судочинстві безпосередньо залежить від доказування протилежного йому позитивного юридичного факту. За умови надання зацікавленою стороною доказів, які доведуть позитивний юридичний факт, негативний юридичний факт вважається спростованим; за умови недоведення зацікавленою стороною позитивного юридичного факту негативний юридичний факт є доведеним» [220, с. 354]. Так, згідно з частиною четвертою ст. 81 ЦПК України у разі посилення учасника справи на невчинення іншим учасником справи певних дій або відсутність певної події суд може зобов'язати такого іншого учасника справи *надати* відповідні докази вчинення цих дій або наявності певної події. В такому випадку йдеться про те, що доказ по суті справи має передаватися суду стороною на спростування тверджень іншої сторони про існування негативного юридичного факту (відсутність юридичного факту). Такі докази передають до суду в інтересах сторони, яка їх передає.

У ст. 83 «Подання доказів» ЦПК України законодавець використовує переважно термін «*подання* доказів». При цьому мається на увазі передача суду доказів саме учасниками справи за їх власною ініціативою й у власних інтересах на підтвердження своїх вимог та заперечень. Термін «*надання*» у ст. 83 використовується лише щодо надання доказів одним учасником справи для завчасного ознайомлення з їх змістом іншому учаснику справи.

У ст. 84 «Витребування доказів» ЦПК України теж відсутнє послідовне застосування термінів «*подання*» та «*надання*». Так, у частині першій цієї статті зазначено, що учасник справи має право подати клопотання про

витребування доказів у випадку, коли самостійно не може *надати* докази. Хоча у статтях 81 та 83 цього Кодексу йдеться не про *надання* учасниками справи доказів, а про *подання*. Також у частині шостій ст. 84 ЦПК України законодавець послуговується ще одним терміном – «*видати*» докази: «будь-яка особа, у якої знаходиться доказ, повинна його *видати* на вимогу суду». В частині сьомій цієї статті йдеться про неможливість «*подати* доказ» такою особою: «особи, які не мають можливості *подати* доказ, який витребує суд, або не мають можливості подати такий доказ у встановлені строки, зобов'язані повідомити про це суд». Очевидно, що йдеться про будь-яку особу: сторону справи, інших учасників справи, інших учасників судового процесу, або ж особу, яка взагалі не має відношення до відповідних матеріальних чи процесуальних правовідносин.

Не простежується будь-яка єдина логіка у використанні термінів «*подання*» та «*надання*» і при регулюванні повернення оригіналів доказів. Згідно зі ст. 96 ЦПК України оригінали письмових доказів до набрання судовим рішенням законної сили повертаються судом за клопотанням осіб, які їх *подали*. Натомість стосовно повернення оригіналів електронних доказів, то вони згідно з частиною другою ст. 101 ЦПК України повертаються за клопотанням особи, яка *надала* суду оригінал електронного доказу.

При регулюванні процесуальних питань щодо проведення судових експертиз також паралельно використовуються два зазначених терміни – «*подання*» та «*надання*». Згідно зі ст. 106 ЦПК України учасник справи має право *подати* до суду висновок експерта. Натомість однією з умов призначення експертизи судом, передбачених частиною першою ст. 103 ЦПК України, є те, що сторонами (стороною) не *надані* відповідні висновки експертів із цих самих питань.

Згідно зі ст. 104 ЦПК України про призначення експертизи суд постановляє ухвалу, в якій зазначає, зокрема, питання, з яких експерт має *надати* суду висновок. Цей само термін «*надання*» використовується у частині другій ст. 108 ЦПК України, відповідно до якої експерти експертної установи

надають висновок від свого імені і несуть за нього особисту відповідальність. Очевидно, тут йдеться про надання висновку як про інтелектуальну діяльність особи, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. Сам висновок не є доказом, який утворився в процесі матеріальних правовідносин, з яких виник спір. Тому експерт створює засіб доказування на підставі наданих йому письмових, речових чи електронних доказів, та подає суду такий засіб доказування.

Дещо інакше виглядає ситуація, коли експертний висновок складено експертом на замовлення учасника справи. Згідно зі ст. 106 ЦПК України учасник справи має право *подати* суду висновок експерта, складений на його замовлення. У такому висновку має бути зазначено, що висновок підготовлено для *подання* до суду. З аналізу цих формулювань вбачається, що учасники справи саме *подають* суду експертний висновок, виготовлений поза процесуальними відносинами з розгляду конкретної справи. Тобто суб'єктом подання доказу, а саме інформації, які містяться у висновку експерта, виготовленому на замовлення учасника справи, є такий учасник справи.

Так само, згідно зі ст. 115 ЦПК України, учасники справи мають право *подати* до суду висновок експерта у галузі права. Хоча регулювання висновку експерта у галузі права міститься у Главі 5 «Докази і доказування» ЦПК України, у ст. 116 передбачено, що такий висновок не є доказом. Тому і його подання до суду не може визначатися поданням доказів.

Великий тлумачний словник української мови слова «подання» та «подати» тлумачить через слово «давати» – давати, передавати що-небудь комусь, кудись; надсилати, відправляти що-небудь комусь, кудись [3, с. 1006]. Цей же Словник тлумачить слова «надання» та «надати» через слово «давати» – дати що-небудь у якійсь кількості або у кілька заходів; відправляти, надсилати щось комусь; давати можливість мати щось, користуватися чимось [21, с. 709].

Отже, тлумачення слів «подання» та «надання» в українській мові є доволі близькими. Використання цих слів для позначення різних за змістом правових явищ без чіткого нормативного їх розмежування викликає критику

та необхідність у з'ясуванні відповідної логіки законодавця.

Можна було б припустити, що терміном «подання» та «надання» розмежовуються передача доказів суду учасником справи у власних інтересах (подання) та учасниками цивільного процесу в інтересах іншого учасника справи (надання). Або ж йдеться про «подання» доказів, які існують незалежно від процесуальної діяльності з вирішення спору, а «надання» – стосується доказів, які виникають у зв'язку з провадженням у справі. Але ці гіпотези нівелюються, зокрема, тим, що законодавець передбачив у випадку спростування негативних фактів надання іншою стороною доказів у власних інтересах, а також іншими прикладами непослідовного застосування термінів у наведених вище нормах.

На наш погляд, для позначення відповідної дії слід використовувати саме термін «подання доказів». При цьому, формулюючи його дефініцію, слід враховувати те, що самі по собі докази як дані чи інформація можуть надаватися суду лише у визначеній процесуальним законом формі засобів доказування.

З огляду на викладене можна сформулювати таке визначення поняття подання доказів – це дії учасників справи або інших осіб у передбачених процесуальним законом випадках, спрямовані на забезпечення доступу суду до інформації, яка має значення для вирішення справи, шляхом безпосередньої (в судовому засіданні чи при огляді за місцем розташування) або опосередкованої (засобами поштового чи електронного зв'язку, Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи) передачі суду засобів доказування.

РОЗДІЛ 2

ПОРЯДОК ПОДАННЯ ДОКАЗІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1 Суб'єкти подання доказів

О. М. Перунова називає дотримання процесуальної форми «суттєвою гарантією встановлення істини, важливою гарантією реалізації законності і обґрунтованості винесеного судового рішення» [91, с. 216]. Отже, подання доказів у цивільному судочинстві – це діяльність, яка повинна здійснюватися із суворим дотриманням цивільної процесуальної форми, тобто згідно з нормами цивільного процесуального права.

М. В. Жушман визначає цивільну процесуальну форму як «послідовний порядок розгляду і вирішення цивільної справи, діяльності всіх без виключення осіб, які беруть участь у справі, який включає визначену систему гарантій і спрямований на досягнення кінцевої мети – відновлення права чи захисту охоронюваного законом інтересу» [209, с. 12]. Вказаний автор відносить до втілення цивільної процесуальної форми діяльність суду та осіб, які беруть участь у справі. Проте чомусь науковець не включає сюди діяльність інших учасників процесу, визначених цивільним процесуальним законодавством. Поза його увагою залишається роль інших осіб, які прямо не названі у ЦПК України учасниками процесу, проте на яких може покладатися обов'язок подання доказів.

А. О. Чернікова зауважує, що «процесуальна форма відображає процедуру здійснення провадження, рух справи по стадіям процесу до вирішення закріплених законом завдань, основні умови, характерні властивості такої діяльності, обумовлюючи виникнення і розвиток процесуальних правовідносин» [217, с. 75]. Таким чином, дослідниця відзначає нерозривний зв'язок процесуальної форми з процесуальними правовідносинами.

Загалом зв'язок процесуальної форми з процесуальними правовідносинами ґрунтується на тому, що правовідносини є невід'ємним

елементом механізму правового регулювання. М. О. Куракін зауважує: «сучасна юридична наука визначає два підходи до елементів механізму правового регулювання: у широкому та вузькому значенні. До першого належать такі елементи, як норми права, нормативно-правовий акт, юридичні факти, правовідносини, тлумачення, реалізація права, законність, правосвідомість, правова культура, правомірна та протиправна поведінка, юридична відповідальність. Другий підхід до елементної будови механізму правового регулювання є вузьким та включає лише ті елементи, що складають основу регулятивної функції права: норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізацію права та законність» [63, с. 140]. Наведені підходи до розуміння механізму правового регулювання прямо не передбачають виділення в цьому механізмі такого елемента як суб'єкти права.

Разом з тим, наявність серед елементів механізму правового регулювання правосвідомості свідчить про те, що без суб'єктів механізм правового регулювання існувати не може. З приводу правосвідомості О. М. Куракін наголошує, що вона є визначальним стрижневим елементом механізму правового регулювання, що «має визначати внутрішню регуляцію людської поведінки в правовій сфері, дозволяє суб'єкту усвідомлювати навколишні соціально-правові явища, співвідносити їх з правовими розпорядженнями, вимогами і приймати правомірні або протиправні форми поведінки в тих чи інших юридично значимих ситуаціях, демонструючи рівень ефективності механізму правового регулювання» [63, с. 232]. Досліджуючи функції правосвідомості в механізмі правового регулювання, М. Є. Черкас робить висновок, що «правосвідомість, є внутрішнім особистісним механізмом поведінки (діяльності) людей в юридично значущих ситуаціях» [216, с. 125]. Таким чином, як внутрішній регулятор поведінки суб'єкта правовідносин, правосвідомість нерозривно пов'язана з фізичною особою. Тобто фізична особа є неодмінним елементом механізму правового регулювання в широкому його розумінні як носій правосвідомості.

Проте правосвідомість не прийнято включати до переліку елементів

механізму правового регулювання у його вузькому розумінні. Вузьке розуміння механізму правового регулювання включає в себе норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізацію права та законність. У такій сукупності елементів механізму правового регулювання суб'єкт суспільних відносин знаходить своє місце через правовідносини.

Визначення поняття правовідносини в теорії права сформульовані низкою вітчизняних науковців. О. Р. Дашковська їх розглядає як «суспільні відносини, які є юридичним виразом фактичних суспільних відносин, де одна сторона на основі правових норм вимагає від іншої сторони виконання певних дій або утримання від них, а інша сторона повинна виконати ці вимоги, що охороняються державою» [49, с. 335]. Щодо такого визначення правовідносин І. М. Погрібний ставить низку запитань та зауважує: «традиційно до змісту правовідносин відносять тільки суб'єктивні права та юридичні обов'язки його учасників. Це виправдано відносно правовідносин із диспозитивним режимом правового регулювання, які виникають на основі рівності сторін (цивільні, трудові тощо), де правам одних учасників кореспондують відповідні обов'язки інших, які водночас можуть володіти і правами. У правовідносинах, де однією зі сторін виступає посадова особа або орган держави, спостерігається інша комбінація елементів змісту, де владним повно-важенням судді кореспондують процесуальні права підсудного або його юридична відповідальність; повноваженням органу дізнання – обов'язки підозрюваного тощо. Тому до переліку елементів змісту правових відносин логічно додати повноваження та юридичну відповідальність. Значною мірою наведене стосується процесуальних правових відносин, коли уявлення про їх сутність, склад, визначення та співвідношення з матеріальними викликало численні, а інколи бурхливі суперечки і дискусії» [95, с. 162]. При цьому дослідник зазначає: «саме тому, що процесуальні правовідносини є похідними від матеріальних правовідносин, допоміжними щодо останніх, виникають тільки заради “чужого” інтересу і завжди побудовані за принципом субординації, вони мають свою специфіку за цілою низкою обставин, а за природою, змістом і складом

значно відрізняються від матеріальних правових відносин. Відтак будь-які процесуальні відносини виникають щодо і у зв'язку з матеріальними правовідносинами, в цілому їх похідність від останніх прослідковується не прямо, а через певну діяльність уповноважених суб'єктів» [95, с. 163].

Л. В. Діденко визначає цивільні процесуальні правовідносини як «динамічні та багатостадійні індивідуалізовані суспільні відносини, урегульовані нормами цивільного процесуального права, з використанням імперативно-диспозитивного методу, що виникають між судом як обов'язковим суб'єктом, особами, які беруть участь у справі, та іншими учасниками цивільного процесу, зв'язок між якими визначено в їхніх правах і обов'язках, що виникають у цивільному судочинстві з метою забезпечення правосуддя під час захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» [44, с. 47]. З такого визначення випливає, що учасниками цивільних правовідносин є лише суд, учасники справи та інші учасники цивільного процесу. Перелік таких суб'єктів міститься у Главі 4 «Учасники судового процесу» Розділу I ЦПК України. Формулюючи визначення поняття цивільних процесуальних правовідносин, Л. В. Діденко фактично виключає з кола їх суб'єктів осіб, що не віднесені законодавцем в ЦПК України до кола учасників цивільного процесу.

Особливістю суб'єктів процесуальних правовідносин, на думку І. М. Погрібного, є те, що «різноманітність і множинність складу суб'єктів, які, з одного боку, поділяються на групу безпосередньо зацікавлених у результатах юридичного процесу, тобто тих, захисту чийх інтересів, реалізації суб'єктивних прав або повноважень, виконання юридичних обов'язків або перетерплюванню юридичної відповідальності сприяє увесь арсенал процесуальних способів, засобів та прийомів, а з іншого, – на групу лідируючих суб'єктів, виконуючих свої функції в «чужому» інтересі, в цілях справи, що розглядається. До першої групи, наприклад, належать позивач і відповідач у цивільному та господарському процесах, до другої – суд, прокурор, інші посадові особи. Зацікавлені суб'єкти, стаючи учасниками

процесуальних правовідносин, не перестають бути такими у відповідних матеріальних правовідносинах. Наприклад, позивач і відповідач у цивільному процесі залежно від характеру спору виступають також сторонами матеріального правовідношення як замовник і підрядник» [95, с. 163]. Така характеристика та систематизація суб'єктів процесуальних правовідносин також обмежується лише учасниками процесу.

Стосовно змісту цивільних процесуальних правовідносин Л. В. Діденко вказує, що його можна розглядати «як права і обов'язки їх учасників. Суб'єктивне цивільно-процесуальне право є мірою дозволеної поведінки суб'єкта цивільно-процесуальних правовідносин. Це складне юридичне утворення, що має особистий зміст та складається з юридичних можливостей, які надані суб'єкту. Юридичні вимоги як складові частини змісту суб'єктивного цивільно-процесуального права мають назву правоможливостей. За умов великого різноманіття суб'єктивних прав виділяють три основні можливості: 1) можливість вимагати, що складає можливість вимагати від зобов'язаного суб'єкта виконання покладених на нього обов'язків; 2) можливість на власні дії, що означає можливість самостійно здійснювати суб'єктом фактично та юридично значущі дії; 3) право на захист, а саме можливість виконання чи вимоги використання державно-примусових заходів у випадку порушення суб'єктивного права. Суб'єктивний цивільно-правовий обов'язок – міра необхідної поведінки учасників цивільно-процесуальних правовідносин. Сутність обов'язків складається з необхідності здійснення суб'єктом вказаних дій чи утримання від будь-яких дій» [43, с. 50]. Такий підхід до класифікації суб'єктивних цивільних процесуальних прав цілком відповідає запропонованому нами розумінню доказування зокрема, щодо можливості подавати докази та можливості вимагати подати визначені суб'єктом докази у іншої сторони, а також застосування заходів процесуального примусу до особи, яка такі докази не надає, та/або визнання певних обставин справи встановленими без підтвердження їх доказами, що буде детально розкрито у підрозділі 2.3.

Змістом відповідних правовідносин корелює з поняттям цивільного процесуального статусу. С. С. Бичкова визначає поняття цивільного процесуального правового статусу як «сукупність закріплених у цивільному процесуальному законодавстві суб'єктивних цивільних процесуальних прав, юридичних цивільних процесуальних обов'язків і законних цивільних процесуальних інтересів» [9, с. 9]. Отже, здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи в процесуальній науці називається цивільною процесуальною правоздатністю. Згідно зі ст. 46 ЦПК України цивільною процесуальною правоздатністю володіють усі фізичні та юридичні особи. Статтею 47 ЦПК України цивільну процесуальну дієздатність визначено як здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді. Цивільною процесуальною дієздатністю володіють особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи. Згідно з частиною другою ст. 47 неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена.

Варто звернути увагу на те, що статтю 46 «Цивільна процесуальна правоздатність» та статтю 47 «Цивільна процесуальна дієздатність» розміщено у § 1 «Учасники справи» Глави 4 «Учасники судового процесу» Розділу 1 «Загальні положення» ЦПК України. Проте вони, на наш погляд, мають стосуватись процесуально правоздатності й дієздатності всіх осіб, які вступають в цивільні процесуальні відносини з судом. Таке розміщення вказаних статей призводить до того, що частина дослідників при розгляді питань цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності зосереджуються саме на учасниках справи, залишаючи поза увагою інших учасників цивільних процесуальних правовідносин. Так, В. А. Ватрас та

Л. Д. Нечипорук досліджують цивільну процесуальну дієздатність як умову реалізації права на позов та звертають увагу на те, що «цивільна процесуальна правоздатність позивача пов'язується з його цивільною правоздатністю, де момент її виникнення, зазвичай, співпадає (у фізичної особи цивільна правоздатність виникає у момент її народження, у юридичної – у момент її створення)» [20, с. 127]. Також зазначені автори цілком обґрунтовано стверджують, що «цивільна процесуальна дієздатність у багатьох випадках опирається на появу в особи-позивача цивільної дієздатності (щодо позивача-фізичної особи йдеться за повну цивільну дієздатність)» [20, с. 129]. Такий висновок про близькість цивільної матеріальної та цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності ґрунтується на тому, що в процесуальні відносини з судом учасники справи вступають найчастіше з приводу предмету позову, який ґрунтується на матеріальних правовідносинах.

Згідно з частиною другою ст. 47 ЦПК України неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Суд може залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена. Тобто в законодавстві закладено певну відокремленість, самостійність змісту цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності від відповідних понять інших галузей, насамперед, матеріального права.

Тому пов'язувати цивільну процесуальну правосуб'єктність особи з її цивільно-правовою правосуб'єктністю видається не зовсім доцільним. Не користь цього свідчить і коло правовідносин, спори у яких віднесено до цивільної юрисдикції. Так, попри те, що у Кодексі законів про працю України не використовуються терміни «правоздатність», «дієздатність», «правосуб'єктність», у теорії трудового права відповідні поняття цілком детально розроблені [56, с. 76; 59, с. 68; 77, с. 177; 146, с. 388–389]. У

Сімейному кодексі України використовується термін «дієздатність» у розумінні, визначеному ЦК України, однак в теорії сімейного права теж виділяється сімейна правоздатність та дієздатність [147, с. 51; 148, с. 59–60]

Отже, цивільна процесуальна правосуб'єктність дещо відрізняється від цивільної правосуб'єктності в частині визначення можливості неповнолітньою особою самостійно здійснювати власні процесуальні права та обов'язки.

К. В. Гусаров називає цивільну процесуальну правосуб'єктність «загальною передумовою правоволодіння та провоздійснення, з реалізацією котрої реалізуються суб'єктивні права, обов'язки та повноваження» [37, с. 29]. Здатність особи бути носієм суб'єктивних цивільних процесуальних прав та обов'язків як елементу цивільного процесуального правовідношення пов'язують із цивільною процесуальною правосуб'єктністю також і інші процесуалісти. Зокрема, І. А. Середницька та О. В. Церковна називають цивільну процесуальну правоздатність і дієздатність загальними передумовами виникнення, зміни і припинення цивільних процесуальних правовідносин [144, с. 116].

М. Й. Штефан, на відміну від загальнопоширеної точки зору, називав право на пред'явлення позову складовою права заінтересованої особи на звернення до суду, а правоздатність називав не передумовою суб'єктивних прав, а частиною їх складу [225, с. 286–287]. Проте такий підхід не набув широкої підтримки та цивільна процесуальна правоздатність частіше визнається процесуалістами передумовою набуття цивільних процесуальних прав та обов'язків. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що цивільних процесуальних прав та обов'язків можуть набувати особи, які не зверталися до суду за захистом свої прав чи законних інтересів або до яких не пред'явлено позовних вимог. Водночас, саме наявність у особи цивільної процесуальної правоздатності дає іншим особам розуміння доцільності звернення до такої особи з позовними вимогами, а суду – для покладення на таку особу процесуальних обов'язків чи наділення процесуальними права. Тобто

правоздатність властиво виникає у особи до набуття нею конкретного суб'єктивного процесуального права чи обов'язку і участі її в конкретному процесуальному правовідношенні.

До суб'єктів доказування в теорії цивільного процесуального права традиційно відносять учасників справи та суд. При цьому науковці використовують певні критерії формування належного складу осіб, які беруть участь у доказуванні. Так, В. Д. Андрійцо обґрунтував такий критерій: «нормативно передбачена можливість прийняття юридично значимих рішень, пов'язаних із впливом на предмет і межі доказування, наданням, дослідженням і оцінкою доказів, а також обов'язковість участі на всіх етапах доказування і обов'язковість здійснення фіксації результатів доказування» [3, с. 13]. Слід висловити деякі сумніви з приводу застосування зазначеного критерію з огляду на те, що доказування, як обґрунтовано у першому розділі цього дослідження, – це діяльність учасників справи, які мають власну матеріально-правову заінтересованість у результатах розгляду справи. Тому включення до нього можливості здійснювати дослідження доказів та їх оцінку, що покладається на суд нормами ЦПК України, призводить до безпідставного розширення кола суб'єктів доказування. Водночас, у попередньому розділі дисертації було сформульовано визначення поняття «подання доказів», яке включає в себе: а) діяльність учасників справи, коли вони здійснюють доказування на підтвердження власних вимог та заперечень, б) діяльність учасників справи, коли вони подають докази на вимогу суду за процесуальним проханням іншої сторони, виконуючи свій обов'язок, що кореспондує праву суду витребувати докази для з'ясування обставин справи, в) діяльність осіб, які не є учасниками справи, але на яких суд поклав обов'язок подати докази.

Отже, суб'єктний склад подання доказів слід зводити до кола суб'єктів доказування (за виключенням з нього суду), якими є учасники судового процесу. Однак надання суду засобів доказування згідно з нормами ЦПК України може здійснюватися також іншими особами, які не лише не є учасниками справи, а іноді навіть не мають ознак т.зв. «інших учасників

судового процесу». Невизнання таких осіб суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин може поставити під сумнів їхні процесуальні обов'язки та негативно вплинути загалом на виконання завдань та досягнення мети цивільного судочинства. Водночас визнання осіб, які не є учасниками судового процесу, суб'єктами подання доказів свідчить про те, що подання доказів здійснюють не лише суб'єкти доказування. З цього можна зробити висновок про подання такими суб'єктами доказів поза доказуванням, проте для з'ясування обставин справи судом.

Склад учасників справи в цивільному судочинстві залежить від виду провадження, у якому здійснюється судочинство. В. І. Бобрик зауважує, що «попри процедурну диференціацію цивільного судочинства та загальносвітову тенденцію до її розширення, позовне провадження було та залишається його базовою процедурою» [10, с. 302]. Г. М. Грабовська стверджує, що «основною процесуальною формою судових процесів є позовне провадження, характерне не лише для цивільного, але й для господарського, адміністративного і навіть кримінального судочинства» [31, с. 114]. Визнання позовного провадження основною формою цивільного судочинства загалом не викликає заперечень та притаманне науковим працям широкого кола вчених-процесуалістів [152, с. 76; 96, с. 208].

Учасниками справи відповідно до ст. 42 ЦПК України у позовному провадженні є сторони та треті особи. При розгляді справ наказного провадження учасниками справи є заявник та боржник. У справах окремого провадження учасниками справи є заявник та інші заінтересовані особи. Статтею 48 ЦПК України сторонами у цивільному процесі є позивач і відповідач.

Права та обов'язки учасників справи закріплено у ст. 43 ЦПК України. Примітно, що в пункті другому частини першої цієї статті закріплено право учасників справи подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам, і, водночас, пунктом четвертим частини другої цієї статті закріплено обов'язок учасників справи подавати усі наявні у них докази в порядку та строки,

встановлені законом або судом, не приховувати докази. Тобто, подання доказів є правом учасника справи, коли він здійснює доказування своїх вимог чи заперечень, а також обов'язком учасника справи, коли йдеться про подання доказів на вимогу іншої сторони за рішенням суду. Оформлюється така вимога клопотанням про витребування доказів. Право учасника справи подавати клопотання закріплено у пункті третьому частини першої статті 43 ЦПК України.

В. О. Кучер пов'язує покладення на сторони позовного провадження обов'язку подавати докази з принципом диспозитивності цивільного судочинства [65, с. 314]. Принцип диспозитивності цивільного судочинства відповідно до частини першої ст. 13 ЦПК України полягає у тому, що «суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках». Норма частини третьої ст. 13 стосується доказів, але у ній ідеться про обмеження збирання доказів судом за власною ініціативою.

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 19.12.2021 зазначено, що «з урахуванням принципів змагальності та диспозитивності збирання доказів на підтвердження грошових вимог не є обов'язком суду» [102]. Таким чином, Верховний Суд обмеження ініціативи суду щодо збирання доказів у цій постанові відніс до елементів принципу диспозитивності. Проте практика Верховного Суду щодо тлумачення принципу диспозитивності переважно стосується права на звернення до суду та формування позовних вимог, які розглядатиме суд. Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 27.10.2022 вказано, що «принцип диспозитивності покладає на суд обов'язок вирішувати лише ті питання, за вирішенням яких позивач звернувся до адміністративного суду. Суд вирішує лише ті вимоги по суті спору, про вирішення яких клопочуть сторони, і за загальним правилом він не повинен виходити за межі цих вимог. Тобто суд зв'язаний предметом і обсягом заявлених вимог» [106]. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 24.04.2024 вказано: «За змістом принципу диспозитивності цивільного

судочинства, закріпленого у статті 13 ЦПК України, суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках. Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд» [104, п. 48]. Також практика Великої Палати Верховного Суду містить такі висновки щодо принципу диспозитивності:

– «Суд, ураховуючи принципи диспозитивності та змагальності, не може вирішувати питання про зменшення суми судових витрат на професійну правову допомогу, що підлягають розподілу, з власної ініціативи» [105, п. 139];

– «Оскільки вимога прокурора про витребування земельної ділянки не є належним способом захисту права власника на земельну ділянку водного фонду, враховуючи принцип диспозитивності цивільного судочинства, суди мали відмовити у задоволенні цієї вимоги. Така відмова через обрання неналежного способу захисту не перешкоджає ... заявити негативний позов про повернення земельної ділянки її власникові» [100, п. 96];

– «Оскільки у позовній вимозі «витребувати з незаконного володіння... земельну ділянку... у придатному для використання стані шляхом знесення об'єкта нерухомості, а саме житлового будинку» прокурор поєднав одночасно два способи захисту порушеного права, а сплатив судовий збір лише за одну майнову вимогу, враховуючи принцип диспозитивності цивільного судочинства, апеляційний суд не мав підстав задовольняти цю вимогу як дві окремі: і витребувати спірну земельну ділянку, і знести споруджене на ній нерухоме майно» [101, п. 105].

В теорії цивільного процесуального права принцип диспозитивності визначається як «закріплене нормами процесуального законодавства основне положення, відповідно до якого в межах, встановлених законом, суб'єкти, які звертаються до суду, мають можливість виконувати різноманітні дії щодо захисту своїх прав за своєю волею і враховуючи свої інтереси, а діяльність суду визначається волевиявленням таких осіб [156, с. 98].

Отже, принцип диспозитивності не стосується доказування загалом та подання доказів зокрема. Натомість у ст. 12 ЦПК України закріплено принцип змагальності сторін. Його суть полягає в тому, що кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Саме для реалізації принципу змагальності сторін учасники справи наділені правом, але не обов'язком, подавати докази. Так само для реалізації цього принципу сторони наділені правом витребувати докази у інших осіб, а суд, відповідно, зберігаючи об'єктивність і неупередженість, сприяє учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим Кодексом. Відповідне розуміння принципу змагальності сторін знайшло своє відображення і у практиці Великої Палати Верховного Суду [98; 99, п. 48; 103, п. 44].

У теорії цивільного процесу як змістовна складова принципу змагальності розглядається право кожної сторони підтверджувати докази обставини справи, якими вони обґрунтовують свої доводи та заперечення. Зокрема, Г. П. Тимченко запропонував таке розуміння принципу змагальності: «це таке основне положення, закріплене у нормах процесуального законодавства, відповідно до котрого створюються умови кожній заінтересованій в судовому захисті особі для участі в процесуальному спорі, активності і взаємодії (співробітництва) з судом у встановленні всіх обставин справи, які мали місце в дійсності, з метою найточнішого застосування норм права і вирішення правового спору» [155, с. 322].

Отже, внаслідок імплементації в цивільний процес принципу змагальності сторін учасники справи наділені правом подавати докази та просити суд витребувати докази у інших осіб, а суд, сприяючи їм у здійсненні їхніх прав та з метою з'ясування обставин справи, долучає докази до справи та витребує їх у інших осіб на підставах та в порядку, визначених ЦПК України. Обов'язок учасників справи та інших осіб подавати докази на вимогу суду спрямований на забезпечення завдань цивільного судочинства щодо справедливого та неупередженого розгляду цивільних справ та з метою

забезпечення з'ясування судом обставин, що мають значення для справи.

С. С. Бичкова визначає поняття осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: «ними є наділені самостійною юридичною заінтересованістю, спрямованою на розв'язання матеріально-правового спору між сторонами, суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, які, реалізуючи принцип змагальності цивільного судочинства, вчиняють у суді певні процесуальні дії, захищаючи в порядку позовного провадження належні їм права, свободи та інтереси або у випадках, встановлених законом, права, свободи та інтереси інших осіб» [9, с. 9]. Таким чином, учасники справи в позовному провадженні мають пряму чи опосередковану заінтересованість у результатах вирішення матеріально-правового спору. А тому зацікавлені у підтвердженні доказами власних вимог.

Ж. В. Васильєва-Шаламова та К. П. Гуменюк зазначають: «вказані суб'єкти мають власні характерні ознаки: позивач завжди виступає ініціатором цивільного судочинства, тоді як відповідач залучається до процесу судом; позивач вважається «активною стороною», оскільки саме він висуває позовні вимоги, а відповідач – це «пасивна сторона», яка захищається від вимог позивача; процес завжди порушується в інтересах позивача, саме він на власний розсуд вказує відповідача, і лише судом у кінцевому акті правосуддя визначається, чи є відповідач дійсним порушником» [18, с. 210]. За результатами аналізу сформульованих у юридичній доктрині визначень сторін А. О. Єфімова, В. М. Гуня та М. Г. Поліщук роблять висновок, що «позивач – це сторона процесу, яка вважає, що її права порушено та (або) оспорено, і в інтересах якої ініціюється цивільний процес; відповідач – це сторона, яка за заявою позивача або іншого ініціатора процесу залучається судом до участі в справі як імовірний порушник прав позивача» [47, с. 168]. Отже, визнається тісна пов'язаність сторін у справі з матеріальним правовідношенням дозволяє говорити про їх пряму зацікавленість у результатах розгляду справи.

Частиною п'ятою ст. 81 ЦПК України передбачено, що докази подаються сторонами та іншими учасниками справи. Відповідно до того, що сторони у

справі зацікавлені у вирішенні справи на їх користь, законодавець покладає на них обов'язок доказування, згідно з яким кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог та заперечень, та подання доказів – суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів, а також інших випадків, передбачених цим Кодексом.

Статтею 83 ЦПК України передбачено, що сторони подають докази безпосередньо до суду разом з першими заявами по суті справи: позивач – із позовною заявою, відповідач – із відзивом. Такі докази подаються сторонами як складова процесуальної діяльності з доказування – підтвердження доказами власних вимог (позивачем) та заперечень (відповідачем).

Згідно з частиною четвертою ст. 83 ЦПК України, якщо доказ не може бути поданий стороною разом з першою заявою по суті справи з об'єктивних причин, про це сторона повинна письмово повідомити суд та зазначити доказ, який не може бути у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу. Якщо причини пропуску строку подання доказу суд визнає поважними, то він може встановити додатковий строк їх подання.

Позивач, готуючись до подання позову, має, як правило, достатньо часу в межах позовної давності для накопичення у себе доказів. Він може збирати документи чи речі, які утворюються в процесі матеріальних правовідносин, з яких виник спір. Також позивач до подання позову може замовити проведення експертизи і подати позов з доданим до нього висновком експерта. Крім того, позивач має можливість отримувати докази в порядку, передбаченому законодавством про звернення громадян та доступ до публічної інформації. Звернення позивача за професійною правничою допомогою дає змогу отримувати докази за допомогою механізму адвокатського запиту. Тому неможливість позивача подати докази вчасно, як правило, пов'язана з

неможливістю їх фізичного отримання. Тому надання судом додаткового строку на подання доказів позивачем може виявитися неефективним.

У випадку, коли позивач переконався у неможливості отримати та подати до суду разом з позовом певний доказ, позивач повинен подати так само з позовом клопотання про витребування доказів у особи, яка його має.

Частиною сьомою ст. 178 ЦПК України встановлено, що відзив подається в строк, встановлений судом, який не може бути меншим п'ятнадцяти днів з дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі. Суд має встановити такий строк подання відзиву, який дозволить відповідачу підготувати його та відповідні докази, а іншим учасникам справи – отримати відзив не пізніше першого підготовчого засідання у справі. Отже, відповідач має зібрати та подати докази у доволі стислі строки разом із відзивом на позов. Тому механізм продовження строків подання доказів є ефективнішим саме для відповідача. Водночас відповідачу разом із поданням відзиву доцільно подавати обґрунтоване клопотання про витребування доказів для того, щоб не втратити можливість долучення відповідних доказів у справу.

Отже, право сторін справи подавати докази витікає з принципу змагальності сторін та знаходить своє безпосереднє закріплення в низці норм ЦПК України. Натомість обов'язок подання доказів виходить за межі діяльності сторін з доказування в розумінні підтвердження доказами власних вимог та заперечень та спрямований на з'ясування судом усіх важливих обставин справи. Обов'язок подати докази реалізовується, як правило, поданням доказів на підтвердження доводів та заперечень іншої сторони.

Іншими учасниками справи в позовному провадженні є треті особи, як зазначено у частині першій ст. 42 ЦПК України. Нормами ЦПК передбачено дві категорії третіх осіб: 1) треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору; 2) треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, відповідно до частини третьої ст. 53 ЦПК України користуються усіма правами і

несуть усі обов'язки позивача. Таким чином, цивільний процесуальний правовий статус третіх осіб є ідентичним цивільному процесуальному правому статусу позивача, в тому числі і в частині прав та обов'язків щодо подання доказів.

Відповідно до частини першої ст. 53 ЦПК України треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступати у справу у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін. Їх може бути залучено до участі у справі також за заявою учасників справи.

І. М. Євтухич вбачає основну відмінність між третіми особами, які заявляють самостійні вимоги, та третіми особами, які самостійних вимог не заявляють, у тому, що «треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмету спору, відрізняються від третіх осіб із самостійними вимогами тим, що рішення суду впливає на їх права та обов'язки щодо однієї із сторін. Підставою заінтересованості третіх осіб цього виду є їх матеріально-правові відносини з однією із сторін цієї цивільної справи» [46, с. 170].

С. С. Бичкова зауважує, що «цивільний процесуальний правовий статус третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, серед іншого, характеризується особливими формами цивільного процесуального інтересу (визначеними законом правовими наслідками, яких прагне досягти така третя особа в результаті ухвалення рішення суду на користь тієї сторони, на боці якої вона виступає), якими є: 1) позбавлення сторони права заявити вимогу до третьої особи; 2) виникнення у третьої особи права заявити вимогу до сторони; 3) запобігання порушенню, невизнанню та оспоренню прав, свобод й інтересів третьої особи» [9, с. 11–12].

Р. Ю. Лемик зазначає, що «участь у процесі цього виду третіх осіб спрямована на те, щоб сприяти захисту прав тієї сторони, на боці якої вона виступає, не допустити для неї несприятливого рішення суду, оскільки останнє матиме для третьої особи преюдиційне значення, наприклад, надасть право стороні вимагати відшкодування збитків від третьої особи за правом регресу. Крім запобігання пред'явленню невігідного для себе регресного позову, третя

особа може бути заінтересованою також у тому, що, вступивши в процес у справі між сторонами, зможе своєчасно запобігти порушенню своїх прав, погіршенню свого правового становища. Також участь третіх осіб у процесі забезпечує більш швидкий розгляд справи. Завдяки їх участі розширюється предмет і межі доказування, що своєю чергою сприяє об'єктивному встановленню істини» [70, с. 152–153]. Цілком правильно зауважує дослідниця, що «у процесі доказування третя особа діє самостійно відповідно до власних інтересів» [70, с. 157]. Адже відповідно до частини шостої ст. 53 ЦПК України треті особи, які не заявляють самостійних вимог, мають процесуальні права і обов'язки, встановлені статтею 43 цього Кодексу, тобто права та обов'язки учасників справи.

Отже, цивільний процесуальний правовий статус третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмету спору, збігається з цивільним процесуальним статусом учасника справи, в тому і числі щодо прав та обов'язків щодо подання доказів.

Одним зі спрощених видів проваджень цивільного судочинства є наказне провадження, в якому ухвалюється судові рішення щодо стягнення грошових коштів за безспірними вимогам.

Досліджуючи наказне провадження як окремий вид спрощеного провадження, В. А. Кройтор робить такий висновок: «наказне провадження є особливим спрощеним видом цивільного судочинства, метою якого є швидкий та ефективний захист безспірних прав та інтересів осіб шляхом видачі судового наказу. Сам судовий наказ поєднує в собі властивості судового рішення та виконавчого документа. Наказне провадження націлене на спрощення, скорочення та здешевлення судової процедури для тих випадків, в яких це є виправданим і можливим. Саме тому розгляд справи в порядку наказного провадження за часом є менш тривалим і простішим з точки зору його організації (наприклад, не проводити судові засідання, а отже уникнути пов'язаних із ним процесуальних дій (викликів у судові засідання учасників справи, надання сторонами пояснень тощо)» [61, с. 193]. Відповідно,

спрощеність процедури може впливати на цивільний процесуальний правовий статус учасників провадження, в тому числі це може стосуватися і прав чи обов'язків на подання позову.

Згідно з частиною другою ст. 42 ЦПК України учасниками справи у наказному провадженні є заявник та боржник. Водночас. У ст.ст. 164, 168, 169, 170, 172, ЦПК України заявник у справах наказного провадження іменується «стягувач». Більше того, згідно з частиною третьою ст. 171 «У разі відсутності підстав для повернення заяви про скасування судового наказу, суддя не пізніше двох днів після її подання постановляє ухвалу про скасування судового наказу, в якій роз'яснює заявнику (стягувачу) його право звернутися до суду із тими самими вимогами в порядку спрощеного позовного провадження». Тобто поряд з терміном «заявник» у дужках використовується термін «стягувач». Виходячи зі змісту норм ЦПК України, які регулюють цивільні процесуальні правовідносини у наказному провадженні, терміни заявник та стягувач використовуються у них як тотожні. Така законодавча техніка видається неприпустимою.

Відповідні недоліки поіменування сторони, за заявою якої розпочинається наказне провадження, були притаманні і попередній редакції ЦПК України, а науковці, відповідно, звертали на них увагу. Так, С. С. Бичкова зазначали: «У зв'язку із цим є доцільним уніфікувати назву особи, якій належить право вимоги про стягнення з боржника певних грошових коштів. Зважаючи на те, що судовий наказ є виконавчим документом (п. 3 ч. 2 ст. 17 Закону України «Про виконавче провадження»), вважаємо, правильніше залишити назву «стягувач», оскільки ним є фізична або юридична особа, на користь чи в інтересах якої видано виконавчий документ (ч. 2 ст. 8 Закону України «Про виконавче провадження»). Застосування ж іншої назви може також спричинити негативну термінологічну плутанину, але вже не при розгляді і вирішенні цивільної справи, а під час виконавчого провадження. Крім того, в іншому разі зміст судового наказу не буде відповідати положенням ст. 18 Закону України «Про виконавче провадження», де встановлені вимоги до виконавчого документа (відповідно до п. 3 ч. 1 цієї статті у ньому, зокрема,

має бути зазначено найменування або ім'я стягувача), що, у свою чергу, спричинить порушення нормативного припису, закріпленого у ч. 2 ст. 103 ЦПК України. І нарешті, саме назва «стягувач» підкреслює очевидність і визначеність становища відповідної особи, що узгоджується із метою наказного провадження, яке ґрунтується на беззаперечних вимогах» [81, с. 89]. Така пропозиція залишається актуальною донині. Відповідно, частину другу ст. 42 ЦПК України слід викласти у такій редакції «При розгляді вимог у наказному провадженні учасниками справи є стягувач та боржник».

Відповідно до статті 43 ЦПК України заявнику та боржнику притаманний такий само обсяг процесуальних прав та обов'язків, як і учасниками справи у позовному провадженні. Однак особливості провадження впливають на способи реалізації прав та виконання обов'язків.

В. М. Короленко зауважує, що «ще однією важливою ознакою наказного провадження є те, що воно, на відміну від інших видів провадження у цивільних справах, є документарним (письмовим). Це пов'язано з тим, що суддя, розглядаючи заяву про видачу судового наказу, досліджує лише додані до неї документи, що підтверджують вимоги заявника, тобто письмові докази, на підставі яких і видає стягувачеві судовий наказ» [157, с. 51].

Частиною другою ст. 163 ЦПК України передбачено, що у заяві про видачу судового наказу має міститися перелік доказів, якими заявник обґрунтовує обставини, на яких ґрунтуються його вимоги. Відповідно, частиною третьою цієї статті передбачено, що до заяви про видачу судового наказу додається копія договору, укладеного у письмовій (в тому числі електронній) формі, за яким пред'явлено вимоги про стягнення грошової заборгованості та інші документи або їх копії, що підтверджують обставини, якими заявник обґрунтовує свої вимоги.

Таким чином, заявник у справах наказного провадження здійснює доказування, реалізуючи своє право на подання доказів при поданні заяви про видачу судового наказу.

Л. А. Остафійчук зазначає, що «зміст та форма наказного провадження

не передбачають дослідження доказів, які подаються на підтвердження заявленої вимоги. Відповідно, судовий наказ не містить описової та мотивувальної частин ... при вирішенні питання видати судовий наказ чи відмовити у його видачі, в обов'язок суду не входить вивчення договору, укладеного в письмовій(в тому числі електронній) формі, за яким пред'явлено вимоги про стягнення грошової заборгованості та інших документів або їх копій, що підтверджують обставини, якими заявник обґрунтовує свої вимоги. Такий висновок слідує із наявних матеріалів судової практики» [87, с. 213]. З таким твердженням в частині відсутності вимоги до суду досліджувати докази при вирішенні питання про видачу судового наказу або відмову у його видачі погодитися не можемо з огляду на таке. Пунктом восьмим частини першої ст. 165 ЦПК України передбачено таку підставу відмови у видачі судового наказу: «із поданої заяви не вбачається виникнення або порушення права грошової вимоги, за якою заявником подано заяву». Виникнення або порушення права грошової вимоги може підтверджуватися доказами, поданими заявником, в тому числі і договором. Тому без дослідження доказів видача судового наказу не відповідатиме ані меті, ані завданням, ані принципам цивільного судочинства.

Водночас особливості наказного провадження полягають у тому, що рішення за результатами розгляду заяви ухвалюється судом без з'ясування заперечень боржника. Як зауважують С. Я. Фурса та Є. І. Фурса, «наказне провадження за наведеним поділом можна розцінювати як надспрошене порівняно зі спрощеним позовним провадженням або письмове позовне провадження, яке здійснюється на підставі чітко визначених у ст. 161 ЦПК вимогах, перелік яких є вичерпним та містить відповідні докази. У цьому провадженні передбачені такі потенційні учасники, як заявник і боржник. Розгляд заяви про видачу судового наказу проводиться без судового засідання, без повідомлення заявника і боржника» [202, с. 61]. Отже, боржник у наказному провадженні отримує інформацію про висунуті щодо нього вимоги про стягнення грошових коштів лише з судового наказу.

Відповідно, Ю. В. Навроцька вказує, що «для боржника процес доказування розпочинається тільки з моменту отримання копії судового наказу, якщо ним подаватиметься заява про скасування судового наказу. У цьому разі у заяві про скасування судового наказу боржник повинен зазначити посилання на докази, якими боржник обґрунтовує свої заперечення проти вимог стягувача. Причому можна подати чи посилатися на будь-які докази, не тільки письмові, оскільки заява про скасування судового наказу уже розглядається у судовому засіданні з викликом стягувача та боржника» [80, с. 438].

Згідно зі ст. 169 ЦПК України після видачі судового наказу суд не пізніше наступного дня надсилає його копію (текст), що містить інформацію про веб-адресу такого рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень, боржникові до його електронного кабінету, а в разі відсутності електронного кабінету – рекомендованим листом із повідомленням про вручення чи цінним листом з описом вкладеного. Відповідно до ст. 170 ЦПК України боржник має право протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення копії судового наказу та доданих до неї документів подати заяву про його скасування до суду, який його видав, за винятком видачі судового наказу за вимогами про стягнення аліментів.

Відповідно до пункту п'ятого частини третьої ст. 170 заява про скасування судового наказу повинна містити, зокрема, зазначення про повну або часткову необґрунтованість вимог стягувача. Пунктом п'ятим цієї ж статті визначає, що має бути доданим до заяви про скасування судового наказу. Даний перелік не передбачає подання доказів на підтвердження повної або часткової необґрунтованості вимог стягувача.

Згідно з частиною третьою ст. 171 ЦПК України у разі відсутності підстав для повернення заяви про скасування судового наказу, суддя не пізніше двох днів після її подання постановляє ухвалу про скасування судового наказу, в якій роз'яснює заявнику (стягувачу) його право звернутися до суду із тими самими вимогами в порядку спрощеного позовного провадження.

Отже, на боржника в наказному провадженні тягар доказування навіть не покладається. Заява про скасування судового наказу, яка подана з

дотриманням норм ЦПК України, зокрема містить зазначення про безпідставність стягнення, має бути скасована судом навіть якщо боржник не надав жодних доказів щодо безпідставності стягнення.

Судова практика містить випадки, коли суд відмовляє у скасуванні судового наказу з огляду не лише на відсутність у заяві зазначення про повну або часткову необґрунтованість вимог стягувача, але й через те, що боржник не додав до заяви жодних доказів необґрунтованості. Так, ухвалою Подільського районного суду м. Києва від 03.08.2026 було повернуто без розгляду заяву про скасування судового наказу. Суд обґрунтував таке рішення тим, що «з поданої заяви вбачається, що остання не містить зазначення необґрунтованості вимог стягувача, на підтвердження вимог заяви про скасування наказу заявник не надає суду жодного належного та допустимого доказу необґрунтованості вимог стягувача, а тому суд дійшов висновку, що заява про скасування судового наказу за змістом не відповідає вимогам ст. 170 ЦПК України, тому наявні підстави для повернення заяви без розгляду» [178]. Апеляційний суд скасував цю ухвалу й повернув справу і направив справу для продовження розгляду до суду першої інстанції у зв'язку з тим, що: «Під час розгляду поданої заяви, суд першої інстанції не звернув уваги на те, що заява про скасування судового наказу містить посилення щодо необґрунтованості вимог стягувача, в ній зазначено, що вказаний судовий наказ є частково необґрунтованим, оскільки ОСОБА_1 оплачував рахунки за житлово-комунальні послуги, а тому просив скасувати судовий наказ. При цьому, ЦПК України не передбачає обов'язку боржника підтверджувати зазначення про повну або часткову необґрунтованість вимог стягувача. Питання щодо законності нарахування та стягнення з боржника такої заборгованості повинні бути перевірені судом під час розгляду справи в позовному провадженні» [116]. Отже, поза сумнівом залишається відсутність тягаря доказування у боржника в наказному провадженні. Залишається нез'ясованим питання про обов'язковість точного та однозначного зазначення про повну або часткову необґрунтованість вимог стягувача у заяві про скасування судового наказу. На

нашу думку, сам факт подання заяви про скасування судового наказу свідчить про незгоду боржника з вимогами стягувача. Повернення судом без розгляду заяви про скасування судового наказу на тій підставі, що вона не містить формули «зазначаю про повну/часткову незгоду з вимогами стягувача», було б надмірним процесуальним формалізмом на не відповідає б завданням та цивільного судочинства.

Отже, у справах наказного провадження на заявника покладається тягар доказування та він наділений правом подання доказів разом із заявою про видачу судового наказу. Натомість, на боржника в наказному провадженні тягар доказування не покладається. Спеціальні норми розділу II «Наказне провадження» ЦПК України не передбачають подання боржником доказів на підтвердження власних вимог і заперечень. Виходячи із ст. 43 ЦПК України про право учасників справи подавати докази, вважаємо, що боржник має право подати докази необґрунтованості стягнення, хоча це й не є умовою скасування судового наказу. Суд не може не прийняти такі докази, якщо вони відповідають критеріям належності, допустимості та достовірності.

Відповідно до частини третьої ст. 42 ЦПК України у справах окремого провадження учасниками справи є заявник, інші заінтересовані особи.

На думку І. В. Удальцової, «сутністю окремого провадження за предметом судового розгляду та об'єктом судового захисту є те, що в ньому відсутній спір про право, об'єктом судового захисту є перш за все охоронюваний законом інтерес, а предметом судової діяльності – встановлення певних юридичних фактів та станів із метою подальшого здійснення заінтересованими особами суб'єктивних прав, а також специфічна судова процедура. Об'єктом судового захисту в окремому провадженні можуть бути також і неоспорювані суб'єктивні права фізичних, юридичних осіб або держави. Кожна справа окремого провадження має ті чи інші властивості та особливості, однак їх поєднують спільні риси, які автономізують це провадження і відрізняють від позовного та наказного проваджень» [85, с. 32]. Специфічні ознаки окремого провадження, які

виражаються у особливих предметі судового розгляду та об'єкті судового захисту, впливають на порядок розгляду справи, цивільний процесуальний правовий статус її учасників, в тому числі й щодо доказування.

У ст. 293 ЦПК України закріплено легальну дефініцію окремого провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав. Частинами другою та третьою цієї статті передбачено широке коло категорій справ, які можуть розглядатися у окремому провадженні цивільного судочинства. Особливості розгляду кожної з категорій закріплено у відповідній главі розділу IV «Окреме провадження» ЦПК України.

Серед загальних правил розгляду справ окремого провадження, закріплених у ст. 294 ЦПК, регулюванню доказування та з'ясування обставин справи присвячено лише частину третю: «З метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази». Примітно, що в даній нормі абсолютно вірно зазначено: «з метою з'ясування обставин справи...». Отже, це додатково підтверджує наші попередні висновки про те, що суд збирає докази не в рамках доказування, а в рамках з'ясування обставин справи.

Спеціальне регулювання доказування та подання доказів у категоріях справ окремого провадження майже відсутнє. Так, у частині другій ст. 318 Глави 6 «Розгляд судом справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення» Розділу IV » ЦПК України передбачено, що до заяви додаються докази, що підтверджують викладені в заяві обставини, і довідка про неможливість відновлення втрачених документів. Про докази, на підставі яких суд установив відповідний факт, має бути зазначено у рішенні суду (частина перша ст. 319 ЦПК України). Згідно з частиною першою ст. 335 ЦПК у заяві про визнання спадщини відумерлою мають бути зазначені ... докази, які свідчать про належність цього майна спадкодавцю, про відсутність спадкоємців за

заповітом і за законом, або про усунення їх від права на спадкування, або про неприйняття ними спадщини, або про відмову від її прийняття. Про долучення цих доказів до заяви у главі 9 «Розгляд судом справ про визнання спадщини відумерлою» не йдеться. В частині третій ст. 340 ЦПК України вказано, що у заяві про припинення амбулаторної психіатричної допомоги чи госпіталізації до закладу надання психіатричної допомоги у примусовому порядку мають бути зазначені обставини і докази, на яких ґрунтуються ці вимоги. Про долучення до заяви таких доказів теж не йдеться. Статтею 350-4 ЦПК України передбачено, що у заяві про видачу обмежувального припису повинно бути зазначено, зокрема, обставини, що свідчать про необхідність видачі судом обмежувального припису, та докази, що їх підтверджують (за наявності). Попри те, що стаття не вимагає долучати докази до заяви, в її частині другій йдеться, що у разі неможливості надати докази, визначені пунктом 3 частини першої цієї статті, до заяви може бути додано клопотання про їх витребування. Наведеним нормативним матеріалом обмежується правове регулювання подання доказів у справах окремого провадження.

Отже, цивільний процесуальний статус учасників справ окремого провадження в частині прав та обов'язків щодо подання доказів зводиться до загальних норм про права та обов'язки учасників справи, що закріплені в ст. 43 ЦПК України.

Згідно з частиною четвертою ст. 42 ЦПК України у справах можуть брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Їх цивільний процесуальний правовий статус визначено в ст. 56 ЦПК України. Такий статус у зазначених осіб виникає на підставі закону. Водночас, відповідні органи та особи повинні надати суду документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб.

Для з'ясування цивільного процесуального правового статусу таких осіб важливо розуміти мету участі їх у справі в цивільному судочинстві. І. П. Тимошевська зауважує, що «мету участі у цивільному процесі органів та

осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб необхідно тлумачити більш ширше, ніж прийнято в науці цивільного процесуального права. Окрім захисту прав, свобод та інтересів інших осіб, або державних чи суспільних інтересів, ця категорія осіб виражає публічно-правові засади в цивільному процесі, що є відбитком не лише законодавчої традиції, але й специфіки типологізації національного цивільного процесу. У випадках коли суд залучає органи державної влади і органи місцевого самоврядування для подання висновків на виконання своїх повноважень слід визнати як потребу суду в отриманні кваліфікованої допомоги від суб'єкта, який наділений спеціальними знаннями у тій сфері його діяльності, яку зачіпає спір, що є предметом судової діяльності» [154, с. 80].

С. С. Бичкова виокремлює такі форми участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб: «1) звернення до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів і участь у цивільних справах; 2) участь у справі з метою захисту інтересів громадянина або держави на будь-якій стадії цивільного процесу; 3) участь у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень» [9, с. 336–337]. Дійсно, частинами другою–п'ятою, сьомою ст. 56 ЦПК України передбачено право Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини особисто або через свого представника, прокурора, звертатися до суду з позовом з метою захисту прав та інтересів інших осіб, а також вступати у справу з тією самою метою. Частиною шостою ст. 56 передбачено залучення судом або за власною ініціативою органів державної влади та місцевого самоврядування для подання висновків на виконання своїх повноважень.

Подаючи позов в інтересах іншої особи або держави, зазначені органи відповідно повинні виконати вимоги ЦПК України щодо форми позовної заяви та долучення до неї доказів на підтвердження позовних вимог. Також у разі вступу таких осіб у справу після відкриття провадження у ній вони набувають процесуального статусу учасників справи з відповідними правами та

обов'язками щодо подання доказів.

Дещо складнішим є питання про процесуальний статус органів, які вступають у справу з метою надання висновку. О. О. Грабовська розставляє такі акценти щодо цієї форми участі у цивільній справі: «підставами подання органами державної влади, органами місцевого самоврядування до суду висновків є вимога суду, або ж функціонально зумовлене міркування самого органу в силу виконуваних повноважень. Ухвала суду про залучення в процес органу для подання висновку, може бути пов'язана із безпосередньою вказівкою закону про необхідність такого залучення, або ж викликана висновком суду про необхідність залучення в процес органу задля ухвалення законного та обґрунтованого рішення, виконання завдань та мети цивільного судочинства. І для суду, і для органу імперативна норма закону – обов'язкові умови виконання органами своїх функцій у такий спосіб» [34, с. 31]. Викликає сумніви необхідність залучати до участі у справі орган лише для надання одного висновку. Адже учасник справи наділяються широким колом процесуальних прав та обов'язків, які можуть мати надлишковий обсяг для подання лише одного висновку.

З приводу участі органів опіки та піклування у справах про усиновлення для надання висновку Н. В. Волкова зауважує, що «правильне визначення учасників будь-якої справи є гарантією ефективного захисту прав та інтересів особи у цивільному судочинстві. Правовий статус заявника у справах про усиновлення мають усиновлювачі. Встановлено, що правовий статус заінтересованої особи у цій справі у передбачених сімейним законодавством випадках можуть мати особи, які повинні надати згоду на усиновлення, а саме: батьки дитини; другий з подружжя, якщо усиновлення дитини здійснюється одним із подружжя; опікун, піклувальник дитини або її батьки; заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, якщо дитина не має батьків і перебуває у цих закладах (ст. ст. 217, 220–222 СК України), а також сама дитина, якщо вона за своїм віком та станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення. Самостійним та обов'язковим учасником справи про усиновлення дитини є орган опіки та

підкування, який приймає участь у справі для надання висновку на виконання своїх повноважень відповідно до ч. 6 ст. 56 та ч. 2 ст. 312 ЦПК України» [24, с. 34]. Отже, Н. В. Волкова не відносить до заявників чи заінтересованих осіб у справах про усиновлення дитини органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які мають право брати участь у справі для подання висновків на виконання своїх повноважень. Крім того, Н. В. Волкова та І. А. Яніцька зауважують певні розбіжності між нормами ЦПК України та СК України в частині регулювання участі органів опіки і підкування у справах про усиновлення дитини: «Відповідно до ч. 2 ст. 312 ЦПК України «орган опіки та підкування повинен подати суду висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини». Отже, вищенаведена норма передбачає обов'язкову участь органів опіки та підкування у справі про усиновлення дитини для надання висновку. Однак ч. 4 ст. 19 СК України встановлює тільки обов'язок участі органів опіки та підкування у справах щодо скасування усиновлення та визнання його недійсним» [25, с. 42–43]. Дослідниці пропонують усунути цю розбіжність шляхом доповнення ст. 19 СК України нормою, яка закріпить обов'язкову участь органів опіки та підкування у справах про усиновлення.

Правовий режим висновку органу державної влади або місцевого самоврядування недостатньо чітко визначений нормами ЦПК України. В теорії цивільного процесу він часто розглядається як засіб доказування. Зокрема, на думку С. С. Бичкової є підстави «кваліфікувати висновок органу державної влади та місцевого самоврядування як письмовий доказ, адже він є документом, що містить відомості про обставини, які мають значення для справи. Водночас, слід акцентувати на доказовому значенні такого висновку саме як письмового доказу, адже самостійного значення як окремий засіб доказування висновки органів державної влади та місцевого самоврядування на підставі ч. 2 ст. 57 ЦПК України не має» [9, с. 335]. Така пропозиція зроблена дослідницею на підставі попередньої редакції ЦПК України, але її актуальність зберігається і за чинної редакції, адже частина друга ст. 76 ЦПК України все ще не передбачає такого засобу доказування, як висновок органу

державної влади та місцевого самоврядування.

До письмових доказів відносити висновки органів влади і місцевого самоврядування і Верховний Суд. Так, у пункті 41 постанови від 18.02.2026 у справі № 757/33649/24-ц вказано, що Верховний Суд зробив висновок, що думка дитини може бути висловлена, зокрема, у письмових доказах (висновках органів опіки і піклування, спеціалістів тощо) [109].

Таким чином, участь в цивільній справі органу державної влади та місцевого самоврядування для подання висновку зводиться до подання суду письмового висновку як засобу доказування, що містить інформацію про обставини справи. Єдиною особливістю такого засобу доказування буде те, що відповідний висновок вказані суб'єкти можуть подавати не лише на запит суду, а й за власною ініціативою. А ця обставина, на наш погляд, вимагає визнання їх учасниками справи, адже особи, які не є учасниками справи, не наділені правом за власною ініціативою подавати докази, а на суд, відповідно, не покладено обов'язок приймати докази від осіб, які не є учасниками справи.

Отже, цивільний процесуальний статус органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, в частині прав та обов'язків щодо подання доказів може передбачати: 1) право подавати докази як учасником справи при поданні позовної заяви або при вступі у справу на обґрунтування вимог та заперечень особи, на стороні якої вони виступають; 2) здійснення владних повноважень шляхом подання висновку як засобу доказування незалежно від того, на користь якого з учасників справи цей висновок може вплинути при ухваленні судом рішення.

З наведеного можна зробити висновок, що учасники справ наказного, позовного та окремого проваджень у цивільному судочинстві на підставі безумовної цивільної процесуальної правоздатності, яка виникає у фізичних осіб з моменту народження, а у юридичних – з моменту створення, володіють правом подавати докази, а також на них може бути покладено обов'язок подавати докази у передбачених законом випадках.

Відповідно до своєї цивільної процесуальної дієздатності учасники справи

можуть діяти у справі самостійно або через свої представників. Відповідно до ст. 58 ЦПК України сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника. Юридична особа незалежно від порядку її створення бере участь у справі через свого керівника, члена виконавчого органу, іншу особу, уповноважену діяти від її імені відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво юридичної особи), або через представника. Держава, Автономна Республіка Крим, територіальна громада беруть участь у справі через відповідний орган державної влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування відповідно до його компетенції, від імені якого діє його керівник, інша уповноважена особа відповідно до закону, статуту, положення, трудового договору (контракту) (самопредставництво органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування), або через представника.

Згідно з частиною першою ст. 60 ЦПК України представником у суді може бути адвокат або законний представник.

Запровадження адвокатської монополії в цивільному судочинстві розпочато з доповнення Конституції України статтею 131-2, згідно з якою для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Водночас, законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена [122].

До основних аргументів «за» впровадження такої реформи Р. Д. Ляшенко та С. М. Мамчур відносять те, що «монополія адвокатів слугуватиме запорукою ефективної реалізації конституційного права громадян на отримання кваліфікованої правничої допомоги. Тобто адвокати будуть

зацікавлені в тому, щоб надати якісну правничу допомогу своїм клієнтам, у протилежному випадку вони притягуватимуться до дисциплінарної відповідальності або взагалі будуть позбавлені права займатися адвокатською діяльністю, що стане для них неабияким стимулом... Сторона, яка буде працювати з адвокатом, матиме змогу користуватися всіма передбаченими чинним законодавством України процесуальними гарантіями, зокрема такими як недопустимість звуження чинних прав і свобод як за обсягом, так і за змістом; надання допомоги захисником у реалізації прав і свобод учасниками процесу; недопущення порушення процесуальних прав людини та громадянина; відновлення порушених прав і свобод тощо» [75, с. 23]. Слід зазначити, що в контексті таких аргументів, запровадження адвокатської монополії цілком відповідає обраній законодавцем концепції розвитку цивільного судочинства шляхом посилення диспозитивності та змагальності цивільного процесу та майже повного усунення суду від збирання доказів за власною ініціативою, принаймні у справах позовного провадження. Адвокат як професійний суб'єкт надання правничої допомоги, кваліфікація якого підтверджується для отримання свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю, так і обов'язком адвоката постійно підвищувати свій кваліфікаційний рівень, повинен належним чином формулювати правову позицію та здійснювати підготовку, в т.ч. для підтвердження доводів та заперечень доказами у встановлені процесуальним законом строки, до її відстоювання в суді. Зокрема, адвокат наділений правом подання адвокатських запитів та може використовувати цей правовий інструмент для збирання доказів перед поданням позовної заяви або при підготовці відзиву.

Водночас, як зазначалося вище, законом можуть бути встановлені винятки з адвокатської монополії. Так, згідно з частиною другою ст. 60 ЦПК України під час розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи) представником може бути особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність, за винятком осіб, визначених у ст. 61 цього Кодексу. Крім того, згідно зі ст. 59 ЦПК України,

права, свободи та інтереси малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб захищають у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом. Права, свободи та інтереси неповнолітніх осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть захищати у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, піклувальники чи інші особи, визначені законом. Суд може залучити до участі в таких справах неповнолітню особу чи особу, цивільна дієздатність якої обмежена.

Щодо винятків з адвокатської монополії, пов'язаних із справами спрощеного позовного провадження, В. Ю. Мамницький звертає увагу «на Закон України ... від 3 жовтня 2017 року яким було введено поділ позовного провадження на загальне та спрощене. Ця зміна була внесена на виконання норми ч. 4 ст. 131-2 Конституції України... Маємо згадати й норми ч. 4 ст. 19 ЦПК України та ст. 274 ЦПК України, які повторюють за змістом перелік справ в яких представництво може здійснюватися особами, які не є професійними адвокатами [75, с. 132]. Дійсно, запровадження спрощених проваджень в цивільне судочинство цілком корелює з необхідністю вичленувати з масиву справ позовного провадження справи, у яких можливе здійснення процесуального представництва особами, які не є адвокатами.

Згідно з частиною першою ст. 64 ЦПК України представник, який має повноваження на ведення справи в суді, здійснює від імені особи, яку він представляє, її процесуальні права та обов'язки.

Отже, представник учасника справи у цивільному процесі не наділений власними процесуальними правами та не має власних процесуальних обов'язків учасника справи. Він лише має повноваження діяти від імені учасника справи та реалізовувати їх права і вчиняти дії на виконання процесуальних обов'язків свого довірителя. Подаючи докази від імені учасника справи, представник може реалізовувати діяльність з доказування, якщо такі докази подаються на підтвердження вимог і заперечень довірителя, або сприяти з'ясуванню обставин справи судом, якщо відповідний обов'язок покладено на довірителя

судом. При цьому представник не є стороною цивільного процесуального правовідношення, але є його учасником. Представника учасника справи слід визнати суб'єктом подання доказів.

Параграфом третім Глави 4 Розділу III ЦПК України визначається склад інших учасників судового процесу. Серед них безпосереднє значення для з'ясування обставин справи мають свідок та експерт. Свідком, згідно з частиною першою ст. 69 ЦПК України може бути кожна особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи. Відповідно, свідок володіє інформацією про обставини справи. Проте ст. 70 ЦПК України містить перелік осіб, які не можуть бути допитані як свідки або можуть бути допитані лише за їх згодою. Показання свідка згідно з частиною другою ст. 76 ЦПК України є засобом доказування. Цей засіб доказування має кілька передбачених процесуальним законом форм: допит свідка, який не є учасником справи; допит сторін, третіх осіб, їхніх представників як свідків; письмове опитування учасників справи як свідків.

За загальним правилом суд отримує від свідка інформацію про обставини справи з показань свідка, які він надає суду під час допиту у порядку, визначеному ст. 230 ЦПК України.

Але учасниками цивільних процесуальних правовідносин є не лише учасники справи. Такими можуть бути інші учасники судового процесу та особи, які взагалі не віднесені до учасників цивільного процесу. І. В. Бондар слушно зауважує, що «навіть малолітні діти можуть стати свідками в цивільному процесі по важливих і коштовних справах, а в цивільному праві їхнє право на самостійну реалізацію власних прав (дієздатність) обмежено [14, с. 91]. Дійсно, частиною першою ст. 232 ЦПК України передбачено, що допит малолітніх свідків і, за розсудом суду, неповнолітніх свідків проводиться в присутності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, якщо вони не заінтересовані у справі, або представників органів опіки та піклування, а також служби у справах дітей. Тобто малолітні свідки можуть самостійно, хоч і у присутності батьків, виконувати свій процесуальний обов'язок свідчити про

відомі їм обставини цивільної справи. Крім того ст. 45 ЦПК України передбачено додаткові гарантії захисту прав малолітніх та неповнолітніх осіб під час розгляду справи. Положення цієї статті наділяють малолітніх та неповнолітніх осіб таким обсягом процесуальної дієздатності, який є дещо більшим, ніж обсяг цивільної дієздатності, з якою в теорії цивільного процесу часто пов'язують процесуальну дієздатність.

Відповідно до ст. 93 ЦПК України учасник справи має право поставити в першій заяві по суті справи, що ним подається до суду, не більше десяти запитань іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи. Учасник справи, якому поставлено питання позивачем, зобов'язаний надати вичерпну відповідь окремо на кожне питання по суті. Згідно з частиною третьою цієї статті відповіді на запитання подаються до суду учасником справи у формі заяви свідка. Для позначення передачі суду таких даних у формі заяви свідка використовується термін «подання». Визначення поняття «показання свідка» передбачає, що це повідомлення про відомі обставини. Форма такого повідомлення не визначається. Загалом ця процедура відповідно до назви ст. 93 ЦПК України іменується «письмове опитування учасника справи як свідка».

Крім того, ст. 234 ЦПК України передбачено, якщо сторона, третя особа, їх представники заявляють, що факти, які мають значення для справи, їм відомі особисто, вони за їхньою згодою можуть бути допитані як свідки згідно із статтями 230–232 цього Кодексу. З формулювання цієї норми можна зробити висновок, що в ній йдеться не про право учасників справи бути допитаними як свідки, а лише про право повідомити суд про згоду бути допитаними. Однак словосполучення «можуть бути допитані» свідчить про можливість того, що вони не будуть допитані. Тут видається доцільним суду за загальним правилом з'ясувати, яке саме значення для справи можуть мати їх показання, а також стосовно представника – з'ясувати, чи не отримані ним відомості, які він згоден повідомити суду, у зв'язку з наданням професійної правничої допомоги. Останнє заборонено пунктом другим частини першої ст. 70 ЦПК України.

Таким чином, цивільний процесуальний статус осіб, яким відома

інформація про обставини справи, може поділятися на: 1) статус учасника справи, доповненого статусом свідка; 2) статус свідка. Перший тип процесуального статусу свідка характеризується таким: а) учасник справи має право погодитися бути допитаним як свідок та, якщо суд погодиться з доцільністю цього, надати свідчення; б) на учасника справи покладено обов'язок надати письмові відповіді на питання в процедурі письмового опитування учасника справи як свідка. При допиті як свідка учасник справи та представник попереджаються під розписку про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання і відмову від давання показань та приводяться до присяги. Загалом це має виключати упередженість таких свідчень. Проте припускати, що учасник справи погодиться свідчити на користь іншій стороні, підстав немає. При письмовому опитуванні учасника справи як свідка він у заяві свідка вказує про обізнаність із змістом закону щодо кримінальної відповідальності за надання неправдивих показань. Таким чином, учасник справи за будь-якої формі надання показань свідка зобов'язаний дати правдиві показання про відомі йому обставини.

Експертом в цивільному процесі може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. Цивільний процесуальний правовий статус експерта багато в чому визначається, окрім ЦПК України, спеціальними актами законодавства про судову експертизу. Так, згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [134]. Суб'єктами судово-експертної діяльності згідно зі ст. 7 цього Закону є державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань. Відповідно до ст. 10 Закону судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань.

Судовими експертами державних спеціалізованих установ можуть бути фахівці, які мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності. До проведення судових експертиз (обстежень і досліджень), крім тих, що проводяться виключно державними спеціалізованими установами, можуть залучатися також судові експерти, які не є працівниками цих установ, за умови, що вони мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності у порядку, передбаченому цим Законом. До фахівця у відповідній галузі знань, який проводить судову експертизу, застосовуються положення цього Закону щодо гарантій, прав, обов'язків, відповідальності судового експерта, крім відповідальності за відмову від проведення експертизи та положень Розділу III цього Закону. Отже, правовий статус експерта в цивільному процесі не залежить від того, чи це є експерт державної спеціалізованої установи, чи ні.

Згідно з частиною третьою ст. 102 ЦПК України висновок експерта може бути підготовлений на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду. В будь-якому з цих випадків на експерта поширюється цивільний процесуальний правовий статус експерта, в тому числі обов'язок з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи.

У разі підготовки висновку на замовлення учасника справи такий висновок подається до суду самим учасником справи за загальним правилом – при поданні першої заяви по суті спору. Якщо експертиза проводиться за ухвалою суду, експерт направляє висновок безпосередньо до суду.

Таким чином цивільний процесуальний правовий статус експерта в частині подання доказів полягає у тому, що експерт, який виконує експертизу за ухвалою суду, зобов'язаний подати висновок експерта суду. Експерт,

незалежно від того, проводив він дослідження на замовлення учасника справи чи за ухвалою суду, зобов'язаний подавати усно інформацію, що стосується проведення дослідження та, відповідно, обставин справи, роз'яснюючи свій висновок і відповідаючи на питання суду та учасників справи в судовому засіданні за викликом суду. Надання таких пояснень та відповідей експерта слід розглядати як докази – інформацію, що стосується обставин справи.

Згідно з частиною шостою ст. 84 ЦПК України будь-яка особа, у якій знаходиться доказ, повинна видати його на вимогу суду. Норми процесуального закону не обмежують коло таких осіб лише учасниками справи чи іншими учасниками судового провадження. Водночас, покладення процесуального обов'язку на осіб, які не входять ані до складу суду, ані до складу учасників судового процесу, свідчить про те, що учасниками цивільних процесуальних правовідносин можуть бути не лише суд та учасники судового процесу. Водночас, цивільний процесуальний статус таких осіб не повною мірою визначено в ЦПК України.

Досліджуючи питання цивільного процесуального правового статусу осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, С. С. Бичкова вважає за доцільне поряд із особами, які беруть участь у справах позовного провадження, виокремити самостійну групу суб'єктів цивільних процесуальних відносин (учасників позовного провадження) – осіб, які беруть участь у забезпеченні доказів або позову. До таких осіб дослідниця відносить: а) заявника; б) особу, стосовно якої вживаються заходи забезпечення доказів (позову); в) представники заявника та особи, стосовно якої вживаються заходи забезпечення доказу; г) заінтересованих осіб (наприклад, тих, у яких знаходиться майно, щодо якого вживаються відповідні заходи) [9, с. 33]. Серед цих осіб, як бачимо, авторка виділяє окрему категорію – особи, у яких знаходиться майно, яке витребується як доказ. При цьому вони називаються учасниками цивільних процесуальних правовідносин або ж учасниками позовного провадження. Можна припустити, що такий підхід ґрунтується на редакції ЦПК України, чинній на момент здійснення дисертаційного

дослідження Бичковою С. С. Проте це припущення не підтверджується аналізом ЦПК України в редакції, чинній у 2011 році, відповідно до якої до учасників цивільного процесу належать особи, які беруть участь у справі, та інші учасники цивільного процесу. Однак ця редакція Кодексу не передбачала віднесення осіб, в розпорядженні яких є письмові чи речові докази, до учасників цивільного процесу. Тому відсутні законодавчі підстави ототожнювати учасників цивільних процесуальних правовідносин та учасників позовного провадження в контексті процесуального статусу осіб (неучасників судового процесу), у яких суд витребує докази.

В науці цивільного процесуального права осіб, які мають докази, але не є учасниками судового процесу, іноді називають особами, які утримують докази [225, с. 72–73; 7, с. 253]. Такі особи, безперечно, набувають цивільних процесуальних обов'язків у зв'язку з витребуванням у них доказів. За невиконання процесуальних обов'язків до таких осіб можуть застосовуватися заходи процесуального примусу. Отже, вони є суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин. Проте це не дає підстав називати таких осіб учасниками цивільного процесу чи учасниками судового процесу в розумінні Глави 4 Розділу 1 ЦПК України.

Отже, цивільний процесуальний статус осіб, яких суд зобов'язує подати наявні у них докази, але які не є учасниками судового процесу, полягає у наявності у них обов'язку подати до суду докази або повідомити суд про неможливість подати докази, які витребує суд, або неможливість подати їх у строк, визначений судом. Частиною п'ятою ст. 84 ЦПК України передбачено, що суд може уповноважити на одержання доказів, які витребує, заінтересовану сторону. В такому разі суб'єктом подання доказів залишається особа, яка їх утримує. Уповноважена особа тут діє як представник суду, а дії особи, яка утримує доказ, спрямовані саме на передачу доказів суду. Тому суб'єктом подання доказів на виконання ухвали суду про їх витребування завжди є особа, яка їх утримує.

Підсумовуючи аналіз коло осіб, які здійснюють подання доказів у

цивільному судочинстві, можемо констатувати, що цивільне процесуальне законодавство передбачає таке. Перш за все – до них належать учасники справи. До учасників справи позовного провадження віднесено позивача, відповідача та третіх осіб. Подання доказів у наказному провадженні покладається на заявника. У справах окремого провадження докази можуть подавати заявник та інші заінтересовані особи. Подання доказів також покладається на органи та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Учасники справи можуть діяти в процесі через своїх представників, які також є суб'єктами подання доказів, проте здійснюють його від імені довірителя. Учасники справи та їх представники є суб'єктами подання речових, письмових та електронних доказів, подання висновку експерта та подання показань свідка, оформлених як заява свідка в порядку письмового опитування, або за їх згодою – подання показань свідка в порядку допиту свідка.

Органи державної влади та місцевого самоврядування є суб'єктами подання письмових доказів – висновків, зроблених на виконання їх повноважень. Для цього вони можуть бути залучені до участі у справі судом або беруть участь у справі для подання висновків за власною ініціативою.

Суб'єктами подання доказів можуть бути особи, які не є учасниками судового процесу. Це особи, у розпорядженні яких перебувають докази, про витребування яких судом постановлено ухвалу. Особи, які не є учасниками справи та утримують у себе докази, не є суб'єктами доказування. Таким чином коло суб'єктів подання доказів виходить за коло суб'єктів доказування.

2.2 Темпоральна й змістовна характеристика подання доказів

Як зауважує О. С. Захарова, «у будь-якому процесі процесуальна форма виступає основою систематизації діяльності. Вона покликана забезпечити порядок руху з визначенням прав і обов'язків суб'єктів права. За допомогою процесуальної форми реалізуються намічені завдання як кінцеві, так і на окремому етапі знаходження справи. Врешті-решт, за допомогою

процесуальної форми визначається суб'єктний склад правовідносин з певним обсягом прав та обов'язків, процесуальні провадження і процесуальні стадії, строки та терміни здійснення окремих процесуальних дій, визначаються процесуальні гарантії, що забезпечуватимуть процесуальний режим» [50, с. 132]. Отже, строки та терміни здійснення окремих процесуальних дій є одним із елементів цивільної процесуальної форми.

І. М. Євтухич зауважує, що «процесуальними діями реалізуються процесуальні права і обов'язки. Вони необхідні для виникнення правовідносин і подальшого їх розвитку. Право на відкриття провадження у цивільній справі реалізується в результаті вчинення процесуальних дій – подачі позовної заяви і прийняття її судом. Між судом і заінтересованою особою виникають цивільні процесуальні правовідносини, але не щодо цих дій, а тих наслідків, на досягнення яких вони спрямовані, відкриття цивільної справи в суді на захист суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу. Процесуальні дії свідків спрямовуються на реалізацію обов'язку на свідчення певних фактів у справі; експерта – для дачі висновку про обставини, необхідні для вирішення справи судом. Отже, процесуальні дії належать до змісту процесуальних правовідносин і одночасно є юридичними фактами, що спричиняють виникнення, розвиток і припинення цивільних процесуальних правовідносин» [210, с. 77]. Отже, процесуальні строки та процесуальні дії є невід'ємними складовими цивільної процесуальної форми.

Статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено право кожного на розгляд його справи протягом розумного строку [133]. Своєчасний розгляд справи визнано одним із завдань цивільного судочинства у ст. 2 ЦПК України.

Згідно зі статистичними даними Європейського суду з прав людини за 2025 рік зі 164 рішень проти України тривалості провадження у суді стосуються 58 [1, с. 36]. При цьому ЄСПЛ визнавав порушення ст. 6 ЄКПЛ в частині тривалості провадження у 2025 році всього 105 разів. Тобто на Україну припадає більше половини таких рішень ЄСПЛ за 2025 рік. Отже, проблема

своєчасного розгляду справ у суді в Україні стоїть надзвичайно гостро.

Основним засобом забезпечення своєчасного розгляду цивільної справи є визначені у ЦПК України часові вимоги до здійснення цивільних процесуальних прав та виконання цивільних процесуальних обов'язків.

Конкретні часові межі вчинення конкретних процесуальних дій містяться в інших нормах ЦПК України

Строк є основною темпоральною характеристикою вчинення процесуальних дій. Водночас, у частині сьомій ст. 262 ЦПК України використано слово «термін»: «...суд встановлює у ній строк для надання відповіді залежно від змісту вказівок та терміну, необхідного для їх виконання». Тут слово «термін» використано на позначення певного часового проміжку. Розмежування строків і термінів закріплено у частинах першій і другій ст. 251 ЦК України. Строк – це певний період у часі, зі впливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. Термін – це певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення. К. А. Возняковська та О. В. Кіріяк зауважують, що «термін є точкою на часовій осі, яка визначає конкретний момент настання або завершення події, що має правові наслідки. Це може стосуватися моменту укладення договору, початку або завершення дії певного правового акта, закінчення дії ліцензії або інших подібних ситуацій, де важлива чіткість і безумовне настання певного часу. На відміну від строку, термін не має змінної тривалості – він є моментом, що може бути фіксованим або встановленим законом, договором чи іншими правовими актами» [23, с. 255–256]. Тобто використання у частині сьомій ст. 262 ЦПК України слова «термін» є безпідставним, адже в ній йдеться про певний проміжок часу, протягом якого мають бути вчинені певні дії. Це підтверджується й тим, що і Главі 6 «Процесуальні строки» Розділу I ЦПК України законодавець не передбачив необхідність потреби визначати терміни як момент у часі, наприклад, час проведення судового засідання з допитом свідка або час проведення огляду речових доказів за місцем їх розташування.

Реформа процесуального законодавства 2016-2017 років [122; 121] мала

не меті оптимізацію некриміналістичних процесів, зокрема, шляхом процедури розкриття доказів на початку судового провадження. Тобто особа, звертаючись до суду вже повинна була надати всі наявні у неї докази стосовно обставин справи. Так, згідно з частиною другою ст. 83 ЦПК України позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної. Подальше подання доказів стало можливим лише за наявності поважних причин. Такий суворий підхід до подання доказів учасниками цивільної справи на підтвердження власних вимог і заперечень забезпечувався частково запровадженням адвокатської «монополії» на судове представництво. Адвокат, як кваліфікований спеціаліст у галузі права, повинен був не лише належним чином оформити звернення до суду, але й забезпечити збирання доказів ще до звернення до суду. Згідно з ч. 9 ст. 83 ЦПК України копії доказів (крім речових доказів), що подаються до суду, заздалегідь надсилаються або надаються особою, яка їх подає, іншим учасникам справи. Суд не бере до уваги відповідні докази у разі відсутності підтвердження надсилання (надання) їх копій іншим учасникам справи, крім випадку, якщо такі докази є у відповідного учасника справи або обсяг доказів є надмірним, або вони подані до суду в електронній формі, або є публічно доступними.

Такий обов'язок завчасного надсилання іншим учасникам справи копій доказів, які подаються до суду, дещо дисонує з нормами про подання документів по суті справи. Так, докази позивача мають бути подані разом із позовною заявою. Докази відповідача – разом із поданням відзиву. Зміст статей 175 та 177 ЦПК України не вимагає від позивача додавати до позовної заяви підтвердження надсилання відповідачу копій доказів, доданих до позовної заяви. Більше того, до позовної заяви необхідно додати її копії та копії всіх документів, доданих до неї. Натомість правила цієї статті щодо подання копій документів не поширюються на позови, що виникають з трудових правовідносин, а також про відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок кримінального правопорушення чи каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю

органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду. Отже, при поданні позову відсутній обов'язок завчасного надсилання іншим учасникам справи копій доказів. Це компенсується наданням копій доказів разом із позовною заявою, які після відкриття провадження у справі будуть надіслані іншим учасникам. У випадках, коли особа звільняється від обов'язку подання із позовною заявою копій документів, долучених до неї, суд власними силами має зробити такі копії та надіслати іншим учасникам разом із копією позовної заяви. Стосовно ж учасників справи, які надсилають до суду відзив на позов, то вони повинні додати до нього докази на обґрунтування своїх заперечень, та документи, що підтверджують надіслання (надання) відзиву і доданих до нього документів іншим учасникам справи.

Частиною третьою ст. 83 ЦПК України передбачено, що відповідач, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, повинні подати суду докази разом з поданням відзиву або письмових пояснень третьої особи. Згідно з частиною сьомою ст. 178 ЦПК України відзив подається в строк, встановлений судом, який не може бути меншим п'ятнадцяти днів з дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі. Судами найчастіше визначається саме п'ятнадцятиденний строк подання відзиву, проте є випадки призначення іншого, зокрема, 10-денного [166] або 30-денного [185; 187] строку з дня отримання копії ухвали про відкриття провадження у справі.

Практику встановлення судами строку для подання відповідачем відзиву, який є меншим, ніж 15 днів з дня отримання ухвали про відкриття провадження, слід визнавати не лише порушенням частини сьомої ст. 178 ЦПК України, а й обмеженням права відповідача на подання доказів разом з відзивом на позовну заяву. Також в судовій практиці трапляються випадки встановлення в ухвалі суду про відкриття провадження у справі терміну, тобто конкретної дати, до якої відповідач має подати відзив разом з доказами, що також слід визнати порушенням частини сьомої ст. 178 ЦПК України і обмеженням права відповідача на подання доказів у строки, встановлені

законом. Так, ухвалою Андрушівського районного суду Житомирської області від 28.01.2026 було встановлено відповідачеві строк для подання відзиву з доказами до 26.02.2026 [158]. На перший погляд судом встановлено 29-денний строк подання відзиву відповідачем з долученням до нього доказів, що є більше, ніж 15 днів, передбачені частиною сьомою ст. 178 ЦПК України. Однак суд не врахував, що відповідач має щонайменше 15 днів на подання відзиву не з моменту постановлення ухвали про відкриття провадження у справі, а з моменту з дня отримання ухвали про відкриття провадження. Відповідачі, особливо в умовах воєнного стану та обстрілів логістичної інфраструктури майже на всій Україні, можуть отримати ухвалу про відкриття провадження у справі із значною затримкою. Відповідач зможе клопотати до суду про продовження строків подання відзиву та надання додаткового строку подання доказів, але він не зобов'язаний це робити через те, що строк встановлено судом з порушенням норм процесуального права.

Отже, процесуальним законом встановлено момент у часі, коли учасники справи мають подати докази до суду – подання позовної заяви або відзиву на неї. Для позивача це не є класичним процесуальним строком, адже нормами процесуального права чи рішенням суду не визначено початок його перебігу. Процесуальне право на звернення до суду з заявою про захист власних прав та інтересів як потенційна можливість виникає разом з цивільною процесуальною правоздатністю. Порядок реалізації цього права визначається наявністю в особи цивільної процесуальної правоздатності. У випадку, коли в особи виникає потреба у зверненні до суду у зв'язку з порушенням її матеріальних прав, у неї виникає право на позов в матеріально-правовому розумінні. З моменту, коли особа дізналася або могла дізнатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила, починається перебіг строку позовної давності. Отже, поєднання процесуального права на звернення до суду та матеріального суб'єктивного права на судовий захист фактично породжує строк, протягом якого можливий судовий захист порушеного суб'єктивного цивільного права. Водночас, вплив строку позовної давності не позбавляє учасника матеріально-

правових відносин права на звернення до суду. Хоча суд може відмовити у захисті у зв'язку зі впливом позовної давності, проте згідно з частиною другою ст. 267 ЦПК України заява про захист цивільного права або інтересу має бути прийнята судом до розгляду незалежно від впливу позовної давності. Таким чином, початок перебігу позовної давності не може вважатися початком перебігу строку подання доказів до суду. ЦПК України визначає саме момент (тобто термін) подання доказів, хоча цей термін і не є абсолютно визначеним, адже він прив'язаний до моменту звернення до суду.

Примітно, що законодавча вимога про подання доказів (частини друга та третя ст. 83 ЦПК України) прямо стосується лише учасників справи у позовному провадженні. Проте це не свідчить про відсутність в учасників інших видів проваджень обов'язку подавати докази при першому зверненні до суду. Так, згідно з пунктами третім та четвертим частини третьої ст. 163 ЦПК України до заяви про видачу судового наказу додаються копія договору, укладеного в письмовій (в тому числі електронній) формі, за яким пред'явлено вимоги про стягнення грошової заборгованості, а також інші документи або їх копії, що підтверджують обставини, якими заявник обґрунтовує свої вимоги.

Як зазначалося у підрозділі 2.1 цієї дисертації, загальні норми про окреме провадження стосовно доказування та з'ясування обставин справи містять лише припис про право суду за власною ініціативою витребувати необхідні докази з метою з'ясування обставин справи (ст. 294 ЦПК України). Спеціальне регулювання деяких видів окремого провадження теж переважно не регулює подання доказів учасниками справи. Статтею 318 ЦПК України передбачено подання доказів разом із заявою про встановлення фактів, що мають юридичне значення. Згідно зі ст. 335 та ст. 350-4 ЦПК України у заявах про визнання спадщини відумерлою та про припинення амбулаторної психіатричної допомоги чи госпіталізації до закладу надання психіатричної допомоги у примусовому порядку мають бути зазначені докази, проте їх подання разом із заявою не вимагається.

Згідно з частиною третьою ст. 294 ЦПК України справи окремого

провадження розглядаються судом з додержанням загальних правил, встановлених цим Кодексом, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляд. Отже, змагальність у справах окремого провадження обмежується, як ми бачимо, наділенням суду правом витребувати докази за власною ініціативою для з'ясування справи. Що ж до часових меж подання доказів можуть застосовуватися норми ст. 83 ЦПК щодо подання доказів учасниками позовного провадження.

Учасник справи, який з об'єктивних причин не може подати докази у встановлений законом строк, тобто разом з першою заявою по суті справи, зобов'язаний про це письмово повідомити суд та зазначити доказ, який не може бути подано; причини, з яких доказ не може бути подано у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу (частина четверта ст. 83 ЦПК України). Якщо суд визнає поважними причини неподання доказів, він може встановити для цього додатковий строк.

Встановлення додаткового строку для подання доказів позивачем може бути актуально, коли позов подається безпосередньо перед закінченням строку позовної давності. В такому разі позивач дійсно з об'єктивних причин міг не отримати усі можливі та необхідні докази для обґрунтування позовних вимог і з подальшим очікуванням пов'язаний ризик втрати права на судовий захист по відповідних вимогах. Натомість відповідач, отримавши позовну заяву з копією ухвали про відкриття провадження у справі є обмеженим у часі для збирання доказів строком подання відзиву на позовну заяву. Тому практика надання відповідачу додаткового строку подання доказів є більш поширеною, ніж надання позивачу додаткового строку на подання доказів. Так, ухвалою Салтівського районного суду м. Харкова від 09.06.2026 надано відповідачу додатковий строк для подання доказів до 02.07.2026. Відповідач виклав відповідне клопотання у відзиві на позов та обґрунтував його таким чином: «... у даній справі його представником було направлено адвокатські запити до КП “Харківські теплові мережі”, КП “Житлокомсервіс” та КП “Харківське

міське бюро технічної інвентаризації” Харківської міської ради. На час подання даного відзиву відповіді на зазначені адвокатські запити не надходили. Після отримання відповідей на адвокатські запити та відповідних документів Відповідач невідкладно подасть їх суду як додаткові докази у справі. Окрім того, разом з зустрічною позовною заявою відповідач не має можливості подати докази своєї відсутності під час складання акта від 16.07.2021 року, оскільки такі докази містяться в документах підприємства АТ “Укрзалізниця”, на якому він працює. На теперішній час зазначене підприємство працює в умовах щоденної загрози ворожих обстрілів та атак безпілотних літальних апаратів. Протягом останнього часу територія підприємства та прилегла місцевість зазнають щоденних атак, що істотно ускладнює його діяльність, доступ працівників до архівів та пошук документів за минулі роки. У зв’язку з наведеними обставинами отримання інформації та документів за 2021 рік потребує додаткового часу, оскільки відповідні матеріали необхідно відшукати та опрацювати в архівних фондах підприємства. Після отримання зазначених документів відповідач невідкладно подасть їх суду як додаткові докази у справі» [183]. Суд вірно оцінив обґрунтування неможливості подати докази вчасно, визнав їх причини поважними та надав відповідачу додатковий строк на подання доказів.

Натомість Ухвалою Богуславського районного суду від 09.02.2026 відповідачу відмовлено у задоволенні клопотання про надання додаткового строку на подання доказів. Відмовляючи у задоволенні клопотання відповідача, суд зазначив таке: «Ухвалою Богуславського районного суду Київської області про відкриття провадження у справі від 18.05.2024 було надано строк Відповідачу-2 на подання відзиву на позов і всіх письмових та електронних доказів, висновків експертів і заяв свідків, що підтверджують заперечення проти позову до 13 травня 2024 року. Відповідачем-2 відзив на позовну заяву подано разом з доказами 05 червня 2024 року... Відповідач-2 повинен був подати до суду клопотання про встановлення додаткового строку на подання таких доказів або ж подати клопотання про витребування

зазначених доказів, однак такого клопотання Відповідачем-2 до суду в строк до 05 червня 2024 року подано не було. ... Однак відповідне клопотання було подане Відповідачем-2 тільки 08.01.2026 року, через 1,5 роки після закінчення строку вчинення відповідних процесуальних дій, а тому відсутні процесуальні підстави для визнання поважними причини неподання клопотання та поновлення відповідного строку» [159]. Таким чином, важливою умовою встановлення додаткового строку для подання доказів є подання відповідного клопотання разом з першою заявою по суті справи.

Важливість подання клопотання про надання додаткового строку для подання доказів полягає у тому, що надання такого додаткового строку є за своєю суттю продовженням строку, який на момент подання клопотання ще не закінчився. Глава 6 «Процесуальні строки» Розділу I ЦПК України не передбачає «надання додаткового строку» для вчинення процесуальних дій. У ній передбачається продовження та поновлення процесуальних строків (ст. 127 ЦПК України). Отже, вбачаються певні недоліки законодавчої техніки у тому, що норма про надання додаткового строку для подання доказів не відповідає загальним положенням про процесуальні строки.

У разі, коли клопотання про надання додаткового строку для подання доказів подано після надання першої заяви по суті справи, може йтися лише про поновлення вже пропущеного процесуального строку. Однак не всі суди це враховують. Так, ухвалою Доманівського районного суду Миколаївської області від 16.07.2026 вирішувалося клопотання відповідача, яке надійшло після отримання судом від позивача відповіді на відзив, про долучення до матеріалів справи доказів, мотивоване тим, що він заздалегідь повідомив суд про наявність у нього доказів, які не можуть бути подані, оскільки необхідний відповідний час для їх пошуку та формування серед архівних фінансово-господарських документів, пов'язаних з договором. У клопотанні відповідач просив поновити строк подання доказів. Суд задовольнив клопотання, зазначивши, що питання належності та допустимості таких доказів будуть вирішені під час ухвалення судового рішення. Водночас суд надав позивачу без

його клопотання можливість подати письмові пояснення з приводу поданих відповідачем доказів та встановив додатковий строк для подання доказів у їх спростування [169]. Таке немотивоване надання судом позивачу додаткового строку для подання доказів за відсутності відповідного клопотання, на наш погляд, свідчить про порушення принципу змагальності цивільного процесу.

Згідно з частиною восьмою ст. 83 ЦПК України докази, не подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, яка їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї. Отже, навіть за умови подання клопотання про надання додаткового строку для подання доказів, учасники справи можуть подати докази, не подані у встановлений строк, з обґрунтуванням неможливості їх вчасного подання. Якщо в межах свої дискреційних повноважень суд вважатиме причини пропуску строку поважними, а докази важливими для з'ясування обставин справи для забезпечення справедливого та неупередженого вирішення справи, він долучає докази до справи.

Викладене стосується строків реалізації права на подання учасниками справи доказів на підтвердження власних вимог та заперечень. Крім безпосереднього подання доказів суду, коли учасник справи не володіє відповідним доказом і не зміг його отримати у визначеному законом порядку, він може звернутися до суду з клопотанням про витребування доказів. У разі задоволення судом такого клопотання обов'язок подання доказів виникає у іншого учасника справи, учасників судового процесу або осіб, які згідно з нормами ЦПК не є учасниками судового процесу.

Загальний порядок витребування доказів визначено ст. 84 ЦПК України. Її нормами не передбачено, що в ухвалі про витребування доказів має бути визначено строк на подання доказів суду. Відповідно, не усі ухвали про витребування доказів визначають строк, протягом якого докази мають бути подані суду [161].

У пункті сьомому частини другої ст. 197 ЦПК України передбачено, що

у підготовчому засіданні суд з'ясовує, чи надали сторони докази, на які вони посилаються у позові і відзиві, а також докази, витребувані судом чи причини їх неподання; вирішує питання про проведення огляду письмових, речових і електронних доказів у місці їх знаходження; вирішує питання про витребування додаткових доказів та визначає строки їх подання, вирішує питання про забезпечення доказів, якщо ці питання не були вирішені раніше. Відповідно, принаймні в ухвалі про закриття підготовчого провадження, якою вирішуються питання про витребування доказів, слід встановлювати строки їх подання з огляду на вимоги ст. 197 ЦПК України. Проте відповідний строк встановлюється судами не завжди [173;160].

Водночас, у частині сьомій цієї статті передбачено обов'язок осіб, які не мають можливості подати доказ, який витребує суд, або не мають можливості подати такий доказ у встановлені строки, повідомити про це суд із зазначенням причин протягом п'ятнадцяти днів з дня вручення ухвали.

Таке непослідовне регулювання встановлення строків подання доказів в ухвалі про їх витребування спричиняє неоднозначну судову практику. З огляду на це, на наш погляд, доцільно у ст. 84 ЦПК України передбачити встановлення в ухвалі про витребування доказів розумного, проте конкретного, строку їх подання.

Іншою формою залучення однією стороною від іншої сторони доказів у справу є письмове опитування учасників справи як свідків. Згідно зі ст. 93 ЦПК України учасник справи має право поставити в першій заяві по суті справи, що ним подається до суду, не більше десяти запитань іншому учаснику справи про обставини, що мають значення для справи. Учасник справи, якому поставлено питання позивачем, зобов'язаний надати вичерпну відповідь окремо на кожне питання по суті. Якщо запитання пов'язане з наданням відповідних доказів, що підтверджують відповідні обставини, учасник справи разом з наданням відповідей надає копії відповідних письмових чи електронних доказів. Відповіді на запитання у формі заяви свідка подаються не пізніше як за п'ять днів до підготовчого засідання, а у справі, що розглядається в порядку спрощеного письмового провадження, – до першого письмового засідання. Продовження

строку на подання заяви свідка нормами ЦПК України прямо не передбачено.

Разом з першими заявами по суті справи сторони можуть подавати висновок експерта, підготовлений на їх замовлення до звернення до суду на підставі частини першої ст. 106 ЦПК України. Крім того, судова експертиза може призначатися ухвалою суду після відкриття провадження у справі. У ст. 104 ЦПК України закріплено вимоги до ухвали про призначення експертизи. Однак ця стаття не містить вимоги про зазначення в ухвалі строку надання суду експертного висновку. Примітно, що зазначення строку проведення експертизи в ухвалі про призначення експертизи було передбачено ст. 144 попередньої редакції ЦПК України. Водночас згідно з пунктом п'ятим частини першої ст. 252 ЦПК України суд може за заявою учасника справи або за власною ініціативою зупинити провадження у справі у випадку призначення судової експертизи на час проведення експертизи.

Суди в ухвалі про призначення експертизи переважно не встановлюють строк, протягом якого вона має бути проведена [167; 184; 192] з огляду на відсутність відповідної вимоги. Водночас, деякі ухвали все ж містять певні вказівки на часові межі проведення експертизи, хоча й не встановлюють при цьому строків чи термінів. Так, в резолютивній частині ухвали Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 01.04.2026 про призначення експертизи вказано: «виконання ухвали суду від 12.01.2026 слід доручити експертам Вінницької Торгово-промислової палати України у строки, необхідні для виконання експертизи з урахуванням поточної завантаженості експертів» [172]. Іноді суди все ж встановлюють конкретні строки проведення експертизи. Наприклад, в резолютивній частині ухвали Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 05.02.2026 вказано: «проведення судової експертизи доручити експертам Запорізького відділення Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз ..., попередивши експерта про кримінальну відповідальність ..., встановивши строк проведення експертизи один місяць з дня отримання ухвали суду про призначення експертизи» [174].

Граничний строк проведення судових експертиз встановлено п. 1.13 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень. Строк проведення експертизи встановлюється керівником експертної установи (або заступником керівника чи керівником структурного підрозділу) і не повинен перевищувати 90 календарних днів. Строки проведення судової експертизи можуть бути продовжені за наявності підстав та в порядку, визначених вказаною Інструкцією [128].

Таким чином, строк подання до суду висновку судової експертизи, призначеної ухвалою суду, не встановлюється ЦПК України чи судом. З огляду на викладене вище практику встановлення строку проведення експертизи ухвалою суду слід визнати недоцільною.

Ще одним засобом доказування, який суд отримує від учасника судового процесу, який не є учасником справи, є показання свідка. Показання свідка в цивільному судочинстві подаються суду під час допиту безпосередньо в судовому засіданні. Відповідно, темпоральні межі допиту свідка тісно пов'язані з часом проведення судового засідання, у якому відбувається розгляд справи. Питання про виклик свідків у судові засідання вирішується судом у підготовчому засіданні (пункт восьмий частини другої ст. 197 ЦПК України). Крім того, заяви та клопотання, в т.ч. і заяви про виклик свідків, можуть розглядатися при відкритті розгляду справи по суті, перш за все у справах, у яких підготовче засідання не проводиться.

В ухвалі про відкриття провадження або в іншій ухвалі, якою суд вирішує питання про виклик свідка, час, дата та місце проведення судового засідання можуть зазначатися [181] або ж в ухвалі може лише міститися вказівка про необхідність повідомити свідків про час, дату судового засідання, в яке свідки викликатимуться для допиту [179]. Темпорально подання доказів у формі показань свідка визначаються терміном (конкретною датою і часом) проведення судового засідання, у яке викликається свідок.

Отже, строки подання доказів у цивільному судочинстві можуть встановлювати норми процесуального права або суд у відповідних ухвалах.

Такі строки можуть мати абсолютно або відносно визначений характер. Відносно визначені строки визначаються днями, місяцями, а їх перебіг починається від дня настання певної події, наприклад отримання копії позовної заяви або відповідної ухвали суду. Абсолютно визначені строки можуть встановлюватися судом в ухвалі шляхом зазначення тривалості строку або дати його закінчення.

На практиці залишається гострим питання можливості поновлення строків подання доказів при апеляційному перегляді справи. Верховний Суд неодноразово висловлював свою думку з цього приводу. Так, у Постанові Верховного Суду від 24.07.2024 зазначено, що «суд апеляційної інстанції, здійснюючи апеляційний розгляд справи, може встановлювати нові обставини, якщо їх наявність підтверджується новими доказами, що мають значення для справи (з урахуванням положень про належність і допустимість доказів), які особа, з доведених нею поважних причин, не мала можливості подати до суду першої інстанції. Вирішуючи питання стосовно прийняття та дослідження нових доказів, відмови в їх прийнятті, суд апеляційної інстанції зобов'язаний мотивувати свій висновок у відповідній ухвалі або в ухваленому судовому рішенні». При цьому суд перелічує можливі випадки дослідження апеляційним судом доказів: «1) докази існували на час розгляду справи в суді першої інстанції, але особа, яка їх подає до апеляційного суду, не знала і не могла знати про їх існування; 2) докази існували на час розгляду справи в суді першої інстанції і учасник процесу знав про них, однак з об'єктивних причин (не залежних від нього) не міг надати їх до суду; 3) суд першої інстанції помилково виключив із судового розгляду надані учасником процесу докази, що могли мати значення для справи; 4) суд першої інстанції необґрунтовано відмовив учаснику процесу в дослідженні доказів, що могли мати значення для справи (необґрунтовано відмовив у призначенні експертизи, витребуванні доказів, коли їх подання суду для нього становило певні труднощі тощо); 5) наявні інші поважні причини їх ненадання до суду першої інстанції, де відсутні умисел чи недбалість особи, яка їх подає, або вони не досліджені цим

судом внаслідок інших процесуальних порушень» [111].

Подібна правова позиція була висловлена Верховним Судом і у Постанові від 11.03.2026: «Суд апеляційної інстанції, здійснюючи апеляційний розгляд справи, може встановлювати нові обставини, якщо їх наявність підтверджується новими доказами, що мають значення для справи (з урахуванням положень про належність і допустимість доказів), які особа, з доведених нею поважних причин, не мала можливості подати до суду першої інстанції. Вирішуючи питання стосовно прийняття та дослідження нових доказів, відмови в їх прийнятті, суд апеляційної інстанції зобов'язаний мотивувати свій висновок у відповідній ухвалі або в ухваленому судовому рішенні» [107].

Отже, такі правові позиції певною мірою звужують дискрецію апеляційних судів при вирішенні питання про долучення до справи та дослідження нових доказів в апеляційному провадженні. Проте дискретність все ж залишається з огляду на те, що принцип змагальності та завдання своєчасного розгляду справи повинні реалізовуватися разом з іншими принципами та завданнями цивільного судочинства. Тобто судам, в тому числі й апеляційної інстанції, слід залишати можливість з'ясовувати обставини справи, але при цьому не допускаючи зловживання сторонами правом на подання доказів. Тому встановлення в ЦПК України вичерпного переліку підстав для поновлення строків подання доказів учасниками справи є недоцільним.

З огляду на вимоги цивільної процесуальної форми процесуальна дія з подання доказів повинна вчинятися не лише з суворим дотриманням процесуальних строків, але і у точній відповідності за своїм змістом до вимог ЦПК України.

До подання доказів як процесуальної дії ЦПК України висуває цілу низку вимог, які не обмежуються лише ст. 83 «Подання доказів», хоча саме нею закладаються основні вимоги до фактичних дій суб'єктів, дотримання яких дає підстави визнати відповідні дії процесуальними, тобто такими, що мають значення юридичного факту для руху процесу. Так, у ст. 83 ЦПК України

закріплено обов'язок особи, яка їх подає, перед поданням доказів заздалегідь надсилати їх або надавати іншим учасникам справи. Суд не бере до уваги відповідні докази у разі відсутності підтвердження надсилання (надання) їх копій іншим учасникам справи, крім випадку, якщо такі докази є у відповідного учасника справи або обсяг доказів є надмірним, або вони подані до суду в електронній формі, або є публічно доступними.

Слід зауважити, що при поданні позовної заяви підтвердження надсилання копій доказів іншим учасникам справи відповідно до ст. 177 ЦПК України вимагається лише у разі подання до суду позовної заяви та документів, що додаються до неї, в електронній формі через електронний кабінет позивач зобов'язаний додати до позовної заяви доказ надсилання іншим учасникам справи копій поданих до суду документів з урахуванням положень статті 43 цього Кодексу. При надсилання позовної заяви поштою або поданні через канцелярію суду до неї повинні бути додані копії всіх документів відповідно до кількості відповідачів і третіх осіб. Позивач зобов'язаний додати до позовної заяви всі наявні у нього докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги (якщо подаються письмові чи електронні докази позивач може додати до позовної заяви копії відповідних доказів).

Відповідно до ст. 178 ЦПК України до відзиву на позов додаються докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються за перечення відповідача, якщо такі докази не надані позивачем, та документи, що підтверджують надіслання (надання) відзиву і доданих до нього доказів іншим учасникам справи.

Згідно з частиною 10 ст. 83 ЦПК України докази, які не додані до позовної заяви чи до відзиву на неї, якщо інше не передбачено цим Кодексом, подаються через канцелярію суду, з використанням Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи або в судовому засіданні з клопотанням про їх приєднання до матеріалів справи.

Статтею 95 ЦПК України визначено вимоги до подання письмових доказів – вони подаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії,

якщо інше не передбачено цим Кодексом. Якщо для вирішення спору має значення лише частина документа, подається засвідчений витяг з нього. Учасники справи мають право подавати письмові докази в електронних копіях, на які накладено кваліфікований електронний підпис відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Електронна копія письмового доказу не вважається електронним доказом. Учасник справи, який подає письмові докази в копіях (електронних копіях), повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу письмового доказу. Якщо подано копію (електронну копію) письмового доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал письмового доказу. Якщо оригінал письмового доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (електронної копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги.

Зеленяк А. С. визначає, що «подання речових доказів в цивільному процесі – це передача речового доказу в фактичне розпорядження суду, а прийняття речового доказу – це фактичне отримання речового доказу судом, який розглядає справи» [51, с. 122]. При цьому науковець розмірковує про долучення копій речових доказів до позовної заяви відповідно до кількості учасників справи. На його думку, «це питання слід вирішувати відповідно до того, який саме речовий доказ подається. Якщо до позовної заяви додаються диски з аудіо- чи відеозаписом, фотографії та інші різновиди речових доказів, з яких може бути зроблена копія у звичайних домашніх умовах, то неподання їх копії з позовною заявою слід розцінювати як процесуальне правопорушення, яке має тягнути за собою такі ж процесуальні наслідки, як і не подання копії документів відповідно до кількості відповідачів та третіх осіб (ч. 1 ст. 120 ЦПК України). В інакшому разі, якщо йдеться про речові докази, з яких самим позивачем не може бути зроблена копія (наприклад, зіпсований ручний годинник, розірваний коштовний ланцюжок тощо), то застосовувати процесуальні наслідки залишення позовної заяви без руху не можна» [51,

с. 124–125]. Цілком слушна думка. Крім того, на її користь свідчить і те, що речовий доказ може містити інформацію у формі слідів, які не лише позивач не може відтворити, але і сам суд їх не зможе сприйняти, дослідити та оцінити без призначення судової експертизи.

М. О. Гетманцев виділяє фактичний аспект та інформативний аспект подання доказів: «1) фактичний аспект, який полягає у безпосередньому фізичному поданні до суду об'єктивованого предмета матеріального світу (речового доказу); 2) Інформативний аспект, який полягає у зазначенні про наявний у особи речовий доказ у різних процесуальних документах (позовній заяві, зустрічному позові, заперечення проти позову, позові третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, тощо)» [28, с. 112]. Загалом інформаційний аспект притаманний поданню чи витребуванню будь-яких доказів. Адже доказування – це лише складова доведення. Подаючи чи витребовуючи докази учасник справи має пояснити суду, яку саме інформацію, важливу для встановлення обставин справи, містить певний засіб доказування. Хоча для речових доказів інформаційний аспект має ту особливість, що речі, так би мовити, не говорять самі за себе. Річ може мати багато якостей та властивостей: вага, розмір, щільність, гострота, колір, хімічний склад, місце розташування і, зрештою, саме існування. тощо. Тому особа, яка подає доказ, безумовно повинна вказати, яка саме характеристика речі містить інформацію, важливу для вирішення справи.

Згідно з частиною другою ст. 100 ЦПК України електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, на яку накладено кваліфікований електронний підпис відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Учасники справи мають право подавати електронні докази в паперових копіях, посвідчених у порядку, передбаченому законом. Паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом. Учасник справи, який подає копію електронного доказу, повинен зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу електронного доказу. Якщо подано копію

(паперову копію) електронного доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал електронного доказу. Якщо оригінал електронного доказу не подано, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги.

Згідно з частиною четвертою ст. 102 ЦПК України висновок експерта викладається у письмовій формі і приєднується до справи.

Відповідно до норм пунктів 4.18–4.19 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [128] при проведенні первинної експертизи співробітниками однієї експертної установи висновок експерта (експертів) та додатки до нього складаються у двох примірниках, один з яких направляється органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), а другий оформлюється як наглядове провадження і зберігається в архіві експертної установи. При проведенні повторної експертизи співробітниками однієї експертної установи висновок і додатки до нього складаються:

- у двох примірниках – у разі якщо висновки повторної експертизи повністю підтверджують висновки первинної (попередньої) експертизи. Перший примірник направляється органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), другий оформлюється як наглядове провадження і залишається в архіві експертної установи, що проводила повторну експертизу;

- у трьох примірниках – у випадку непідтвердження (повністю або частково) повторною експертизою висновків первинної (попередньої) експертизи. Перший примірник направляється органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), другий оформлюється як наглядове провадження і залишається в архіві експертної установи, що проводила повторну експертизу, третій направляється до експертної установи, яка проводила первинну (попередню) експертизу.

При проведенні експертиз експертами декількох експертних установ наглядові провадження оформлюються у кількості, яка відповідає кількості

експертних установ, що були зайняті в її проведенні.

Висновки експерта (експертів) з додатками направляються органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), керівником експертної установи (керівником провідної експертної установи).

Висновок експерта при проведенні експертизи під час судового розгляду складається за правилами, визначеними цієї Інструкції. Другий примірник висновку експерта при проведенні експертизи під час судового розгляду і копія документа про призначення експертизи (залучення експерта) подаються експертом до експертної установи.

Отже, спеціальним підзаконним нормативно-правовим актом передбачено складання та надсилання суду експертного висновку у письмовій (неелектронній) формі. Водночас пунктом 4.23 вказаної Інструкції оформлення висновку експерта в електронній формі здійснюється з накладанням кваліфікованого електронного підпису експерта із засвідченням його кваліфікованою електронною печаткою експертної установи (одноразово на кожному файлі). Це ставить перед нами питання, чи може висновок експерта, підготовлений за ухвалою суду, бути направлений до суду в електронній формі? На нашу думку, пункти 4.18–4.19 вказаної Інструкції цього не передбачають. Так само не передбачено виготовлення та подання до суду висновку експерта в електронній формі нормами Закону України «Про судову експертизу». Натомість абзацом четвертим пункту шостого розділу III «Організація приймання, реєстрації та видачі (надсилання) матеріалів справи і результатів експертизи (дослідження) Інструкції з організації проведення судових експертиз та експертних досліджень в Експертній службі Служби безпеки України [127] у встановлених законодавством порядку надсилання результату експертизи (дослідження) та матеріалів справи здійснюється через ЄСІТС.

Згідно з пунктами 25–26 Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи [130] документи (в тому числі процесуальні документи, письмові та електронні докази тощо), пов'язані з розглядом справ

у суді, можуть подаватися до суду в електронній формі виключно з використанням підсистеми «Електронний суд», якщо інше не визначено процесуальним законодавством чи цим Положенням. Електронні документи створюються із застосуванням вбудованого текстового редактора шляхом заповнення форм документів, передбачених Інструкцією користувача Електронного суду, підписуються кваліфікованим електронним підписом (підписами) його підписувача (підписувачів) та надсилаються засобами відповідної підсистеми ЄСІТС.

Інструкція користувача підсистеми «Електронний суд» [52] безпосередньо не містить переліку форм чи шаблонів документів. Натомість список шаблонів заяв та клопотань станом на 10 червня 2022 року міститься на веб-сторінці https://wiki.court.gov.ua/w/Шаблони_заяв_та_клопотань. Список містить такі шаблони для цивільного судочинства, що пов'язані з проведенням експертизи: «Заяви про виклик експерта»; «Заява про відмову експерта від надання висновку, якщо надані на його запит матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків»; «Заява про залучення свідка, перекладача, експерта, спеціаліста, а також здійснення фотографування, звуко- і відеозапис в огляді доказів за їх місцезнаходженням»; «Заява про неприйняття до розгляду висновку експерта»; «Клопотання експерта про опитування учасників справи та свідків для цілей проведення експертизи»; «Клопотання про забезпечення допуску до об'єкту дослідження для проведення експертизи»; «Клопотання про залучення експерта»; «Клопотання про зменшення розміру витрат на оплату послуг експерта, спеціаліста, перекладача, які підлягають розподілу між сторонами»; «Клопотання про надання експерту додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом»; «Клопотання про передання речових доказів для використання в експертній та науковій роботі»; «Клопотання про призначення експертизи»; «Клопотання про призначення експертизи, що подається одночасно із позовною заявою». Тобто, шаблону документа «Висновок експерта» не передбачено.

Таким чином, подання висновку експерта, виготовленого за ухвалою

суду, засобами ЄСІТС наразі є неможливим. Висновок має надсилатися до суду експертом чи експертною установою в паперовій формі.

Висновок експерт, підготовлений на замовлення учасника справи, може бути поданий ним разом з першою заявою по суті справи, в тому числі і в електронній копії засобами ЄСІТС.

Свідок є носієм доказів як інформації про обставини справи. Відповідним засобом доказування є показання свідка, які свідок подає суду у процесуальній формі допиту. Порядок допиту свідка визначається ст. 230 ЦПК України. Основними вимогами до допиту свідка є такі:

- кожний свідок допитується окремо, однак суд може одночасно допитати свідків для з'ясування причин розходжень у їхніх показаннях;
- свідки, які ще не дали показань, не можуть перебувати в залі судового засідання під час розгляду справи;
- перед допитом свідка головуєчий встановлює його особу, вік, рід занять, місце проживання і стосунки зі сторонами та іншими учасниками справи, роз'яснює його права і з'ясовує, чи не відмовляється свідок із встановлених законом підстав від давання показань;
- головуєчий під розписку попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання і відмову від давання показань та приводить його до присяги;
- текст присяги підписується свідком;
- допит свідка розпочинається з пропозиції суду розповісти все, що йому особисто відомо у справі, після чого першою ставить питання особа, за заявою якої викликано свідка, а потім інші учасники справи;
- допит малолітніх свідків і, за розсудом суду, неповнолітніх свідків проводиться в присутності батьків, усиновлювачів, опікунів, піклувальників, якщо вони не заінтересовані у справі, або представників органів опіки та піклування, а також служби у справах дітей;
- свідкам, які не досягли шістнадцятирічного віку, головуєчий роз'яснює обов'язок про необхідність давати правдиві показання, не

попереджуючи про відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання, і не приводить до присяги.

Допит сторін, третіх осіб, їх представників як свідків проводиться за їх згодою.

Дотримання вимог до проведення допиту свідків має ключове значення для врахування показань свідка при ухваленні рішення суду у справі, адже згідно зі ст. 78 ЦПК України суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом.

Отже, дотримання темпоральних меж та змістовних вимог подання доказів у цивільній справі має ключове значення для доказування та з'ясування обставин справи. Порушення темпоральних меж та недотримання вимог процесуального закону при поданні доказів тягне за собою негативні наслідки для учасників справи, пов'язані зі змістом рішення суду у справі, а також для усіх учасників судового процесу – у зв'язку з можливістю застосування заходів процесуального примусу.

2.3 Правові наслідки порушення порядку подання доказів

Цивільна процесуальна форма ставить перед судом, учасниками справи, іншими учасниками судового процесу, а також особами, які не учасниками судового процесу, але є учасниками цивільних процесуальних правовідносин, пов'язаних із розглядом цивільної справи, завдання чіткого дотримання темпоральних меж та змістовних вимог до вчинення процесуальних дій. У зв'язку з цим в теорії цивільного процесуального права напрацьовано доктрину цивільного процесуального правопорушення. Григоров Я. Ю. та Мамницький В. Ю. зауважують, що «теорію правопорушень у цивільному судочинстві слід розглядати як внутрішню категорію процесуального права, що відображає протиправну поведінку учасників процесу, а відповідальність – як настання наслідків за порушення встановлених законом процедур здійснення правосуддя у цивільних справах. Сутність таких правопорушень

полягає у неправомірних діях або бездіяльності, які перешкоджають належному, своєчасному та ефективному розгляду справ судом» [35, с. 7].

І. М. Лукіна визначає цивільно-процесуальне правопорушення як «суспільно небезпечне (суспільно шкідливе) винне діяння (дія або бездіяльність), що порушує приписи норм цивільного процесуального права, за яке встановлені заходи цивільної процесуальної відповідальності» [73, с. 271]. При цьому цивільну процесуальну відповідальність дослідниця визначає як «встановлені нормами цивільного процесуального права заходи процесуального примусу, що застосовуються судом у встановленому законом порядку до осіб, які беруть участь у справі та інших учасників процесу за вчинення цивільного процесуального правопорушення у вигляді позбавлення порушника суб'єктивного цивільного процесуального права чи покладання на нього нових або додаткових обов'язків» [74, с. 9]. Таким чином, цивільна процесуальна відповідальність визнається тотожною заходам процесуального примусу. Водночас, недотримання процесуальної форми подання доказів, тягне за собою правові наслідки не лише у вигляді застосування до порушника заходів процесуального примусу.

Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Одним з принципів цивільного судочинства, який найбільшою мірою стосується доказування у цивільних справах, є принцип змагальності сторін. Р. М. Римарчук та Г. С. Римарчук зауважують, що «сутність змагальності як принципу полягає в наданні сторонам, які володіють протилежними процесуальними інтересами, можливості шляхом здійснення дозволених законом процесуальних дій переконати суд, який виступає незалежним арбітром, в тому, що зайнята тією чи іншою стороною позиція по справі в силу матеріальних і процесуальних підстав є єдино вірною. Дія принципу змагальності не може ставитися у залежність від дій сторін. Основними ознаками принципу змагальності

виступають його універсальний та всеосяжний характер; імперативно-нормативне закріплення; спрямованість на врегулювання процедур юридичного процесу; регулювання діяльності сторін судового процесу, що володіють рівним становищем, але протилежними інтересами; визначення ролі суду в якості незалежного розпорядника діями сторін; спрямованість на вирішення спору по справі» [136, с. 203]. Таким чином, принцип змагальності тісно пов'язаний з реалізацією учасником справи його процесуальних прав.

Водночас принцип диспозитивності цивільного судочинства стосується лише учасників справи, і то більшою мірою саме ініціатора цивільного процесу – позивача. Для інших учасників судового процесу його диспозитивність на має суттєвого значення.

Цивільний процесуальний правовий статус учасників цивільного судочинства проявляється у сукупності їх процесуальних прав та обов'язків, а їх реалізація тісно пов'язана з інтересом, який учасник має по відношенню до імовірного результату розгляду справи.

Відповідним чином реалізація процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків певним учасником цивільного процесу чи, якщо розглядати ширше, певним іншим учасником цивільних процесуальних правовідносин тягне за собою певні правові наслідки як для нього самого, так і для інших учасників судового процесу. Правові наслідки порушення порядку подання доказів для кожного окремого учасника справи чи особи, яка не є учасником справи, але у якої суд витребує докази, мають свої особливості. Водночас прямі процесуальні наслідки подання доказів з порушенням встановленого процесуальним законом порядку будуть універсальними – суд або відмовиться їх приймати, або визнає їх недопустимими. В обох випадках такі докази не ляжуть в основу судового рішення й це вплине на матеріально-правові інтереси сторін.

Відповідно до принципу змагальності на сторони в цивільному судочинстві покладено рівний тягар доказування – кожна сторона повинна довести ті обставини, якими вона обґрунтовує власні вимоги і заперечення

(ст. 12 ЦПК України). Крім того, ЦПК України покладає тягар доказування на сторони у вигляді обов'язку довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень (ст. 81 ЦПК України).

Процесуалісти висловлювали різні погляди на тягар доказування. Так, Т. М. Кучер розглядаючи обов'язок зауважує, що «деякими вченими він розглядається як тягар доказування, яким вважається необхідність для певної сторони встановити обставини, нез'ясованість яких може спричинити невігідні для неї наслідки. Інші в цілому заперечують існування тягара доказування в аспекті специфічного процесуального обов'язку, який корелює з певним процесуальним правом, оскільки нездійснення обов'язку тягне за собою не юридичну відповідальність, а специфічні наслідки, поряд з чим виділяють можливість його поділу на три складові: 1) тягар доказування в цілому, що відбиває структуру і зміст змагальності цивільного судочинства; 2) тягар подання доказів; 3) тягар переконання суду щодо юридико-фактичної складової справи як підстави застосування матеріального закону і правильного її вирішення» [66].

Д. В. Шкребець звертає увагу на те, що «тягар доказування виконується тільки шляхом здійснення процесуальних прав щодо ознайомлення з матеріалами справи, заявлення клопотань, подання доказів, участі в їх дослідженні, тобто прав щодо доказування» [221, с. 89]. Н. Б. Фартушок обґрунтовує, що «тягар доказування – це урегульований законом інтерес у вчиненні певних дій у процесі доказування (утримання від їх вчинення) як умов, пов'язаних із очікуванням позитивного результату від розгляду і вирішення спору» [207, с. 9]. При цьому він доводить, що «тягар доказування є однією зі складових справедливості та своєчасності розгляду і вирішення цивільних справ. При виконанні тягара доказування справедливість знаходить своє відображення у врахуванні судом зв'язку між характером фактів і можливістю їх доказати, що суттєво впливає на саму можливість судового захисту. У сфері оцінки відповідності виконання доказового тягара вимозі справедливості важливим є чіткий виклад у судових актах сутності доказів, висновків і мотивів суду, заснованих на правилах логіки міркувань» [207, с. 9].

О. О. Грабовська критикує використання терміну «тягар доказування»: «Термін «тягар доказування», який використовується для позначення обов'язків у сфері доказування, є невдалим, оскільки, зокрема, тлумачними словниками української мови поняття «тягар» тлумачиться як “важкий вантаж, важка ноша, важкі обов'язки, знегоди, клопоти і т. п.”. Окрім того, видається, що для позначення певних правових явищ слід виходити, насамперед, з термінології, яка застосовується законодавцем. ЦПК України, матеріальне право, яке є визначальним для сфери доказування, не оперує поняттям «тягар доказування», отже, використання його є недоцільним» [33, с. 499].

З наведених вище теоретичних підходів до розуміння тягара доказування вбачається, що його основною ознакою є встановлення законом ніби процесуального обов'язку, який в класичному розумінні юридичним обов'язком не є. До такого висновку можна дійти з огляду на те, що законом не передбачено притягнення учасника справи до юридичної відповідальності у випадку, коли він не виконує покладений на нього «обов'язок» підтверджувати доказами власні вимоги чи заперечення. Саме для означення цієї розбіжності й призначений в термін «тягар доказування». Тож ми поділяємо думку науковців, які стверджують про доцільність застосування цього поняття в процесуальній науці. Викладене вище стосується виключно подання доказів учасниками справи на підтвердження власних вимог і заперечень.

Правовим наслідком невиконання учасниками справи обов'язку, що впливає з тягара доказування, тобто непідтвердження доказами власних вимог і заперечень, буде лише те, що відповідні вимоги та заперечення учасника не будуть враховані судом при ухваленні рішення по суті справи.

Варто звернути увагу на те, що на учасника справи, який в силу свого загального цивільного процесуального статусу має право подавати докази на підтвердження власних вимог і заперечень, може бути покладено судом обов'язок подавати докази на вимогу іншого учасника. Такий обов'язок виникає тоді, коли суд задовольняє відповідне клопотання про витребування доказів. У випадку невиконання учасником справи покладених на нього судом

процесуальних обов'язків можливе настання для нього цілого комплексу негативних правових наслідків.

Згідно з частиною десятою ст. 84 ЦПК України у разі неподання учасником справи з неповажних причин або без повідомлення причин доказів, витребуваних судом, суд залежно від того, яка особа ухиляється від їх подання, а також яке значення мають ці докази, може визнати обставину, для з'ясування якої витребувався доказ, або відмовити у його визнанні, або може здійснити розгляд справи за наявними в ній доказами, або, у разі неподання таких доказів позивачем, - також залишити позовну заяву без розгляду.

Такий доволі широкий спектр варіантів судового реагування на неподання учасником справи доказів, витребуваних у учасника справи, передбачає досить широку дискрецію суду. Наведений перелік містить доволі різнопланові варіанти. Вони можуть бути застосовані як на шкоду недобросовісній стороні, так і на її користь. Наприклад, недобросовісна сторона не подає до суду певний витребуваний у неї ухвалою суду доказ через те, що його подання може схилити баланс імовірностей на користь протилежної сторони. Розгляд і вирішення справи за наявними в ній доказами при цій ситуації буде очевидно на користь недобросовісної сторони. Щодо подібної ситуації, яка можлива при доказуванні негативних фактів, законодавець пропонує лише один варіант поведінки: «у разі посилення учасника справи на невчинення іншим учасником справи певних дій або відсутність певної події суд може зобов'язати такого іншого учасника справи надати відповідні докази вчинення цих дій або наявності певної події. У разі ненадання таких доказів суд може визнати обставину невчинення відповідних дій або відсутності події встановленою» (частина четверта ст. 81 ЦПК України). Отже, коли суд має достовірні підстави вважати, що доказ, який витребується у учасника справи, дійсно у нього є або має бути, але він не надає його суду, він повинен визнавати відповідну обставину встановленою.

Особливим випадком ухилення учасника справи від виконання обов'язку подавати докази, покладеного на нього судом, є ненадання відповідних

об'єктів для проведення судової експертизи. Згідно зі ст. 109 ЦПК України у разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні.

З приводу ухилення від участі в експертизі Верховним Судом уже висловлено низку правових позицій. Так, у Постанові Верховного Суду від 21.05.2025 вказано: «при неможливості проведення призначеної судом експертизи через відсутність необхідних документів суд повинен встановити, хто з учасників справи ухилився від їх надання, та вирішити питання про визнання чи відмову у визнанні факту, для з'ясування якого призначалася експертиза. Невиконання цього обов'язку є підставою для скасування судового рішення» [110]. Цією Постановою Верховний Суд скасував постанову суду апеляційної інстанції та направив справу на новий розгляд до суду апеляційної інстанції.

У Постанові від 12.11.2025 Верховний Суд зробив висновок про умови застосування наслідків ухилення від експертизи: «наслідки ухилення учасника справи від участі в експертизі, передбачені статтею 109 ЦПК України, можуть бути застосовані лише після постановлення ухвали про призначення експертизи та встановлення факту реального ухилення особи від її проведення; тому застосування цих норм без призначення експертизи є передчасним і юридично необґрунтованим» [108]. Загалом Верховний Суд покладає на суди доволі активну роль у застосуванні до сторони наслідків ухилення від експертизи: «суд, який призначив судову почеркознавчу експертизу, зобов'язаний вжити всіх необхідних заходів для забезпечення її проведення, включаючи своєчасне поновлення провадження та розгляд клопотання експерта про надання додаткових матеріалів. Невиконання цих процесуальних дій є істотним порушенням, що перешкоджає встановленню фактичних обставин справи» [112]. Отже, застосуванню наслідків ухилення від експертизи у формі визнання відповідних обставин справи, повинна

передувати певна активність суду, яка полягає в призначенні експертизи, зобов'язанні учасників справи надати експерту об'єкт дослідження, реагуванні на звернення експерта про надання додаткових матеріалів.

Особливим видом обов'язку учасника справи надати докази є письмове опитування учасників справи як свідків згідно зі ст. 93 ЦПК України

Примітно, що законодавець наділяє будь-якого учасника справи правом поставити питання іншому учаснику, але обов'язок надати вичерпну відповідь покладається чомусь лише на особу, якій питання поставлені позивачем. Такий підхід не відповідає принципам рівності сторін та змагальності цивільного судочинства, адже подання питань відповідачем до позивача в такому разі втрачає будь-який сенс через необов'язковість надання відповідей на них.

У частині шостій ст. 93 ЦПК України встановлені випадки, коли учасник має право відмовитися від надання відповіді на поставлені запитання:

- 1) з підстав, визначених статтями 70, 71 цього Кодексу (належність до осіб, які не можуть бути допитані як свідки; наявність права відмовитися від давання показань);
- 2) якщо поставлене запитання не стосується обставин, що мають значення для справи;
- 3) якщо учасником справи поставлено більше десяти запитань.

Перша підстава має значний потенціал щодо ухиляння від надання відповідей, адже особа має право відмовитися надавати свідчення щодо себе. З огляду на те, що в позовному провадженні розглядаються спірні матеріальні правовідносини між сторонами справи, будь-які свідчення можуть стосуватися відповідної сторони. Підстава третя видається дещо надмірною. З метою забезпечення ефективності цивільного судочинства, своєчасного розгляду справи та якнайповнішої реалізації принципу змагальності доцільним є все ж залишити обов'язок надати відповідь на 10 із поставлених іншою стороною запитань.

Загалом же інститут письмового опитування учасників справи як свідків виявилося недостатньо ефективним як через недостатньо імперативне

визначення відповідних процесуальних обов'язків, так і через доволі пасивну позицію судів щодо реагування на невиконання обов'язків надати відповіді на запитання. В результаті значення письмового опитування учасників справи як свідків у цивільному процесі можна виловити висновком, зробленим, зокрема, Київським апеляційним судом у низці постанов: «із системного аналізу наведених норм вбачається, що письмове опитування учасників справи як свідків, передбачене ст. 93 ЦПК України, допускається процесуальним законом виключно за їх згодою» [114; 115].

Крім того, відсутність у справі відповідей на поставлені в порядку письмового опитування учасників справи як свідків розцінюється і касаційним судом як не суттєве з огляду на те, що воно не призвело до неправильного вирішення справи [113, п. 60]. Водночас, процесуальний закон прямо не передбачає можливості визнання судом відповідних обставин у випадку відмови учасника справи від подання суду письмової заяви свідка. Все це загалом нівелює значення інституту письмового опитування учасників справи як свідків та дозволяю стверджувати відсутність правових наслідків неподання учасником справи письмової заяви свідка.

Як зазначалося вище, невиконання обов'язку подання доказів учасником справи може тягнути для нього як матеріально-правові, так і процесуально-правові наслідки. Санкції за невиконання процесуальних юридичних обов'язків закріплені у Главі 9 Розділу I ЦПК України. Значна частка підстав застосування заходів процесуального примусу стосується саме невиконання обов'язку подання доказів. Також передбачено окремий вид заходу процесуального примусу, пов'язаний із неподанням доказів, – тимчасове вилучення доказів для дослідження.

Статтею 146 ЦПК України передбачено, що у разі неподання письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, без поважних причин або без повідомлення причин їх неподання суд може постановити ухвалу про тимчасове вилучення цих доказів державним виконавцем для дослідження судом.

С. А. Пилипенко пропонує під тимчасовим вилученням доказів

«розуміти процесуальні дії, що вчиняються судом у випадку неподання письмових, речових чи електронних доказів, що витребувані судом, без поважних причин або без повідомлення причин їх неподання, з метою спонукання відповідних осіб до добросовісного виконання процесуальних обов'язків та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства [92, с. 92]. Крім, власне, застосування заходу процесуального примусу у формі тимчасового вилучення доказів для дослідження їх судом, суд має право зупинити провадження у справі до закінчення виконавчого провадження з вилучення доказів для дослідження судом. Застосування заходу процесуального примусу та зупинення провадження у справі може здійснюватися двома різними ухвалами [193; 194] або однією ухвалою [175].

Крім тимчасового вилучення доказів для дослідження їх судом, як захід процесуального примусу, пов'язаний з невиконанням обов'язку подання доказів, може застосовуватися штраф. Статтею 148 ЦПК України передбачено, що суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід державного бюджету з відповідної особи штрафу у сумі до від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб у випадках:

- 1) невиконання процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу;
- 2) зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству;
- 3) неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин;
- 4) невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позов, апеляційну чи касаційну скаргу, відповіді на відзив, заперечення іншому учаснику справи у встановлений судом строк;
- 5) порушення заборони використовувати портативні аудіотехнічні пристрої, а також здійснювати фото- і кінозйомку, відео-, звукозапис.

Таким чином, з п'яти підстав для застосування заходу процесуального примусу у вигляді штрафу, принаймні дві підстави стосуються безпосередньо

неподання доказів.

Особливістю поєднання правових наслідків невиконання процесуального обов'язку подання доказів є те, що недобросовісний учасник справи може зазнавати негативних матеріально-правових та процесуально-правових впливів. При цьому процесуально-правові можуть одночасно полягати у тимчасовому вилученні доказів для дослідження їх судом та накладенні штрафу. Так, С. А. Пилипенко вірно зауважує, що «тимчасове вилучення доказів для дослідження судом не є видом юридичної, зокрема цивільної, процесуальної відповідальності та може бути поєднане зі стягненням штрафу в дохід держави за неподання доказів, що витребувані судом, без поважних причин або без повідомлення причин їх неподання» [92, с. 92].

Заходи процесуального примусу за невиконання процесуального обов'язку щодо подання доказів суду можуть застосовуватися і до осіб, які не беруть участь у справі: інших учасників судового процесу та осіб, які не учасниками судового процесу, але у яких суд витребував докази.

Статтею 147 ЦПК України передбачено особливий захід процесуального примусу, який може застосовуватися лише до одного виду учасників судового процесу – свідка. Так, належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився на судові засідання або не повідомив про причини неявки, може бути підданий приводу через відповідні органи Національної поліції України з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення.

З викладеного можна зробити висновок, що правові наслідки порушення порядку подання доказів залежать від того, чи відбулося таке порушення при здійсненні права на подання доказів, чи при виконанні обов'язку подання доказів суду. Учасники справи, які порушили порядок подання доказів на підтвердження власних вимог і заперечень, зазнають негативних матеріально-правових наслідків у вигляді рішення суду, в якому не враховані повністю чи частково їхні вимоги та заперечення. Учасники справи, які порушили порядок подання доказів, виконуючи обов'язок, покладений на них судом, зазнають несприятливих процесуальних правових наслідків у формі застосування

засобів процесуального примусу та матеріально-правових наслідків, що полягають у визнанні судом певних обставин, на які посилається інша сторона як на підставу своїх вимог і заперечень, встановленими без підтвердження їх доказами. Інші учасники судового процесу та особи, які не учасниками судового процесу, на яких суд поклав обов'язок подати докази, можуть зазнавати негативних правових наслідків у формі застосування до них судом засобів процесуального примусу за порушення порядку подання доказів.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження вирішено наукову проблему, яка полягає у виявленні та визначенні особливостей та закономірностей правового регулювання подання доказів у цивільному судочинстві. В ході дослідження було сформульовано такі висновки наукового та практичного характеру:

1. Основним об'єктом судового пізнання при розгляді та вирішенні цивільної справи є засоби доказування, подані суду учасниками справи при здійсненні доказування на обґрунтування доказами власних вимог та заперечень або отримані судом за їх ініціативою від інших учасників судового процесу або осіб, які не мають такого процесуального статусу. Факультативним об'єктом судового пізнання є засоби доказування, зібрані судом за власної ініціативи у випадках, прямо передбачених ЦПК України.

2. Подання доказів учасниками справи за власною ініціативою є одним з елементів обґрунтування доказами власних вимог і заперечень, що в свою чергу є одним з етапів доказування у цивільній справі. Подання доказів учасниками справи, іншими учасниками судового процесу та особами, які не є учасниками судового процесу, за ініціативою іншого з учасників справи або суду є елементом з'ясування судом обставин справи в цивільному судочинстві.

3. Доказування – це діяльність учасників справи, спрямована на підтвердження в суді доказами власних вимог та заперечень. Доказування складається з двох основних складових: 1) формування предмету доказування; 2) обґрунтування доказами власних вимог і заперечень, що у свою чергу поділяється на такі етапи: 1) збирання доказів; 2) подання до суду: а) зібраних доказів; б) заяв та/або клопотань, спрямованих на отримання судом доказів від інших осіб.

4. Збирання доказів суб'єктами доказування включає фактичне збереження учасниками справи або особами, які в подальшому стануть учасниками справи, у себе засобів доказування, які формуються наслідок: а) їх участі в матеріально-правових відносинах (договори, платіжні документи, акти, розписки тощо), б) замовлення проведення судової експертизи

відповідно ст. 106 ЦПК України, в) подання ними чи в їх інтересах звернень в порядку, передбаченому Законом України «Про звернення громадян», г) подання ними чи в їх інтересах запитів на інформацію відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», д) подання адвокатом в їх інтересах адвокатських запитів відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

5. З'ясування обставин справи – це діяльність суду, яка здійснюється з метою обґрунтування судового рішення за результатами розгляду справи та складається зі збирання доказів (включає в себе приєднання доказів, поданих учасниками справи, витребування доказів, надання судових доручень щодо збирання доказів, призначення експертизи, допит свідка), дослідження доказів та оцінки доказів.

6. Збирання судом доказів здійснюється за ініціативою учасників справи або за власною ініціативою як один з етапів з'ясування обставин справи. Збиранню доказів судом кореспондує діяльність учасників судового процесу та інших осіб з подання доказів. Подання доказів у такому разі здійснюється не з метою обґрунтування власних вимог чи заперечень, а на виконання відповідного обов'язку, встановленого ухвалою суду на підставі процесуального закону. До таких дій відноситься і надсилання експертною установою (експертом) висновку за результатами судової експертизи, призначеної судом.

7. Судові доручення можуть полягати у збиранні та наданні суду доказів, які: а) перебувають безпосередньо у розпорядженні органу, до якого спрямовано доручення; б) перебувають у інших осіб, від яких їх отримує орган, до якого звернено доручення. Перший варіант за суттю правовідносин відповідає витребуванню доказів. Суб'єктом, який подає докази, в такій процесуальній конструкції є орган, якому спрямоване відповідне доручення суду. Натомість у другому варіанті докази подають інші особи до органу, якому було спрямоване доручення суду. Такий орган від власного імені, але в інтересах суду, який надав доручення, отримує докази від інших осіб та подає

матеріали відповідної справи до суду, який надав доручення.

8. Подання доказів – це дії учасників справи або інших осіб у передбачених процесуальним законом випадках, спрямовані на забезпечення доступу суду до інформації, що має значення для вирішення цивільної справи, шляхом безпосередньої (в судовому засіданні чи при огляді за місцем розташування) або опосередкованої (засобами поштового чи електронного зв'язку, Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи) передачі суду засобів доказування.

9. Суб'єктами подання доказів є: 1) учасники цивільної справи; 2) інші учасники судового процесу, на яких суд за ініціативою учасників справи або за власною ініціативою покладає обов'язок подати суду певні засоби доказування; 3) особи, які не є ані учасниками справи, ані іншими учасниками судового процесу, але які мають у своєму розпорядженні засоби доказування, що мають значення для вирішення цивільної справи. Останню категорію осіб, попри те, що вони не є учасниками судового процесу відповідно до Глави 4 «Учасники судового процесу» Розділу 1 «Загальні положення» ЦПК України, все ж слід вважати суб'єктами цивільних процесуальних правових відносин, адже вони володіють певною процесуальною правосуб'єктністю внаслідок наділення обмеженими процесуальними правами і обов'язками й до них можуть бути застосовані засоби процесуального примусу за невиконання покладених на них судом процесуальних обов'язків.

10. Темпоральною межею подання доказів є: а) визначена процесуальним законом процесуальна дія, одночасно із вчиненням якої учасник справи має подати докази на підтвердження власних вимог або заперечень, б) визначений судом строк (термін), в який учасник судового процесу або особа, яка не є учасником судового процесу, повинні подати суду докази. Темпоральні межі подання доказів визначаються процесуальним статусом суб'єкта подання доказів та метою подання доказів. Основні темпоральні межі подання доказів учасниками справи на підтвердження

власних вимог та заперечень (при здійсненні доказування) визначаються моментом подання ними власних перших заяв по суті справи. Додаткові темпоральні межі подання доказів учасниками справи при здійсненні доказування можуть встановлюватися судом за їх клопотанням. Строки та терміни подання доказів учасниками справи, свідками, особами, які не є учасниками судового процесу, визначаються в ухвалі суду, якою обов'язок подання доказів покладається на таких осіб.

11. Поширеною практикою при розгляді цивільних справ є фактичне поновлення судами (в т.ч. при апеляційному перегляді справи) строків подання доказів учасниками справи на підтвердження власних вимог та заперечень без належної оцінки підстав порушення учасниками темпоральних меж подання доказів з обґрунтуванням принципом змагальності та необхідністю всебічного з'ясування судом обставин справи. Такий підхід слід визнати деструктивним, адже він призводить до ігнорування учасниками справи принципу змагальності, збільшення випадків процесуальних зловживань при поданні доказів, затягування розгляду справи та не відповідає завданню цивільного судочинства.

12. Приєднання судом до матеріалів справи доказів, поданих учасниками справи на підтвердження власних доводів і заперечень з порушенням темпоральних меж подання доказів без належного обґрунтування поважності пропуску відповідних строків, слід визнавати порушенням норм процесуального права, яке впливає на правильність вирішення цивільної справи, а відтак й підставою для скасування рішення суду що ґрунтується на таких доказах.

13. Правові наслідки порушення порядку подання доказів залежать від того, чи відбулося таке порушення при здійсненні права на подання доказів, чи при виконанні обов'язку подання доказів суду. Учасники справи, які порушили порядок подання доказів на підтвердження власних вимог і заперечень, зазнають негативних матеріально-правових наслідків у вигляді рішення суду, в якому не враховані повністю чи частково їхні вимоги та заперечення. Учасники справи, які порушили порядок подання доказів, виконуючи

обов'язок, покладений на них судом, зазнають несприятливих процесуальних правових наслідків у формі застосування засобів процесуального примусу та матеріально-правових наслідків, що полягають у визнанні судом певних обставин, на які посилається інша сторона як на підставу своїх вимог і заперечень, встановленими без підтвердження їх доказами. Інші учасники судового процесу та особи, які не учасниками судового процесу, на яких суд поклав обов'язок подати докази, можуть зазнавати негативних правових наслідків у формі застосування до них судом засобів процесуального примусу за порушення порядку подання доказів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Annual report 2025. European Court of Human Rights. 2026. 70 p. URL: <https://book.coe.int/en/european-court-of-human-rights/12430-pdf-european-court-of-human-rights-overview-of-the-case-law-2025.html#> (дата звернення: 11.08.2026).
2. Андрійцьо В. Д. Мета процесу судового доказування в цивільному судочинстві. *Адвокат*. 2013. № 6. С. 25–28.
3. Андрійцьо В. Д. Теоретичні засади доказування в цивільному судочинстві України : Дис. ... докт. юрид. наук : спец.. 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. 488 с.
4. Андронов І. В. Категорія «істина» та обґрунтованість судового рішення в цивільному процесі. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2017. № 4. С. 34–41.
5. Атаманова Н. В. Проблемні питання застосування норм права. *Підприємництво, господарство і право*. № 2. 2021. С. 164–169.
6. Бабенко В. В. Доказування в господарському процесі. Дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне право: Академія праці та соціальних відносин, 2007. 210 с.
7. Баранкова В. В. Елементи доказування у цивільному судочинстві та нотаріальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету: Серія ПРАВО*. Випуск 83: частина 1. 2024. С. 168–175. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.24>.
8. Басалюк Н. В. Система покарань у кримінальному праві та законодавстві України. Дис. ... докт. філософ.: спец. 081 Право. Національний університет «Одеська юридична академія», 2023. 223 с.
9. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : Дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Національна академія внутрішніх справ, 2011. 519 с.

10. Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства. Дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2021. 547 с.
11. Бойчук Р. В. Ознаки письмових доказів у доктрині цивільного процесу. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 1. С. 319–323.
12. Бойчук Р. В. Оцінка офіційних та неофіційних письмових доказів у цивільному процесі. *Право і суспільство*. 2023. № 3. С. 84–87.
13. Бойчук Р. В. Письмові докази в цивільному процесі. Дис. ... докт. філософії: спец. 081 – Право. Ужгород: Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», 2023. 209 с.
14. Бондар І. В. Суб'єкти особистих немайнових правовідносин у цивілістичному процесі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 4. С. 88–91.
15. Брижко В. М. До епістемології поняття «інформація», «дані» і «знання»: правовий та нормативний аспект. *Інформація і право*. 2024. № 3(50). С. 31–39.
16. Васильєв В. Окремі аспекти призначення судової експертизи в цивільному та господарському провадженні. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 44–50.
17. Васильєва-Шаламова Ж. В., Ковальчук І. А. Електронні докази в цивільному судочинстві: Теоретичні та практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 64–68.
18. Васильєва-Шаламова Ж. В., Гуменюк К. П. До питання про поняття сторін як основних учасників цивільного процесу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. № 74. С. 205–211.
19. Васильчук В. О. Справедливість як категорія права : Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 – філософія права: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2012. 218 с.
20. Ватрас В. А., Нечипорук Л. Д. Цивільна процесуальна дієздатність

як умова реалізації права на позов. *Аналітично-порівняльне правознавство: Електронне наукове видання*. 2024. № 3. URL: <https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/download/308167/299667/711766> (дата звернення: 11.08.2026).

21. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

22. Вілінський М. С. Висновок експерта в системі засобів доказування в цивільному судочинстві. Дис. ... докт. філософії: спец. 081 – Право. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2025. 404 с.

23. Возняковська К. А., Кіріяк О. В. Строки у цивільному праві України: проблеми класифікації та правозастосування. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. № 02. С. 253–259.

24. Волкова Н. В. Правовий статус учасників справи про усиновлення дитини у цивільному судочинстві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2023. Том. 34 (73). № 2. С. 31–36.

25. Волкова Н. В., Яніцька І. А. Процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення дитини громадянами України: окремі аспекти. *Юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 40–48.

26. Габлей Н. Г. Поняття і мета кримінального покарання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 12. С. 190–197.

27. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. К.: Юніверс, 2000. 336 с.

28. Гетманцев М. О. Речові докази в цивільному процесі. Дис. ... канд. юрид. наук: спец. спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2014. 262 с.

29. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і

права; історія політичних та правових вчень : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2006. 211 с.

30. Голубєва Н. Ю., Андронов І. В., Волкова Н. В., Яніцька І. А. Доказування та докази в цивільному судочинстві : навч.-метод. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. [Електронне видання] / Н. Ю. Голубєва, І. В. Андронов, Н. В. Волкова, І. А. Яніцька ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. 80 с.

31. Грабовська Г. М. Новели позовного провадження в цивільному судочинстві. *Юридичний вісник*. 2019. № 1 (50). С. 114–119.

32. Грабовська О. О. Особливості формування предмета доказування на різних стадіях (етапах) цивільного судочинства. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 145–151.

33. Грабовська О. О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2019. 523 с.

34. Грабовська О. О. Теоретичні проблеми класифікації форм участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 2 (49). С. 29–35.

35. Григоров Я. С., Мамницький В. Ю. Щодо деяких правопорушень у цивільному судочинстві та шляхи їх подолання. *Український політико-правовий дискурс*. 2026. № 23. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20627055> (дата звернення: 11.08.2026).

36. Гураленко Н. А. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.12 – філософія права : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2016. 393 с.

37. Гусаров К. В. Проблеми цивільної процесуальної правосуб'єктності. Дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2010. 201 с.

38. Гусев О. Ю. Електронні докази в цивільному процесі України. Дис. ... докт. філософ. : спец. 081 – Право; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2021. 253 с.
39. Данильян О. Г., Дзьобан О. П. Філософія: підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2018. 432 с.
40. Данильян О. Г., Дзьобан О. П. Філософія: посіб. для підготовки до іспиту. Х. : Право, 2016. 134 с.
41. Дем'янова О. В. Чинники формування стадійної структури цивільного судочинства. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 76–82.
42. Денисова Т. А. Поняття функцій покарання та їх загальна характеристика. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1 (17). С. 222–227.
43. Діденко Л. В. Особливості змісту цивільних процесуальних правовідносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 3. С. 49–51.
44. Діденко Л. В. Поняття цивільних процесуальних правовідносин. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Випуск 2, ч. 4. С. 44–47.
45. Діденко Л. В. Цивільно-процесуальні правовідносини як інститут цивільно-процесуального права України: концептуальні положення. Дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Міжнародний гуманітарний університет, 2019. 468 с.
46. Євтухич І. М. Участь третіх осіб у цивільному процесі. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2014. Вип. 5. Том. 1. С. 168–171.
47. Єфімова А. О., Гуня В. М., Поліщук М. Г. Поняття сторін у цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 166–169.
48. Жербелюк Г. В. Кримінальне покарання як комплексна проблема: деякі історико-правові аспекти. *Наукові записки*. 2003. Том 21. Юридичні науки. С. 56–66.
49. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів

юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

50. Захарова О. С. Визначення сутності та поняття цивільної процесуальної форми. *Слово Національної школи суддів України*. 2015. № 1 (10). С. 127–136.

51. Зеленьак А. С. Використання речових доказів під час розгляду та вирішення цивільних справ. Дис.... канд. юрид. наук: спец.. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», 2014. 238 с.

52. Інструкція користувача підсистеми «Електронний суд» Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Наказ ДП «Інформаційні судові системи» від 29.12.2023 № 230/ОД. URL: https://wiki.court.gov.ua/images/d/d1/Інструкція_користувача_підсистеми_Електронний_суд.pdf (дата звернення: 11.08.2026).

53. Каламайко А. Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі. Дис. ... канд. юрид. наук : спец.. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016. 242 с.

54. Кант Іммануїл. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. К.: Юніверс, 2000. 504 с.

55. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Ярема О. Г. Інформаційне право України : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 416 с.

56. Козуб І. Г., Боднарук М. І. Щодо трудової правосуб'єктності роботодавця. *Право і суспільство*. 2021. № 2. С. 73–78.

57. Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин. Дис. ... канд. юрид. наук : спец.. 12.00.03 – цивільне право і

цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. 224 с.

58. Король С. С., Колісник О. В. Електронні докази: критерії їх оцінки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 158–160.

59. Костюк В. Л. Поняття трудової правосуб'єктності: теоретико-правовий аспект. *Наукові записки*. Том 53. Юридичні науки. 2006. С. 65–70.

60. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17> (дата звернення: 11.08.2026).

61. Кройтор В. А. Наказне провадження як окремих вид спрощеного провадження в цивільному судочинстві. *Аналітично-порівняльне правознавство: Електронне наукове видання*. 2025. Випуск № 01. С. 189–194.

62. Кройтор В. А. Поняття доказів та засобів доказування в сучасному цивільному процесуальному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 113–117.

63. Куракін О. М. Механізм правового регулювання: теоретико-правова модель. Дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016. 436 с.

64. Кучер В. О. Цивільні процесуальні обов'язки сторін у позовному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 1. С. 311–316.

65. Кучер Т. М. Докази та доказування: співвідношення понять. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011 № 3 (7). С. 83–93.

66. Кучер Т. М. Теоретичні основи процесу доказування у цивільному судочинстві України. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 167–170.

67. Кучер Т. М. Теорія доведення у цивілістичному процесі. Дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Київський національний університет імені

Тараса Шевченка, 2016. 510 с.

68. Лазько О. М. Засоби доказування у цивільному процесі. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. 209 с.

69. Левицька О. В. Істина у праві: гносеологічний вимір. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 – філософія права: Національний університет «Львівська політехніка», 2018. 202 с.

70. Лемик Р. Я. Участь третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмету спору, в цивільному судочинстві. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2023. Випуск 76. С. 151–159.

71. Лезін Є. Є. Забезпечення доказів у цивільному процесі України. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2018. 239 с.

72. Лой А. Про введення в Кантівську метафізику: передмова // Кант, Іммануїл. Критика чистого розуму / Пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. К.: Юніверс, 2000. 504 с. С. 5–12.

73. Лукіна І. М. Цивільне процесуальне правопорушення як підстава цивільної процесуальної відповідальності. *Право і безпека*. 2012. № 1. С. 267–271.

74. Лукіна І. С. Цивільна процесуальна відповідальність. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2011. 204 с.

75. Ляшенко Р. Д., Мамчур С. М. Адвокатська монополія в Україні: плюси та мінуси. *Право і суспільство*. 2018. № 1. Частина 2. С. 21–25.

76. Мамницький В. Ю. «Адвокатська монополія» чи концентрація повноважень? Теоретико-практичні аспекти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 131–137.

77. Марків А. О., Тимченко Л. М. Правовий статус та трудова

правосуб'єктність в науці трудового права. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 65. 2021. С. 176–179.

78. Марченко В. Б. Поняття процесуальної стадії: традиційні підходи та суперечливі новели. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 88: частина 2. 2025. С. 79–84.

79. Московчук Д. О. Електронні докази у країнах континентального та загального права: порівняльно-правове дослідження : Дис...докт. філос. : спец. 081 – Право; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 210 с.

80. Навроцька Ю. В. Особливості процесу доказування у наказному провадженні. Вісник національного університету «Львівська політехніка»: Збірник наукових праць. Серія: Юридичні науки. 2016. Випуск 3, Номер 855 (12). С. 431–440.

81. Наказне провадження в цивільному процесі: монографія / За заг. ред. В. І. Бобрика. Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. 203 с.

82. Недов С. Л. Мета покарання в системі кримінального права України. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 214–218.

83. Новікова Н. А. Показання свідків у цивільному процесі. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2018. 245 с.

84. Новікова Н. А. Усна та письмова форма показань свідків у цивільному процесі. *Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць*. Вип. 17. 2017. С. 82–85.

85. Окреме провадження : монографія / В. В. Комаров, Г. О. Світлична, І. В. Удальцова ; за ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2011. 312 с.

86. Осауленко О. П. Функції кримінального покарання: загальнотеоретичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014.

№ 4. С. 190–193.

87. Остафійчук Л. А. Наказне провадження: практичні питання застосування норм цивільного процесуального законодавства. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове видання*. 2020. № 4. С. 205–216.

88. Павлова Ю. С. Електронний документ як джерело доказів у цивільному процесі. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Національний університет «Одеська юридична академія», 2019. 260 с.

89. Паскар А. Л. Цивільні процесуальні правовідносини: структурно-функціональний аналіз. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2009. 205 с.

90. Перепелюк А. М. Механізм застосування права: структура та критерії ефективності (загальнотеоретичний аспект). Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2016. 225 с.

91. Перунова І. М. Загальна характеристика процесуальної форми адміністративного судочинства України. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 1 (75). С. 178–183.

92. Пилипенко С. А. Особливості тимчасового вилучення доказів для дослідження судом. *NATIONAL LAW JOURNAL: THEORY AND PRACTICE*. 2019. Mai. С. 88–92.

93. Пільков К. М. Стандарт доказування як складова забезпечення права на справедливий суд. Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України: збірник матеріалів II науково-практичного круглого столу (м. Київ, 17 травня 2019 р.) / наук. ред. Бобрик В. І. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2019. 80 с. С. 49–56.

94. Піх Ю. Т. Концепти істини у кримінальному процесуальному праві та їх реалізація у кримінальному провадженні: український та

зарубіжний досвід. Дис. ... докт. філософії з права : спец. 081 Право. Львівський національний університет імені Івана Франка. 2023. 346 с.

95. Погрібний І. М. Генеза складу правових відносин. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 160–169.

96. Позовне провадження : монографія / В. В. Комаров, Д. Д. Луспеник, П. І. Радченко та ін. ; за ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2011. 552 с.

97. Поліщук М. Г. Експертиза як форма використання спеціальних знань у цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 125–127.

98. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.10.2023 у справі № 756/8056/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114228699> (дата звернення: 11.08.2026).

99. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.05.2026 у справі № 367/8835/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/136784631> (дата звернення: 11.08.2026).

100. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15.09.2020 у справі № 469/1044/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270734> (дата звернення: 11.08.2026).

101. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.01.2023 у справі № 488/2807/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109364576> (дата звернення: 11.08.2026).

102. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19.12.2021 у справі № 904/2104/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101990860> (дата звернення: 11.08.2026).

103. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.02.2022 у справі № 642/8107/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105423463> (дата звернення: 11.08.2026).

104. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 24.04.2024 у справі № 657/1024/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119331841> (дата звернення: 11.08.2026).

105. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.06.2024 у справі № 686/5757/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120396086> (дата звернення: 11.08.2026).

106. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27.10.2022 у справі № 9901/496/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107476263> (дата звернення: 11.08.2026).

107. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 11.03.2026 у справі № 363/1248/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134833219> (дата звернення: 11.08.2026).

108. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 12.11.2025 у справі № 346/5502/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131822096> (дата звернення: 11.08.2026).

109. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18.02.2026 у справі № 757/33649/24-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134423638> (дата звернення: 11.08.2026).

110. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 21.05.2025 у справі № 205/682/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127575550> (дата звернення: 11.08.2026).

111. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24.07.2024 у справі № 646/857/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120603025> (дата звернення: 11.08.2026).

112. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 24.09.2025 у справі № 638/15470/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130494708> (дата звернення: 11.08.2026).

113. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 28.08.2024 у справі № 643/2791/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121383333> (дата звернення: 11.08.2026).

114. Постанова Київського апеляційного суду від 15.10.2025 у справі № 367/10018/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131082737> (дата звернення: 11.08.2026).

115. Постанова Київського апеляційного суду від 22.10.2025 у справі № 757/32805/22-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131237695> (дата звернення: 11.08.2026).

116. Постанова Київського апеляційного суду від 31.07.2026 у справі 758/8398/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/138654886#> (дата звернення: 11.08.2026).

117. Потапенко А. В. Визначення судом ефективного способу захисту приватного права та інтересу, який не суперечить закону. Дис. ... докт. філософії : спец. 081 – Право. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2021. 255 с.

118. Практичний словник синонімів української мови. Київ. «Українська книга», 2000. 480 с.

119. Прилуцький П. В. Проблема істини у кримінальному судочинстві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. 22 с.

120. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 11.08.2026).

121. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19/ed20171215#n2972> (дата звернення: 11.08.2026).

122. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text> (дата звернення: 11.08.2026).

123. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011

№ 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2939-17> (дата звернення: 11.08.2026).

124. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15/ed20181107#n11> (дата звернення: 11.08.2026).

125. Про електронні комунікації: Закон України від 16.12.2020 № 1089-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1089-20/ed20201216#Text> (дата звернення: 11.08.2026).

126. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення: 11.08.2026).

127. Про затвердження Інструкції з організації проведення судових експертиз та експертних досліджень в Експертній службі Служби безпеки України: Наказ Служби безпеки України від 30.05.2025 № 209. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0913-25/ed20250718#Text> (дата звернення: 11.08.2026).

128. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 03.11.1998 № 705/3145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n2> (дата звернення: 11.08.2026).

129. Про затвердження Методики товарознавчої експертизи та оцінки колісних транспортних засобів: Наказ Міністерства юстиції України та Фонду державного майна України від 24.11.2003 № 142/5/2092. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1074-03#n2> (дата звернення: 11.08.2026).

130. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>

(дата звернення: 11.08.2026).

131. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 11.08.2026).

132. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 11.08.2026).

133. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80/ed20060313#Text> (дата звернення: 11.08.2026).

134. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 11.08.2026).

135. Про телекомунікації: Закон України від 18.11.2003 № 1280-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1280-15/ed20170604#n25> (дата звернення: 11.08.2026).

136. Римарчук Р. М., Римарчук Г. С. Поняття, зміст і місце принципу змагальності в діяльності адвоката. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2019. Вип. 6. Номер 911 (21). С. 197–203.

137. Рогатинська Н. Встановлення об'єктивної істини як мета доказування. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 4 (12), 2017. С. 268–271.

138. Рябченко Ю. Ю. Межі доказування в сучасному цивільному процесі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2020. Випуск 61. Том 1. С. 84–87.

139. Рябченко Ю. Ю. Об'єктивна істина як мета судового доказування в цивільному процесі. *Університетські наукові записки*. 2020. Том. 19. № 1 (73). С. 59–66.

140. Рябченко Ю. Ю. Стандарт доказування в цивільному

процесуальному праві: постановка проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 136–139.

141. Саленко Я. Ю. Доказування як основа суддівського пізнання в цивільному судочинстві. *Галицькі студії: Юридичні науки*. 2025. № 12. С. 102–108. DOI: https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2025-12-15.

142. Саленко Я. Ю. Подання доказів у структурі доказування та з'ясування обставин справи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2026. Вип. 2. С. 260–266. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2026.2.39>.

143. Саленко Я. Ю. Суб'єкти подання доказів у цивільному судочинстві. *Приватне право і підприємництво*. 2026. Вип. 26. С. 78–88. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2026.26.8>.

144. Самілик Л. О., Огнев'юк Т. В. Стандарти доказування у цивільному судочинстві. *Нове українське право*. Вип. 2. 2022. С. 80–86.

145. Середницька І. А., Церковна О. В. Підстави й передумови виникнення цивільно-процесуальних правовідносин, їх зміни та припинення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 114–118.

146. Сичов Д. В. Трудова правосуб'єктність працівника. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 27. С. 386–391.

147. Сімейне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Т. В. Курило. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 316 с.

148. Сімейне право України: підручник / за ред. А. О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.

149. Словник іншомовних слів / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Укр. мовно-інформ. фонд НАН України; [уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. Київ: Наук. думка, 2000. XV, [1], 662 с.

150. Степанова Т. В. Доказування та докази в господарському процесі України. Дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 – господарське право; господарсько-процесуальне прав. Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова, 2002. 191 с.

151. Стеценко Ю. В. До поняття об'єктивності в судочинстві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014. № 10-1. Том 2. С. 118–120.

152. Татулич І. Ю. Правова природа позовного провадження. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 714. Правознавство. С. 74–77.

153. Тертишніков Р. В. Докази та доказування у цивільному судочинстві України. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2015. 213 с.

154. Тимошевська І. П. Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2012. 201 с.

155. Тимченко Г. П. Принцип змагальності в судочинстві України: історичний і теоретичний аспекти. *Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. Вип. 48. С. 316–322.

156. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики. Дис. ... докт. юрид. наук. : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право; 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 412 с.

157. Уніфікація та диференціація процедур цивільного, господарського та адміністративного судочинства: монографія / за заг. ред. В. І. Бобрика. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2014. 202 с. С. 49–63.

158. Ухвала Андрушівського районного суду Житомирської області від 28.01.2026 у справі № 295/17655/25. URL:

<https://reyestr.court.gov.ua/Review/133624384> (дата звернення: 11.08.2026).

159. Ухвала Богуславського районного суду Київської області від 18.04.2024 у справі № 358/601/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118441302> (дата звернення: 11.08.2026).

160. Ухвала Великоолександрівського районного суду Херсонської області від 13.01.2026 у справі № 650/5819/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133421058> (дата звернення: 11.08.2026).

161. Ухвала Голосіївського районного суду міста Києва від 16.01.2026 у справі № 752/19125/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133369671> (дата звернення: 11.08.2026).

162. Ухвала Гусятинського районного суду Тернопільської області від 19.03.2026 у справі № 596/215/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/136082390> (дата звернення: 11.08.2026).

163. Ухвала Дарницького районного суду м. Києва від 20.01.2026 у справі № 753/20201/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133626565> (дата звернення: 11.08.2026).

164. Ухвала Дарницького районного суду міста Києва від 15.04.2026 у справі № 753/8188/26. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/135757927> (дата звернення: 11.08.2026).

165. Ухвала Деснянського районного суду міста Києва від 29.01.2026 у справі № 754/17662/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133811523> (дата звернення: 11.08.2026).

166. Ухвала Дніпровського районного суду м. Кам'янського Дніпропетровської області від 09.01.2026 у справі № 207/7494/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133184645> (дата звернення: 11.08.2026).

167. Ухвала Дніпровського районного суду м. Запоріжжя від 16.03.2026 у справі № 334/6324/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134924511> (дата звернення: 11.08.2026).

168. Ухвала Дніпровського районного суду міста Києва від 19.05.2026 у

справі № 755/7306/26. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/136653877> (дата звернення: 11.08.2026).

169. Ухвала Доманівського районного суду Миколаївської області від 16.07.2026 у справі № 475/376/26. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/138318504> (дата звернення: 11.08.2026).

170. Ухвала Іллінецького районного суду Вінницької області від 10.03.2026 у справі № 131/338/26. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134732637> (дата звернення: 11.08.2026).

171. Ухвала Київського районного суду м. Одеси від 26.03.2026 у справі № 1512/11039/2012. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/135151047> (дата звернення: 11.08.2026).

172. Ухвала Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 01.04.2026 у справі 133/3775/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/135312048> (дата звернення: 11.08.2026).

173. Ухвала Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 13.03.2026 № 346/6822/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134795645> (дата звернення: 11.08.2026).

174. Ухвала Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 05.02.2026 у справі № 333/4578/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134005908> (дата звернення: 11.08.2026).

175. Ухвала Любашівського районного суду Одеської області від 22.07.2022 у справі № 507/355/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105384031> (дата звернення: 11.08.2026).

176. Ухвала Олександрівського районного суду міста Запоріжжя від 07.04.2026 у справі № 331/2919/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/135916282> (дата звернення: 11.08.2026).

177. Ухвала Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 03.04.2025 у справі № 484/208/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126328630> (дата звернення: 11.08.2026).

178. Ухвала Подільського районного суду міста Києва від 03.07.2026 у справі № 758/8398/14-ц. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/137927621> (дата звернення: 11.08.2026).

179. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 16.06.2026 у справі № 522/2267/26. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/137522673#> (дата звернення: 11.08.2026).

180. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 17.04.2026 у справі № 760/9595/24. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/135834474> (дата звернення: 11.08.2026).

181. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 25.06.2026 у справі № 522/20680/25-Е. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/137840093> (дата звернення: 11.08.2026).

182. Ухвала Рівненського районного суду Рівненської області від 18.02.2026 у справі № 569/26095/25. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/134166237> (дата звернення: 11.08.2026).

183. Ухвала Салтівського районного суду м. Харкова від 09.06.2026 у справі № 643/7289/26. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/137219842> (дата звернення: 11.08.2026).

184. Ухвала Самарівського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 30.03.2026 у справі № 183/5648/25. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/135318104> (дата звернення: 11.08.2026).

185. Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 10.03.2026 у справі № 760/4997/26. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/134822865> (дата звернення: 11.08.2026).

186. Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 12.03.2026 у справі № 760/9595/24. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/135475260> (дата звернення: 11.08.2026).

187. Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 25.03.2026 у справі № 760/4636/26. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/135407794> (дата звернення: 11.08.2026).

188. Ухвала Хаджибейського районного суду м. Одеси від 25.02.2026 у справі № 206/4395/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134378379> (дата звернення: 11.08.2026).

189. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 07.04.2026 у справі № 686/6997/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/135470984> (дата звернення: 11.08.2026).

190. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 09.05.2023 у справі № 686/6997/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111174311> (дата звернення: 11.08.2026).

191. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 09.10.2025 у справі № 686/15021/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130861783> (дата звернення: 11.08.2026).

192. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 12.03.2026 у справі № 686/17376/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/134785028> (дата звернення: 11.08.2026).

193. Ухвала Царичанського районного суду Дніпропетровської області від 26.05.2023 у справі № 196/1218/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111148802> (дата звернення: 11.08.2026).

194. Ухвала Царичанського районного суду Дніпропетровської області від 22.06.2023 у справі № 196/1218/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111740232#> (дата звернення: 11.08.2026).

195. Ухвала Чорнобаївського районного суду Черкаської області від 09.01.2025 у справі № 709/312/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124346768> (дата звернення: 11.08.2026).

196. Ухвала Чорнобаївського районного суду Черкаської області від 19.01.2026 у справі № 709/312/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133389984> (дата звернення: 11.08.2026).

197. Фартушок Н. Б. Тягар доказування в цивільному судочинстві: порівняльно-правове дослідження. Дис. ... канд. юрид. наук : спец.. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне

право : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. 188 с.

198. Феннич В. П. Доказові презумпції в цивільному судочинстві. Дис. ... канд. юрид. наук : спец.. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2009. 222 с.

199. Феннич В. П. Збір доказів у цивільному процесі за ініціативою суду: новий зміст принципу змагальності. Закарпатські правові читання. Матеріали VI Міжнародної науковопрактичної конференції молодих учених та студентів (25–27 квітня 2014 р., м. Ужгород) / Ужгородський національний університет; За заг. ред. В.І. Смоланки, М.В. Оніщука, Я.В. Лазура, О.Я. Рогача, І.М. Полюжина. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. Т. 1. С. 167–173.

200. Філософія: підручник / В. С. Бліхар, М. М. Цимбалюк, Н. В. Гайворонюк, В. В. Левкулич, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

201. Філософія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів; за ред. Л. В. Губерського; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Харків: Фоліо, 2017. 621 с.

202. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Аналіз специфічних рис видів проваджень цивільного судочинства та їхній суб'єктний склад: актуальні питання теорії та практики. *Часопис Київського університету права*. 2025. № 3. С. 59–65.

203. Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі: науково-практичний посібник / С. Я. Фурса, Т. В. Цюра. К. : Видавець С. Я. Фурса, КНТ, 2005. 256 с.

204. Цал-Цалко Ю. Ю. Ключові аспекти інституту доказів і доказування у цивільному судочинстві України. *Академічні візії*. 2024. № 30. Секція: Право. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11451440> (дата звернення: 11.08.2026).

205. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підруч. / О.В. Гетманцев, Л.А. Кондрат'єва, Л.А. Остафійчук, А.Л. Паскар,

І.Ю. Татулич; за ред. О.В. Гетманцева. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022, 412 с.

206. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник / кол. авторів ; за ред. В. О. Кучера, А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. 728 с.

207. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 №435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 11.08.2026).

208. Цивільний процес : навч. посіб. / [О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, В. А. Кройтор та ін.] ; за заг. ред. проф. В. А. Кройтора ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2022. 336 с.

209. Цивільний процес : навч. посіб. для підготовки студентів 3-го та 4-го курсів бакалаврату літо 2022 року / [уклад. К. В. Гусаров, М. В. Жушман, С. О. Кравцов та ін.] ; за заг. ред. проф. К. В. Гусарова. Харків : ТОВ «Оберіг», 2020. 229 с. Електронне видання. <https://nlu.edu.ua/depart/kafedra-czyvilnogo-proczesu/>.

210. Цивільний процес України : підручник / кол. Авторів; за ред. В. О. Кучера. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 768 с.

211. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15/ed20040318#Text> (дата звернення: 11.08.2026).

212. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.07.1963 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06/ed20040318> (дата звернення: 11.08.2026).

213. Циганюк Ю. В., Легких В. В. Істина у кримінальному процесі: філософсько-правовий та практичний вимір. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове видання*. Випуск № 06, 2025, частина 3. С. 258–263.

214. Цюра Т. В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : Дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право : Інститут держави і права

ім. В. М. Корецького, 2004. 213 с.

215. Чванкін С. А. Письмові докази в цивільному процесі України. Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.). Одеса: Фенікс, 2014. Т. 1. С. 366-368.

216. Черкас М. Є. Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання. Дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень: Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого, 2010. 208 с.

217. Чернікова А. О. Категорія «Процесуальна форма» в адміністративному судочинстві України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 6. С. 71–78.

218. Шаптала Н. К. Філософсько-правові виміри доказування в конституційному судовому процесі : Дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.12 – філософія права: Національна академія внутрішніх справ, 2019. 423 с.

219. Шепетяк О. М., Шепетяк О. Т. Філософія: підручник. Львів: Місіонер, 2020. 784 с.

220. Шимон С.І., Лупало О.А. Негативні юридичні факти як предмет доказування в адміністративному й цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 348–354. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.55>.

221. Шкребець Д. В. Стадії процесу доказування в цивільному процесі України. Дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014. 202 с.

222. Шкребець Д. В. Дослідження доказів як етап процесу доказування в цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 178–182.

223. Штефан А. С. Докази і засоби доказування у цивільному процесі. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 6. С. 5–12.

224. Штефан А. С. Механізм доказування у цивільному судочинстві. : Дис. докт. юрид. наук : спец.. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України. 470 с.

225. Штефан М. Й. Цивільний процес : Підручник К. : Ін Юре, 1997. 595 с.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

*Статті у наукових виданнях, включених на дату опублікування
до переліку наукових фахових видань України*

1. Саленко Я. Ю. Доказування як основа суддівського пізнання в цивільному судочинстві. Галицькі студії: Юридичні науки. 2025. № 12. С. 102–108. DOI: https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2025-12-15.
2. Саленко Я. Ю. Подання доказів у структурі доказування та з'ясування обставин справи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2026. Вип. 2. С. 260–266. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2026.2.39>.
3. Саленко Я. Ю. Суб'єкти подання доказів у цивільному судочинстві. *Приватне право і підприємництво*. 2026. Вип. 26. С. 78–88. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2026.26.8>.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Саленко Я. Ю. Впровадження категорії вірогідності доказів у цивільне судочинство України. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* [Електронний ресурс]: збірник матеріалів Шостого науково-практичного круглого столу (м. Київ, 15 червня 2023 р.) / упорядник В. М. Короленко. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2023. С. 90–95. 1 електрон. опт. диск (CD-R). URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1007>.
5. Саленко Я. Ю. Подання доказів у цивільних справах за практикою Європейського суду з прав людини. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* [Електронний ресурс]: збірник матеріалів VIII науково-практичного круглого столу (м. Київ, 12 червня 2025 р.) / упорядник В. М. Короленко. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН

України, 2025. С. 130–131. 1 електрон. опт. диск (CD-R). URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1165>.

6. Саленко Я. Ю. Взаємозв'язок подання доказів з ефективністю судового захисту суб'єктивних цивільних прав. *Ефективність національних засобів захисту приватних прав та інтересів в Україні* [Електронний ресурс]: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу (м. Київ, 03 грудня 2025 р.) / упорядник М. О. Гетманцев. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2025. С. 124–128. 1 електрон. опт. диск (CD-R). URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1204>.

7. Саленко Я. Ю. Диспозитивність у поданні доказів. *Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України* [Електронний ресурс]: збірник матеріалів IX науково-практичного круглого столу (м. Київ, 28 травня 2026 р.) / упорядник В. М. Короленко. К.: Електрон. текст. дані. НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2026. С. 135–138. 1 електрон. опт. диск (CD-R).. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1276>.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Дисертацію виконано у відділі приватного права та процесу Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академік Ф. Г. Бурчака НАПрН України й обговорено на його засіданнях. Теоретичні висновки, сформульовані у дисертації, доповідалися автором і обговорювалися на таких наукових заходах: VI науково-практичному круглому столі «Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 15 червня 2023 року, форма участі заочна); VIII науково-практичному круглому столі «Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 12 червня 2025 року, форма участі особиста); Науково-практичному круглому столі «Ефективність національних засобів захисту приватних прав та інтересів в Україні» (м. Київ, 03 грудня 2025 року, форма участі особиста); IX науково-практичному круглому столі

«Імплементація міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 28 травня 2026 року, форма участі заочна).